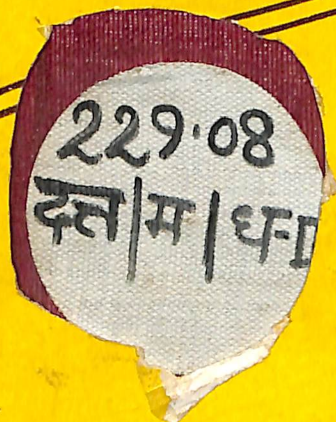
THE DHARMA ŚĀSTRA OR THE HINDU LAW CODES

EDITED BY :
MANMATHA NATH DUTT

VOL. II

INTRODUCTION BY :
PROF. R.C. PANDEYA

THE

DHARMA-ŚĀSTRA

OR

THE HINDUS LAW CODES

(Volume II)

THE DHARMA-ŚĀSTRA

OR

THE HINDUS LAW CODES

TEXT

VYĀSA, PARĀŚARA, VIṢṆU AND MANUSMṚTI

VOL. II

Edited By
MANMATHA NATH DUTT

With An Introduction By
Prof. R. C. PANDEYA

Eastern Book Linkers

DELHI :: (INDIA)

Published by :
EASTERN BOOK LINKERS
5825, New Chandrawal, Jawahar Nagar,
Delhi-110007

Vol. II--ISBN-81-85133-14-X
ISBN-81-85I33-15-8 set

Edition : 1988

Price : Rs. 550.00 per set (in two volumes)

Printed by :
Orient Offset, Delhi-110021

CONTENTS

व्याससंहिता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

वाराणस्यां सुखासीनं वेदव्यासं तपोनिधिम् ।
पप्रच्छुर्मुनयोऽभ्येत्य धर्मान् वर्णव्यवस्थितान् ॥ १
स पृष्टः स्मृतिमान् स्मृत्वा स्मृतिं वेदार्थगर्भिताम् ।
उवाचाथ प्रसन्नात्मा मुनयः श्रूयतामिति ॥ २
यत्र यत्र स्वभावेन कृष्णसारो मृगः सदा ।
चरते तत्र वेदोक्तो धर्म्मो भवितुमर्हति ॥ ३
श्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते ।
तत्र श्रौतं प्रमाणन्तु तयोर्द्वैधे स्मृतिर्वरा ॥ ४
ब्राह्मणक्षत्रियविशस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तधर्म्मयोग्यास्तु नेतरे ॥ ५
शूद्रो वर्णश्चतुर्थोऽपि वर्णत्वाद्धर्म्ममर्हति ।
वेदमन्त्रस्वधास्वाहावषट्कारादिभिर्विना ॥ ६
विप्रवद्विप्रविन्नासु क्षत्रविन्नासु विप्रवत् ।
जातकर्म्माणि कुर्व्वीत ततः शूद्रासु शूद्रवत् ॥ ७
वैश्यासु विप्रक्षत्राभ्यां ततः शूद्रासु शूद्रवत् ।
अधमादुत्तमायान्तु जातः शूद्राधमः स्मृतः ॥ ८
ब्राह्मण्यां शूद्रजनितश्चाण्डालो धर्म्मवर्ज्जितः ।
कुनारीसम्भवस्त्वेकः सगोत्रायां द्वितीयकः ॥ ९

ब्राह्मण्यां शूद्रजनितश्चाण्डालस्त्रिविधः स्मृतः ।
वर्द्धकी नापितो गोप आशापः कुम्भकारकः ॥ १०
वणिक्किरातकायस्थमालाकारकुटुम्बिनः ।
वरटो मेदचाण्डालदासश्वपचकोलकाः ॥ ११
एतेऽन्त्यजाः समाख्याता ये चान्ये च गवाशनाः ।
एषां सम्भाषणात् स्नानं दर्शनादर्कवीक्षणम् ॥ १२
गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च ।
नामक्रियानिष्क्रमणेऽन्नाशनं वपनक्रिया ॥ १३
कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भक्रियाविधिः ।
केशान्तः स्नानमुद्वाहो विवाहाग्निपरिग्रहः ॥ १४
त्रेताग्निसंग्रहश्चेति संस्काराः षोड़श स्मृताः ।
नवैताः कर्णवेधान्ता मन्त्रवर्ज्जं क्रियाः स्त्रियाः ॥ १५
विवाहो मन्त्रतस्तस्याः शूद्रस्यामन्त्रतो दश ।
गर्भाधानं प्रथमतस्तृतीये मासि पुंसवः ॥ १६
सीमन्तश्चाष्टमे मासि जाते जातक्रिया भवेत् ।
एकादशेऽह्नि नामार्कस्येक्षा मासि चतुर्थके ॥ १७
षष्ठे मास्यन्नमश्नीयाच्चूड़ाकर्म्म कुलोचितम् ।
कृतचूड़े च बाले च कर्णवेधो विधीयते ॥ १८
विप्रो गर्भाष्टमे वर्षे क्षत्र एकादशे तथा ।
द्वादशे वैश्यजातिस्तु व्रतोपनयमर्हति ॥ १९
तस्य प्राप्तव्रतस्यायं कालः स्याद्द्विगुणाधिकः ।
वेदव्रतच्युतो व्रात्यः स व्रात्यः स्तोममर्हति ॥ २०
द्वे जन्मनी द्विजातीनां मातुः स्यात् प्रथमं तयोः ।
द्वितीयं छन्दसां मातुर्ग्रहणाद्विधिवद्गुरोः ॥ २१

एवं द्विजातिमापन्नो विमुक्तो बान्यदोषतः।
श्रुतिस्मृतिपुराणानां भवेदध्ययनक्षमः॥ २२
उपनीतो गुरुकुले वसेन्नित्यं समाहितः।
बिभृयाद्दण्डकौपीनोपवीताजिनमेखलाः॥ २३
पुण्येऽह्नि गुर्व्वनुज्ञातः कृतमन्त्राहुतिक्रियः।
स्मृत्वोङ्कारञ्च गायत्रीमारभेद्वेदमादितः॥ २४
शौचाचारविचारार्थं धर्मशास्त्रमपि द्विजः।
पठेत गुरुतः सम्यक् कर्म तद्दिष्टमाचरेत्॥ २५
ततोऽभिवाद्य स्थविरान् गुरुञ्चैव समाश्रयेत्।
स्वाध्यायार्थं तदा यत्नं सर्व्वदा हितमाचरेत॥ २६
नापक्षिप्तोऽपि भाषेत न व्रजेत ताड़ितोऽपि वा।
विद्वेषमथ पैशुन्यं हिंसनञ्चार्कवीक्षणम्॥ २७
तौर्य्यत्रिकानृतोन्मादपरिवादानलङ्क्रियाम्।
अञ्जनोद्वर्त्तनादर्शस्रग्विलेपनयोषितः॥ २८
वृथाटनमसन्तोषं ब्रह्मचारी विवर्ज्जयेत्।
ईषच्चलितमध्याह्नेऽनुज्ञातो गुरुणा स्वयम्॥ २९
अलोलुपश्चरेद्भैक्षं व्रतिपूत्तमवृत्तिषु।
सद्योभिक्षान्नमादाय वित्तवत्तदुपस्पृशेत॥ ३०
कृतमाध्याह्निकोऽश्नीयादनुज्ञातो यथाविधि।
नाद्यादेकान्नमुच्छिष्टं भुक्त्वा चाचामिताभियात्॥ ३१
नान्यदुच्छितमादद्यादापन्नो द्रविणादिकम्।
अनिन्द्यामन्त्रितः श्राद्धे पैत्र्येऽद्याद्गुरुचोदितः॥ ३२
एकान्नमप्यविरोधे व्रतानां प्रथमाश्रमी।
भुक्त्वा गुरुमुपासीत कृत्वा सन्धुक्षणादिकम्॥ ३३

समिभ्योऽग्नावादधीत ततः परिचरेद्गुरुम् ।
स्नायीत गुर्वनुज्ञातः प्रदद्य प्रथमं गुरोः ॥ ३४
एवमन्वहमभ्यासी ब्रह्मचारी व्रतं चरेत् ।
हितोपवादः प्रियवाक्-सम्यग्गुर्वर्थसाधकः ॥ ३५
नित्यमाराधयेदेनमा समाप्तेः श्रुतिग्रहात् ।
अनेन विधिनाधीतवेदमन्त्रो द्विजो नयेत ॥ ३६
शापानुग्रहसामर्थ्यमृषीणाञ्च सलोकताम् ।
पयोऽमृताभ्यां मधुभिः साज्यैः प्रीणन्ति देवताः ॥ ३७
तस्मादहरहर्वेदमनध्यायमृते पठेत ।
यदङ्गं तदनध्याये गुरोर्वचनमाचरन् ॥ ३८
व्यतिक्रमाद्दसम्पूर्णमनहङ्कृतिराचरेत् ।
परत्रेह च तद्ब्रह्म अनधीतमपि द्विजम् ।
यस्तूपनयनादेतदा मृत्योर्व्रतमाचरेत ॥ ३९
स नैष्ठिको ब्रह्मचारी ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयात् ।
उपकुर्व्वाणको यस्तु द्विजः षड्विंशवार्षिकः ॥ ४०
केशान्तकर्म्मणा तत्र यथोक्तचरितव्रतः ।
समाप्यवेदान् वेदौ वा वेदं वा प्रसभं द्विजः ।
स्नायीत गुर्वनुज्ञातः प्रवृत्तोदितदक्षिणः ॥ ४१
इति श्रीवेदव्यासीये धर्म्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

एवं स्नातकतां प्राप्तो द्वितीयाश्रमकाङ्क्षया ।
प्रतीक्षेत विवाहार्थमनिन्द्यान्वयसम्भवाम् ॥ १

अरोगादुष्टवंशोत्थामशुल्कदानदूषिताम् ।
सवर्णामसमानार्षाममातृपितृगोत्रजाम् ॥ २
अनन्यपूर्विकां लघ्वीं शुभलक्षणसंयुताम् ।
धृताधोवसनां गौरीं विख्यातदशपूरुषाम् ॥ ३
ख्यातनाम्नः पुत्रवतः सदाचारवतः सतः ।
दातुमिच्छोर्दुहितरं प्राप्य धर्म्मेण चोद्वहेत् ॥ ४
ब्राह्मोद्वाहविधानेन तदभावे परो विधिः ।
दातव्यैषा सदृक्षाय वयोविद्यान्वयादिभिः ॥ ५
पितृवत् पितृभ्रातृषु पितृव्यज्ञातिमातृषु ।
पूर्व्वाभावे परो दद्यात् सर्व्वाभावे स्वयं व्रजेत् ॥ ६
यदि सा दातृवैकल्याद्रजः पश्येत् कुमारिका ।
भ्रूणहत्याश्च यावत्यः पतितः स्यात् तदप्रदः ॥ ७
तुभ्यं दास्याम्यहमिति ग्रहीष्यामीति यस्तयोः ।
कृत्वा समयमन्योन्यं भजते न स दण्डभाक् ॥ ८
त्यजन्नदुष्टां दण्ड्यः स्याद्दूषयंश्चाप्यदूषिताम् ॥ ९
ऊढायां हि सवर्णायामन्यां वा काममुद्वहेत् ।
तस्यामुत्पादितः पुत्रो न सवर्णात् प्रहीयते ॥ १०
उद्वहेत् क्षत्रियां विप्रो वैश्याञ्च क्षत्रियो विशाम् ।
स तु शूद्रां द्विजः कश्चिन्नाधमः पूर्व्ववर्णजाम् ॥ ११
नानावर्णासु भार्य्यासु सवर्णा सहचारिणी ।
धर्म्म्या धर्म्मेषु धर्म्मिष्ठा ज्येष्ठा तस्य स्वजातिषु ॥ १२
पाटितोऽयं द्विजाः पूर्व्वमेकदेहः स्वयम्भुवा ।
पतयोऽर्द्धेन चार्द्धेन पत्न्योऽभूवन्निति श्रुतिः ॥ १३

यावन्न विन्दते जायां तावदर्द्धो भवेत् पुमान् ।
नार्द्धं प्रजायते सर्व्वं प्रजायतेत्यपि श्रुतिः ॥ १४
गुर्व्वीता भूस्त्रिवर्गस्य वोढ़ं नान्येन शक्यते ।
यतस्ततोऽन्वयं भूत्वा स्ववशो विभृयाच्च ताम् ॥ १५
कृतदारोऽग्निपत्नीभ्यां कृतवेश्मा गृहं वसेत् ।
स्ववृत्त्यं वित्तमासाद्य वैतानाग्निं न हापयेत् ॥ १६
स्मार्त्तं वैवाहिके वह्नौ श्रौतं वैतानिकाग्निषु ।
कर्म्म कुर्य्यात् प्रतिदिनं विधिवत् प्रीतिपूर्व्वतः ॥ १७
सम्यग्धर्म्मार्थकामेषु दम्पतिभ्यामहर्निशम् ।
एकचित्ततया भाव्यं समानव्रतवृत्तितः ॥ १८
न पृथग्विद्यते स्त्रीणां त्रिवर्गविधिसाधनम् ।
भावतो ह्यतिदेशाद्वा इति शास्त्रविधिः परः ॥ १९
पत्युः पूर्वं समुत्थाय देहशुद्धिं विधाय च ।
उत्थाप्य शयनाद्यानि कृत्वा वेश्मविशोधनम् ॥ २०
मार्ज्जनैर्लेपनैः प्राप्य साग्निशालं स्वमङ्गनम् ।
शोधयेदग्निकार्य्याणि स्निग्धान्युष्णेन वारिणा ॥ २१
प्रोक्षणैरिति तान्येव यथास्थानं प्रकल्पयेत् ।
द्वन्द्वपात्राणि सर्वाणि न कदाचिद्वियोजयेत् ॥ २२
शोधयित्वा तु पात्राणि पूरयित्वा तु धारयेत् ।
महानसस्य पात्राणि वहिः प्रक्षाल्य सर्व्वथा ॥ २३
मृद्भिश्च शोधयेच्चुल्लीं तत्राग्निं विन्यसेत्ततः ।
स्मृत्वा नियोगपात्राणि रसांश्च द्रविणानि च ॥ २४
कृतपूर्वाह्णकार्य्या च स्वगुरूनभिवादयेत् ।
ताभ्यां भर्तृपितृभ्यां वा भ्रातृमातुलबान्धवैः ॥ २५

वस्त्रालङ्काररत्नानि प्रदत्तान्येव धारयेत्।
मनोवाक्कर्म्मभिः शुद्धा पतिदेशानुवर्त्तिनी ॥ २६
छायेवानुगता स्वच्छा सखीव हितकर्म्मसु।
दासीवादिष्टकार्य्येषु भार्य्या भर्त्तुः सदा भवेत् ॥२७
ततोऽन्नसाधनं कृत्वा पतये विनिवेद्य तत्।
वैश्वदेवकृतैरन्नैर्भोजनीयांश्च भोजयेत् ॥ २८
पतिञ्चैतदनुज्ञातः शिष्टमन्नाद्यमात्मना।
भुक्त्वा नयेदहःशेषमायव्ययविचिन्तया ॥ २९
पुनः सायं पुनः प्रातर्गृहशुद्धिं विधाय च।
कृतान्नसाधना साध्वी सुभृशं भोजयेत् पतिम् ॥ ३०
नातितृप्त्या स्वयं भुक्त्वा गृहनीतिं विधाय च।
आस्तीर्य्य साधु शयनं ततः परिचरेत् पतिम् ॥ ३१
सुप्ते पतौ तदभ्यासे स्वपेत्तद्गतमानसा।
अनग्ना चाप्रमत्ता च निष्कामा च जितेन्द्रिया ॥ ३२
नोच्चैर्वदेन्न परुषं न बहून् पत्युरप्रियम्।
न केनचित् विवदेच्च अप्रलापविलापिनी ॥ ३३
न चातिव्ययशीला स्यान्न धर्म्मार्थविरोधिनी।
प्रमादोन्मादरोषेर्षावञ्चनञ्चाभिमानिताम् ॥ ३४
पैशुन्यहिंसाविद्वेषमहाहङ्कारधूर्त्तताः।
नास्तिक्यसाहसस्तेयदम्भान् साध्वी विवर्ज्जयेत् ॥ ३५
एवं परिचरन्ती सा पतिं परमदैवतम्।
यशः शमिह यात्येव परत्र च सलोकताम् ॥ ३६
योषितो नित्यकर्म्मोक्तं नैमित्तिकमथोच्यते।
रजोदर्शनतो दोषात् सर्वमेव परित्यजेत् ॥ ३७

सर्वैरलङ्कृता शीघ्रं लज्जितान्तर्गृहे वसेत् ।
एकाम्बरावृता दीना स्नानालङ्कारवर्जिता ॥ ३८
मौनिन्यधोमुखी चक्षुःपाणिपद्भिरचञ्चला ।
अश्नीयात् केवलं भक्तं नक्तं मृन्मयभाजने ॥ ३९
स्वपेद्भूमावप्रमत्ता क्षपेदेवमहस्त्रयम् ।
स्नायीत च त्रिरात्रान्ते सचैलमुदिते रवौ ॥ ४०
विलोक्य भर्तुर्वदनं शुद्धा भवति धर्म्मतः ।
कृतशौचा पुनः कर्म्म पूर्ववच्च समाचरेत् ॥ ४१
रजोदर्शनतो याः स्यू रात्रयः षोड़शर्त्तवः ।
ततः पुंबीजमक्लिष्टं शुद्धे क्षेत्रे प्ररोहति ॥ ४२
चतस्रश्चादिमा रात्रीः पर्ववच्च विवर्जयेत् ।
गच्छेद्युग्मासु रात्रीषु पौष्णपित्र्यर्क्षराक्षसान् ॥ ४३
प्रच्छादितादित्यपथे पुमान् गच्छेत् सुयोषितः ।
क्षौमालङ्कृदवाप्नोति पुत्रं पूजितलक्षणम् ॥ ४४
ऋतुकालेऽभिगम्यैवं ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थितः ।
गच्छन्नपि यथाकामं न दुष्टः स्यादनन्यकृत् ॥ ४५
भ्रूणहत्यामवाप्नोति ऋतौ भार्य्यापराङ्मुखः ।
सा त्ववाप्याऽन्यतो गर्भं त्याज्या भवति पापिनी ॥ ४६
महापातकदुष्टा च पतिगर्भविनाशिनी ।
सद्वृत्तचारिणीं पत्नीं त्यक्त्वा पतति धर्म्मतः ॥ ४७
महापातक दुष्टोऽपि नाप्रतीक्ष्यस्तया पतिः ।
अशुद्धे क्षयमादूरं स्थितायामनुचिन्तया ॥ ४८
व्यभिचारेण दुष्टानां पतीनां दर्शनाद्दृते ।
धिक्कृतायामवाच्यायामन्यत्र वासयेत् पतिः ॥ ४९

पुनस्तामार्त्तवस्नातां पूर्ववद्व्यवहारयेत्।
मृतापत्यां धर्म्मकामघ्नीमपुत्रां दीर्घरोगिणीम्॥ ५०
सुदुष्टां व्यसनासक्तामहितामधिवासयेत्।
अधिविन्नामपि विभुः स्त्रीणान्तु समतामियात्॥ ५१
विवर्णा दीनवदना देहसंस्कारवर्ज्जिता।
पतिव्रता निराहारा शोच्यते प्रोषिते पतौ॥ ५२
मृतं भर्त्तारमादाय ब्राह्मणी वह्निमाविशेत्।
जीवन्ती चेत्त्यक्तकेशा तपसा शोधयेद्वपुः॥ ५३
सर्व्वावस्थासु नारीणां न युक्तः स्यादरक्षणम्।
तदेवानुक्रमात् कार्य्यं पितृभर्त्तृसुतादिभिः॥ ५४
जाताः सुरक्षिता या ये पुत्रपौत्रप्रपौत्रकाः।
ये यजन्ति पितॄन् यज्ञैर्मोक्षप्राप्तिमहोदयैः॥ ५५
दाहयेदविलम्बेन भार्य्याञ्चात्र व्रजेत सा॥ ५६
इति श्रीवेदव्यासीये धर्म्मशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

तृतीयोऽध्यायः।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यमिति कर्म्म त्रिधा मतम्।
त्रिविधं तच्च वक्ष्यामि गृहस्थस्यावधार्य्यताम्॥ १
यामिन्याः पश्चिमे यामे त्यक्तनिद्रो हरिं स्मरेत्।
आलोक्य मङ्गलद्रव्यं कर्म्मावश्यकमाचरेत्॥ २
कृतशौचो निषेव्याग्निं दन्तान् प्रक्षाल्य वारिणा।
स्नात्वोपास्य द्विजः सन्ध्यां देवादींश्चैव तर्पयेत्॥ ३

वेदवेदाङ्गशास्त्राणि इतिहासानि चाभ्यसेत्।
अध्यापयेच सच्छिष्यान् सद्विप्रांश्च द्विजोत्तमः॥ ४
अलब्धं प्रापयेल्लब्धा चणमात्रे समापयेत्।
समर्थो हि समर्थेन नाविज्ञातः क्वचिद्वसेत्॥ ५
सरित्सरसि वापीषु गर्त्तप्रस्रवणादिषु।
स्नायीत यावदुद्धृत्य पञ्च पिण्डानि वारिणा॥ ६
तीर्थाभावेऽप्यशक्त्या वा स्नायात् तोयैः समाहृतैः।
गृहाङ्गणगतस्तत्र यावदम्बरपीड़नम्॥ ७
स्नानमब्दैवतैः कुर्य्यात् पावनैश्चापि मार्ज्जनम्।
मन्त्रैः प्राणांस्त्रिरायम्य सौरैश्चार्कं विलोकयेत्॥ ८
तिष्ठन् स्थित्वा तु गायत्रीं ततः स्वाध्यायमारभेत्।
ऋचाञ्च यजुषां साम्नामथर्वाङ्गिरसामपि॥ ९
इतिहासपुराणानां वेदोपनिषदां द्विजः।
यथाशक्त्या सम्यक् पठेन्नित्यमल्पमप्या समापनात्॥ १०
स यज्ञदानतपसामखिलं फलमाप्नुयात्।
तस्मादहरहर्वेदं द्विजोऽधीयीत वाग्यतः॥ ११
धर्मशास्त्रेतिहासादि सर्वेषां शक्तितः पठेत्।
कृतस्वाध्यायः प्रथमं तर्पयेच्चाथ देवताः॥ १२
जान्वा च दक्षिणं दर्भैः प्रागग्रैः सयवैस्तिलैः।
एकैकाञ्जलिदानेन प्रकृतिस्थोपवीतकः॥ १३
समजानुद्वयो ब्रह्मसूत्रहार उदङ्मुखः।
तिर्यग्दर्भेषु वामाग्रैर्यवैस्तिलविमिश्रितैः॥ १४
अधोभिरुत्तरञ्चितैः कनिष्ठामूलनिर्गतैः।
द्वाभ्यां द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां मनुष्यांस्तर्पयेत्ततः॥ १५

दक्षिणाभिमुखः सव्यं जान्वा च द्विगुणैः कुशैः।
तिलैर्जलैश्च दर्भाग्रैर्मूलदर्भाद्विनिःसृतैः॥ १६
दक्षिणांसोपवीतः स्यात् क्रमेणाञ्जलिभिस्त्रिभिः।
सन्तर्पयेद्दिव्यपितॄंस्तत्परांश्च पितॄन् स्वकान्॥ १७
मातृमातामहांस्तद्वत्तीनेवं हि त्रिभिस्त्रिभिः।
मातामह्याश्च येऽप्यन्ये गोत्रिणो दाहवर्जिताः॥ १८
तानेकाञ्जलिदानेन तर्पयेच्च पृथक् पृथक्।
असंस्कृतप्रमीता ये प्रेतसंस्कारवर्जिताः॥ १९
वस्त्रनिष्पीडनात्तोयैस्तेषामाप्यायनं भवेत्।
अतर्पितेषु पितृषु वस्त्रं निष्पीडयेच्च यः॥ २०
निराशाः पितरस्तस्य भवन्ति सुरमानुषैः।
पयोदर्भस्वधाकारगोत्रनामतिलैर्भवेत्॥ २१
सुदत्तं तत् पुनस्तेषामेकेनापि वृथा विना।
अन्यचित्तेन यद्दत्तं यद्दत्तं विधिवर्जितम्॥ २२
अनासनस्थितेनापि तज्जलं रुधिरायते।
एवं सन्तर्पिताः कामैस्तर्पकास्तर्पयन्ति च॥ २३
ब्रह्मविष्णुशिवादित्यमित्रावरुणनामभिः।
पूजयेल्लक्षितैर्मन्त्रैर्जलमन्त्रोक्तदेवताः॥ २४
उपस्थाय रवेः काष्ठां पूजयित्वा च देवताः।
ब्रह्माग्नीन्द्रौषधीजीवविष्णुनामभिरन्वहम्॥ २५
अपां यतेति सत्काभिर्नमस्कारैः अनामभिः।
कृत्वा मुखं समालभ्य स्नानमेवं समाचरेत्॥ २६
ततः प्रविश्य भवनमावसथ्ये हुताशनं।
पाकयज्ञांश्च चतुरो विदध्याद्विधिवद्द्विजः॥ २७

अनाहिताग्नेरप्यग्निराहायाचं घृतप्लुतम् ।
शाकलेन विधानेन जुहुयाल्लौकिकेऽनले ॥ २८
व्यस्ताभिर्व्याहृतीभिश्च समस्ताभिस्ततः परम् ।
षड्भिर्देवकृतस्येति मन्त्रवद्भिर्यथाक्रमम् ॥ २९
प्राजापत्यं स्विष्टकृतं हुत्वैवं द्वादशाहुतीः ।
ओङ्कारपूर्वः स्वाहान्तस्त्यागः स्विष्टविधानतः ॥ ३०
भुवि दर्भान् समास्तीर्य्य बलिकर्म्म समाचरेत् ।
विश्वेभ्यो देवेभ्य इति सर्व्वेभ्यो भूतेभ्य एव च ॥ ३१
भूतानां पतये चेति नमस्कारेण शास्त्रवित् ।
दद्याद्बलित्रयञ्चाग्रे पितृभ्यश्च स्वधा नमः ॥ ३२
पात्रनिर्णेजनं वारि वायव्यां दिशि निक्षिपेत् ।
उद्धृत्य षोड़शग्रासमात्रमन्नं घृतोक्षितम् ॥ ३३
इदमन्नं मनुष्येभ्यो हन्तेत्युक्त्वा समुत्सृजेत् ।
गोत्रनामस्वधाकारैः पितृभ्यश्चापि शक्तितः ॥ ३४
षड्भ्योऽन्नमन्वहं दद्यात् पितृयज्ञविधानतः ।
वेदादीनां पठेत् किञ्चिदल्पं ब्रह्ममखाप्तये ॥ ३५
ततोऽन्यदन्नमादाय निर्गत्य भवनाद्बहिः ।
काकेभ्यः श्वपचेभ्यश्च प्रक्षिपेद्ग्रासमेव च ॥ ३६
उपविश्य गृहद्वारि तिष्ठेद्यावन्मुहूर्त्तकम् ।
अप्रभुक्तोऽतिथिं लिप्सुर्भावशुद्धः प्रतीक्षकः ॥ ३७
आगतं दूरतः श्रान्तं भोक्तुकाममकिञ्चनम् ।
दृष्ट्वा सम्मुखमभ्येत्य सत्कृत्य प्रश्रयार्च्चनैः ॥ ३८
पादधावनसम्मानाभ्यञ्जनादिभिरर्च्चितः ।
त्रिदिवं प्रापयेत् सद्यो यज्ञस्याभ्यधिकोऽतिथिः ॥ ३९

कालागतोऽतिथिर्दृष्टवेदपारो गृहागतः ।
द्वावेतौ पूजितौ स्वर्गं नयतोऽधस्त्वपूजितौ ॥ ४०
विवाह्यस्नातकक्ष्माभृदाचार्य्यसुहृदृत्विजः ।
अर्घ्या भवन्ति धर्म्मेण प्रतिवर्षं गृहागताः ॥ ४१
गृहागताय सत्कृत्य श्रोत्रियाय यथाविधि ।
भक्त्योपकल्पयेदेकं महाभागं विसर्ज्जयेत् ॥ ४२
विसर्ज्जयेदनुव्रज्य सुहृत्सश्रोत्रियातिथीन् ।
मित्रमातुलसम्बन्धिबान्धवान् समुपागतान् ॥ ४३
भोजयेद्गृहिणो भिक्षां सत्कृतः भिक्षुकोऽर्हति ।
स्वादन्नमश्नन्नस्वादु ददद्गच्छत्यधोगतिम् ॥ ४४
गर्भिण्यातुरभृत्येषु बालवृद्धातुरादिषु ।
बुभुक्षितेषु भुञ्जानो गृहस्थोऽश्नाति किल्विषम् ॥ ४५
नाद्यादगृह्येऽन्नपाकाद्यं कदाचिदनिमन्त्रितः ।
निमन्त्रितोऽपि निन्द्येन प्रत्याख्यानं द्विजोऽर्हति ॥ ४६
शूद्राभिशस्तवार्द्धुष्यवागदुष्टक्रूरतस्कराः ।
क्रुद्धापविद्धक्लीबबन्धबन्धनजीविनः ॥ ४७
शैलूषशौण्डिकोन्मत्तव्रात्यव्रतच्युताः ।
नग्ननास्तिकनिर्लज्जपिशुनव्यसनान्विताः ॥ ४८
कदर्य्यस्त्रीजितानार्य्यपरवादकृता नराः ।
अनीशाः कीर्त्तिमन्तोऽपि राजदेवस्वहारकाः ॥ ४९
शयनासनसंसर्गवृत्तकर्म्मादिदूषिताः ।
अश्रद्दधानाः पतिता भ्रष्टाचारादयश्च ये ॥ ५०
अभोज्यान्नाः स्युरन्नादो यस्य यः स्यात् स तत्समः ।
नापितान्वयमित्रार्द्धसीरिणो दासगोपकाः ॥ ५१

शूद्राणामप्यमीषान्तु भुक्त्वान्नं नैव दुष्यति।
धर्म्मेणान्योन्यभोज्यान्ना द्विजास्तु विदितान्वयाः॥ ५२
स्ववृत्तोपार्ज्जितं मेध्यमाकुरस्थममाक्षिकम्।
अवलीढमगोघ्रातमस्पृष्टं शूद्रवायसैः॥ ५३
अनुच्छिष्टमसन्दुष्टमपर्य्युषितमेव च।
अम्लानवाह्यमन्नाद्यमाद्यं नित्यं सुसंस्कृतम्॥ ५४
कृषरापूपसंयावपायसं शष्कुलीति च।
नाश्नीयाद्ब्राह्मणो मांसमनियुक्तः कथञ्चन॥ ५५
क्रतौ श्राद्धे नियुक्तो वा अनश्नन् पतति द्विजः।
मृगयोपार्ज्जितं मांसमभ्यर्च्य पितृदेवताः॥ ५६
क्षत्रियो द्वादशोनं तत् क्रीत्वा वैश्योऽपि धर्मतः।
द्विजो जग्ध्वा वृथामांसमभ्यर्च्य पितृदेवताः॥ ५७
नियतं वसेदिहामुत्र नरकेष्वाचन्द्रतारकम्।
सर्वान् कामान् समासाद्य फलमश्वमखस्य च॥ ५८
मुनिसाम्यमवाप्नोति गृहस्थोऽपि द्विजोत्तमः।
द्विजभोज्यानि गव्यानि माहिष्याणि पयांसि च॥ ५९
निर्द्दशासन्धिसम्बन्धि वत्सवन्ति पयांसि च।
पलाण्डुश्वेतवृन्ताकरक्तमूलकमेव च॥ ६०
गृञ्जनारुणवृक्षासृग् जतुगर्भफलानि च।
अकालकुसुमादीनि द्विजो जग्ध्वैन्दवं चरेत्॥ ६१
वाग्दूषितमविज्ञातमन्यपीड़ितकार्य्यपि।
दूतभोऽन्नमदत्त्वा च तदन्नं गृहिणो दहेत्॥ ६२
हैमराजतकांस्येषु पात्रेष्वद्यात् सदा गृही।
तदभावे साधुगन्धलोध्रद्रुमलतासु च॥ ६३

पलाशपद्मपत्रेषु गृहस्थो भोक्तुमर्हति।
ब्रह्मचारी यतिश्चैव श्रेयो यद्भोक्तुमर्हति॥ ६४
अभ्युत्थानं नमस्कारैर्भुवि दद्याद्बलित्रयम्।
भूपतये भुवः पतये भूतानां पतये तथा॥ ६५
अपः प्राश्य ततः पश्चात् पञ्चप्राणाहुतिक्रमात्।
स्वाहाकारेण जुहुयाच्छेषमद्याद्यथासुखम्॥ ६६
अनन्यचित्तो भुञ्जीत वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन्।
आतृप्तेरन्नमश्नीयादक्षुण्णं पात्रमुत्सृजेत्॥ ६७
उच्छिष्टमन्नमुद्धृत्य ग्रासमेकं भुवि क्षिपेत्।
आचान्तः साधुसङ्गेन सद्विद्यापठनेन च॥ ६८
वृत्तब्रह्मकथाभिश्च शेषाहमतिवाहयेत्।
सायं सन्ध्यामुपासीत हुत्वाग्निं भृत्यसंयुतः॥ ६९
आपोशानक्रियापूर्वमश्नीयादन्वहं द्विजः।
सायमप्यतिथिः पूज्यो होमकालागतोऽनिशम्॥ ७०
श्रद्धया शक्तितो नित्यं श्रुतं हन्यादपूजितः।
नातितृप्त उपस्पृश्य प्रक्षाल्य चरणौ शुचिः॥ ७१
अप्रत्यगुत्तरशिराः शयीत शयने शुभे।
शक्तिमानुदिते काले स्नानं सन्ध्यां न हापयेत्॥ ७२
ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेद्धितमात्मनः।
शक्तिमान् मतिमान् नित्यं वृत्तमेतत् समाचरेत्॥ ७३
इति श्रीवेदव्यासीये धर्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः॥ ३

चतुर्थोऽध्यायः ।

इति व्यासकृतं शास्त्रं धर्म्मसार समुच्चयम् ।
आश्रमे यानि पुण्यानि मोक्षधर्म्माश्रितानि च ॥ १

गृहाश्रमात् परो धर्म्मो नास्ति नास्ति पुनः पुनः ।
सर्वतीर्थ फलं तस्य यथोक्तं यस्तु पालयेत् ॥ २

गुरुभक्तो भृत्यपोषी दयावाननसूयकः ।
नित्यजापी च होमी च सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ ३

स्वदारे यस्य सन्तोषः परदारनिवर्त्तनम् ।
अपवादोऽपि नो यस्य तस्य तीर्थफलं गृहे ॥ ४

परदारान् परद्रव्यं हरते यो दिने दिने ।
सर्वतीर्थाभिषेकेण पापं तस्य न नश्यति ॥ ५

गृहेषु सवनीयेषु सर्वतीर्थफलं ततः ।
अन्नदस्य त्रयो भागाः कर्त्ता भागेन लिप्यते ॥ ६

प्रतिश्रयं पादशौचं ब्राह्मणानाञ्च तर्पणम् ।
न पापं संस्पृशेत्तस्य वलिभिक्षां ददाति यः ॥ ७

पादोदकं पादघृतं दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ।
यो ददाति ब्राह्मणेभ्यो नोपसर्पति तं यमः ॥ ८

विप्रपादोदकक्लिन्ना यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
तावत् पुष्करपात्रेषु पिवन्ति पितरोऽमृतम् ॥ ९

यत् फलं कपिलादाने कार्त्तिक्यां ज्येष्ठपुष्करे ।
तत् फलं ऋषयः श्रेष्ठा विप्राणां पादशौचने ॥ १०

स्वागतेनाग्नयः प्रीता आसनेन शतक्रतुः ।
पितरः पादशौचेन अन्नाद्येन प्रजापतिः ॥ ११

मातापित्रोः परं तीर्थं गङ्गा गावो विशेषतः ।
ब्राह्मणात् परमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ १२
इन्द्रियाणि वशीकृत्य गृह एव वसेन्नरः ।
तत्र तस्य कुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्कराणि च ॥ १३
गङ्गाद्वारञ्च केदारं सन्निहत्य तथैव च ।
एतानि सर्वतीर्थानि कृत्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ १४
वर्णानामाश्रमाणाञ्च चातुर्वर्ण्यस्य भो द्विजाः ।
दानधर्म्मं प्रवक्ष्यामि यथा व्यासेन भाषितम् ॥ १५
यद्ददाति विशिष्टेभ्यो यच्चाश्नाति दिने दिने ।
तच्च वित्तमहं मन्ये शेषं कस्याभिरक्षति ॥ १६
यद्ददाति यदश्नाति तदेव धनिनो धनम् ।
अन्ये मृतस्य क्रीड़न्ति दारैरपि धनैरपि ॥ १७
किं धनेन करिष्यन्ति देहिनोऽपि गतायुषः ।
यद्वर्द्धयितुमिच्छन्तस्तच्छरीरमशाश्वतम् ॥ १८
अशाश्वतानि गात्राणि विभवो नैव शाश्वतः ।
नित्यं सन्निहितो मृत्युः कर्त्तव्यो धर्म्मसंग्रहः ॥ १९
यदि नाम न धर्म्माय न कामाय न कीर्त्तये ।
यत् परित्यज्य गन्तव्यं तद्धनं किं न दीयते ॥ २०
जीवन्ति जीविते यस्य विप्र मित्राणि बान्धवाः ।
जीवितं सफलं तस्य आत्मार्थे को न जीवति ॥ २१
पशवोऽपि हि जीवन्ति केवलात्मोदरम्भराः ।
किं कायेन सुगुप्तेन बलिना चिरजीविना ॥ २२
ग्रासादर्द्धमपि ग्रासमर्थिभ्यः किं न दीयते ।
इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥ २३

अदाता पुरुषस्त्यागी धनं सन्त्यज्य गच्छति ।
दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति ॥ २४
प्राणनाशस्तु कर्त्तव्यो यः कृतार्थो न सो मृतः ।
अकृतार्थस्तु यो मृत्यु प्राप्तः खरसमो हि सः ॥ २५
अनाहूतेषु यद्दत्तं यच्च दत्तमयाचितम् ।
भविष्यति युगस्यान्तस्तस्यान्तो न भविष्यति ॥ २६
मृतवत्सा यथा गौश्च कृष्णा लोभेन दुह्यते ।
परस्परस्य दानानि लोकयात्रा न धर्म्मतः ॥ २७
अदृष्टे चाशुभे दानं भोक्ता चैव न दृश्यते ।
पुनरागमनं नास्ति तत्र दानमनन्तकम् ॥ २८
मातापितृषु यद्दद्याद्भ्रातृषु श्वशुरेषु च ।
जायापत्येषु यद्दद्यात् सोऽनन्तः स्वर्गसंक्रमः ॥ २९
पितुः शतगुणं दानं सहस्रं मातुरुच्यते ।
भगिन्यां शतसाहस्रं सोदरे दत्तमक्षयम् ॥ ३०
अहन्यहनि दातव्यं ब्राह्मनेषु मुनीश्वराः ।
आगमिष्यति यत् पात्रं तत् पात्रं तारयिष्यति ॥ ३१
किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित् पात्रं तपोमयम् ।
पात्राणामुत्तमं पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे ॥ ३२
यस्य चैव गृहे मूर्खो दूरे चापि गुणान्वितः ।
गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥ ३३
देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ ३४
ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्ज्जिते ।
ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते ३५

सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् ।
भोजने चैव दाने च हन्यात्त्रिपुरुषं कुलम् ॥ ३६
यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्म्ममयो मृगः ।
यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥ ३७
ग्रामस्थानं यथा शून्यं यथा कूपश्च निर्ज्जलः ।
यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥ ३८
ब्राह्मणेषु च यद्दत्तं यच्च वैश्वानरे हुतम् ।
तद्धनं धनमाख्यातं धनं शेषं निरर्थकम् ॥ ३९
सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
सहस्रगुणमाचार्य्ये ह्यनन्तं वेदपारगे ॥ ४०
ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्ज्जितः ।
जातिमात्रोपजीवी च स भवेद्ब्रह्मणः समः ॥ ४१
गर्भाधानादिभिर्मन्त्रैर्वेदोपनयनेन च ।
नाध्यापयति नाधीते स भवेद्ब्राह्मणब्रुवः ॥ ४२
अग्निहोत्री तपस्वी च वेदमध्यापयेच्च यः ।
सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्य्यं प्रचक्षते ॥ ४३
इष्टिभिः पशुबन्धैश्च चातुर्म्मास्यैस्तथैव च ।
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्येन चेष्टं स इष्टवान् ॥ ४४
मीमांसते च यो वेदान् षड्भिरङ्गैः सविस्तरैः ।
इतिहासपुराणानि स भवेद्वेदपारगः ॥ ४५
ब्राह्मणा येन जीवन्ति नान्यो वर्णः कथञ्चन ।
ईदृक्पथमुपस्थाय कोऽन्यस्तं त्यक्तुमुत्सहेत् ॥ ४६
ब्राह्मणः स भवेच्चैव देवानामपि दैवतम् ।
प्रत्यक्षञ्चैव लोकस्य ब्रह्मतेजो हि कारणम् ॥ ४७

ब्राह्मणस्य मुखं क्षेत्रं निष्कर्करमकण्टकम् ।
वापयेत् तत्र बीजानि सा कृषिः सार्वकामिकी ॥ ४८
सुक्षेत्रे वापयेद्बीजं सुपात्रे दापयेद्धनम् ।
सुक्षेत्रे च सुपात्रे च क्षिप्तं नैव विदुष्यति ॥ ४९
विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गृहमागते ।
क्रीडन्त्योषधयः सर्वा यास्यामः परमां गतिम् ॥ ५०
नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्ज्जिते ।
दीयमानं रुदत्यन्नं भयाद्वै दुष्कृतं कृतम् ॥ ५१
प्रीतिपूर्णमुखं विप्रं सुभुक्तमपि भोजयेत् ।
न च मूर्खं निराहारं षड्रात्रमुपवासिनम् ॥ ५२
यानि यस्य पवित्राणि कुक्षौ तिष्ठन्ति भो द्विजाः ।
तानि तस्य प्रयोज्यानि न शरीराणि देहिनाम् ॥ ५३
यस्य देहे सदाश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ।
कव्यानि चैव पितरः किम्भूतमधिकं ततः ॥ ५४
यद्भुङ्क्ते वेदविद्विप्रः स्वकर्म्मनिरतः शुचिः ।
दातुः फलमसङ्ख्यातं प्रतिजन्म तदक्षयम् ॥ ५५
हस्त्यश्वरथयानानि केचिदिच्छन्ति पण्डिताः ।
अहं नेच्छामि मुनयः कस्यैताः शस्यसम्पदः ॥ ५६
वेदलाङ्गलकृष्टेषु द्विजश्रेष्ठेषु सत्सु च ।
यत् पुरा पातितं बीजं तस्यैताः शस्यसम्पदः ॥ ५७
शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पण्डितः ।
वक्ता शतसहस्रेषु दाता भवति वा न वा ॥ ५८
न रणे विजयाच्छूरोऽध्ययनान्न च पण्डितः ।
न वक्ता वाक्पटुत्वेन न दाता चार्थदानतः ॥ ५९

इन्द्रियाणां जये शूरो धर्मं चरति पण्डितः ।
हितप्रियोक्तिभिर्वक्ता दाता सम्मानदानतः ॥ ६०
यद्येकपङ्क्त्यां विषमं ददाति
स्नेहाद्भयाद्वा यदि वार्थहेतोः ।
वेदेषु दृष्टं ऋषिभिश्च गीतं
तद्ब्रह्महत्यां मुनयो वदन्ति ॥ ६१
ऊसरे वापितं बीजं भिन्नभाण्डेषु गोदुहम् ।
हुतं भस्मनि हव्यञ्च मूर्खे दानमशाश्वतम् ॥ ६२
मृतसूतकपुष्टाङ्गो द्विजः शूद्रान्नभोजने ।
अहमेवं न जनामि कां योनिं स गमिष्यति ॥ ६३
शूद्रान्नेनोदरस्थेन यदि कश्चिन्म्रियेत यः ।
स भवेत् शूकरो नूनं तस्य वा जायते कुलम् ॥ ६४
गृध्रो द्वादश जन्मानि सप्त जन्मानि शूकरः ।
श्वानश्च सप्त जन्मानि इत्येवं मनुरब्रवीत् ॥ ६५
अमृतं ब्राह्मणान्नेन दारिद्रं क्षत्रियस्य च ।
वैश्यान्नेन तु शूद्रान्नं शूद्रान्नान्नरकं व्रजेत् ॥ ६६
यश्च भुङ्क्तेऽथ शूद्रान्नं मासमेकं निरन्तरम् ।
इह जन्मनि शूद्रत्वं मृतः श्वा चैव जायते ॥ ६७
यस्य शूद्रा पचेन्नित्यं शूद्रा वा गृहमेधिनी ।
वर्जितः पितृदेवैस्तु रौरवं याति स द्विजः ॥ ६८
भाण्डसङ्करसङ्कीर्णा नानासङ्करसङ्कराः ।
योनि सङ्करसङ्कीर्णा निरयं यान्ति मानवाः ॥ ६०
पङ्क्तिभेदी वृथापाकी नित्यं ब्राह्मणनिन्दकः ।
आदेशी वेदविक्रेता पञ्चैते ब्रह्मघातकाः ॥ ७०

इदं व्यासकृतं नित्यमध्येतव्यं प्रयत्नतः।
एतदुक्ताचारवतः पतनं नैव विद्यते॥ ७१

इति श्रीवेदव्यासीये धर्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

पराशरसंहिता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो हिमशैलाग्रे देवदारुवनालये ।
व्यासमेकाग्रमासीनमपृच्छन्नृषयः पुरा ॥ १
मानुषाणां हितं धर्म्मं वर्त्तमाने कलौ युगे ।
शौचाचारं यथावच्च वद सत्यवतीसुत ॥ २
तच्छ्रुत्वा ऋषिवाक्यन्तु समिद्धाग्न्यर्कसन्निभः ।
प्रत्युवाच महातेजाः श्रुतिस्मृतिविशारदः ॥ ३
न चाहं सर्वतत्त्वज्ञः कथं धर्म्मं वदाम्यहम् ।
अस्मत्पितैव प्रष्टव्य इति व्यासः सुतोऽवदत् ॥ ४
ततस्ते ऋषयः सर्वे धर्मतत्त्वार्थकाङ्क्षिणः ।
ऋषिं व्यासं पुरस्कृत्य गता बदरिकाश्रमे ॥ ५
नानावृक्षसमाकीर्णं फलपुष्पोपशोभितम् ।
नदीप्रस्रवणाकीर्णं पुण्यतीर्थैरलङ्कृतम् ॥ ६
मृगपक्षिगणाव्यग्र देवतायतनावृतम् ।
यक्षगन्धर्वसिद्धैश्च नृत्यगीतसमाकुलम् ॥ ७
तस्मिनृषिसभामध्ये शक्तिपुत्रं पराशरम् ।
सुखासीनं महात्मानं मुनिमुख्यगणावृतम् ॥ ८
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा व्यासस्तु ऋषिभिः सह ।
प्रदक्षिणाभिवादैश्च स्तुतिभिः समपूजयत् ॥ ९

अथ सन्तुष्टमनसा पराशरमहामुनिः ।
आह सुस्वागतं ब्रूहीत्यासीनो मुनिपुङ्गवः ॥ १०
व्यासः सुस्वागतं ये च ऋषयश्च समन्ततः ।
कुशलं कुशलेत्युक्त्वा व्यासः पृच्छत्यतः परम् ॥ ११
यदि जानासि मे भक्तिं स्नेहाद्वा भक्तवत्सल ।
धर्मं कथय मे तात अनुग्राह्यो ह्यहं तव ॥ १२
श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा ।
गार्गेया गौतमाश्चैव तथा चौशनसाः स्मृताः ॥ १३
अत्रेर्विष्णोश्च संवर्त्ता दाक्षा आङ्गिरसास्तथा ।
शातातपाश्च हारीता याज्ञवल्क्यकृताश्च ये ॥ १४
कात्यायनकृताश्चैव प्राचेतसकृताश्च ये ।
आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ॥ १५
श्रुता ह्येते भवत्प्रोक्ता श्रौतार्थास्तेन विस्मृताः ।
अस्मिन् मन्वन्तरे धर्माः कृतत्रेतादिके युगे ॥ १६
सर्वे धर्माः कृते जाताः सर्वे नष्टाः कलौ युगे ।
चातुर्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद ॥ १७
व्यासवाक्यावसाने तु मुनिमुख्यः पराशरः ।
धर्मस्य निर्णयं प्राह सूक्ष्मं स्थूलञ्च विस्तरात् ॥ १८
शृणु पुत्र प्रवक्ष्येऽहं शृण्वन्तु ऋषयस्तथा ।
कल्पे कल्पे क्षयोत्पत्तौ ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ १९
श्रुतिः स्मृतिः सदाचारा निर्णेतव्याश्च सर्वदा ।
न कश्चिद्वेदकर्त्ता च वेदस्मर्त्ता चतुर्मुखः ।
तथैव धर्मं स्मरति मनुः कल्पान्तरान्तरे ॥ २०

अन्ये कृतयुगे धर्म्मास्त्रेतायां द्वापरे परे।
अन्ये कलियुगे नृणां युगरूपानुसारतः॥ २१
तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते।
द्वापरे यज्ञमित्यचुर्दानमेकं कलौ युगे॥ २२
कृते तु मानवो धर्म्मस्त्रेतायां गौतमः स्मृतः।
द्वापरे शङ्खलिखितौ कलौ पाराशरः स्मृतः॥ २३
त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत्।
द्वापरे कुलमेकन्तु कर्त्तारञ्च कलौ युगे॥ २४
कृते सम्भाषणात् पापं त्रेतायाञ्चैव दर्शनात्।
द्वापरे चान्नमादाय कलौ पतति कर्म्मणा॥ २५
कृते तु तत्क्षणाच्छापस्त्रेतायां दशभिर्द्दिनैः।
द्वापरे मासमात्रेण कलौ संवत्सरेण तु॥ २६
अभिगम्य कृते दानं त्रेतास्वाहूय दीयते।
द्वापरे याचमानाय सेवया दीयते कलौ॥ २७
अभिगम्योत्तमं दानमाहूतञ्चैव मध्यमम्।
अधमं याचमानं स्यात् सेवादानञ्च निष्फलम्॥ २८
कृते चास्थिगताः प्राणास्त्रेतायां मांससंस्थिताः।
द्वापरे रुधिरं यावत् कलावन्नादिषु स्थिताः॥ २९
धर्म्मो जितो ह्यधर्म्मेण जितः सत्योऽनृतेन च।
जिता भृत्यैस्तु राजानः स्त्रीभिश्च पुरुषा जिताः॥ ३०
सीदन्ति चाग्निहोत्राणि गुरुपूजा प्रणश्यति।
कुमार्य्यश्च प्रसूयन्ते तस्मिन् कलि युगे सदा॥ ३१
युगे युगे च ये धर्म्मास्तत्र तत्र च ये द्विजाः।
तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः॥ ३२

युगे युगे च सामर्थ्यं शेषं मुनिविभाषितम् ।
पराशरेण चाप्युक्तं प्रायश्चित्तं प्रवीयते ॥ ३३
अहमद्यैव तद्धर्म्ममनुस्मृत्य ब्रवीमि वः ।
चातुर्वर्ण्यसमाचारं शृणुध्वं मुनिपुङ्गवाः ॥ ३४
पराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
चिन्तितं ब्राह्मणार्थाय धर्म्मसंस्थापनाय च ॥ ३५
चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्म्मपालकः ।
आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्म्मः पराङ्मुखः ॥ ३६
षट्कर्म्माभिरतो नित्यं देवतातिथिपूजकः ।
हुतशेषन्तु भुञ्जानो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ ३७
सन्ध्या स्नानं जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्च्चनम् ।
वैश्वदेवातिथेयञ्च षट्कर्म्माणि दिने दिने ॥ ३८
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा ।
वैश्वदेवे तु सम्प्राप्तः सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥ ३९
दूराध्वानं पथिश्रान्तं वैश्वदेवे उपस्थितम् ।
अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्व्वमागतः ॥ ४०
न पृच्छेद्गोत्रचरणं न स्वाध्यायव्रतानि च ।
हृदयं कल्पयेत् तस्मिन् सर्व्वदेवमयो हि सः ॥ ४१
नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।
अनित्यं ह्यागतो यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते ॥ ४२
अपूर्व्वः सुव्रती विप्रो अपूर्व्वा वातिथिस्तथा ।
वेदाभ्यासरतो नित्यं त्रयोऽपूर्व्वा दिने दिने ॥ ४३
वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते भिक्षुके गृहमागते ।
उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्ज्जयेत् ॥ ४४

यती च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ ।
तयोरन्नमदत्त्वा च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ४५
यतिहस्ते जलं दद्याद्भैक्षं दद्यात् पुनर्जलम् ।
तद्भैक्षं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥ ४६
वैश्वदेवकृतान् दोषाञ्छक्तो भिक्षुर्व्यपोहितुम ।
न हि भिक्षुकृतान् दोषान् वैश्वदेवो व्यपोहति ॥ ४७
अकृत्वा वैश्वदेवन्तु भुञ्जते ये द्विजातयः ।
सर्वे ते निष्फला ज्ञेयाः पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ ४८
शिरोवेष्टन्तु यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
वामपादे करं न्यस्य तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ ४९
यतये काञ्चनं दत्त्वा ताम्बुलं ब्रह्मचारिणे ।
चौरेभ्योऽप्यभयं दत्त्वा दातापि नरकं व्रजेत् ॥ ५०
पापो वा यदि चाण्डालो विप्रघ्नः पितृघातकः ।
वैश्वदेवे तु सम्प्राप्तः सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः । ५१
अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।
पितरस्तस्य नाश्नन्ति दशवर्षशतानि च ॥ ५२
न प्रत्यज्यातिगो विप्रो ह्यतिथिं वेदपारगम् ।
अदत्त्वान्नमाद्यन्तु भुक्त्वा भुङ्क्ते तु किल्बिषम् । ५३
ब्राह्मणस्य मुखं क्षेत्रं निरुदकमकण्टकम् ।
वापयेत् सर्वबीजानि सा कृषिः सर्वकामिका ॥ ५४
सुक्षेत्रे वापयेद्बीजं सुपात्रे दापयेद्धनम् ।
सुक्षेत्रे च सुपात्रे च यत्क्षिप्तं नैव नश्यति ॥ ५५
अवृता ह्यनधीयाना यत्र भैक्षचरा द्विजाः ।
तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदो हि सः ।

क्षत्रियो हि प्रजा रक्षन् शस्त्रपाणिः प्रचण्डवत् ।
विजित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्म्मेण पालयेत् ॥ ५७
न श्रीः कुलक्रमायाता स्वरूपाल्लिखितापि या ।
खड्गेनाक्रम्य भुञ्जीत वीरभोग्या वसुन्धरा ॥ ५८
पुष्पं पुष्पं विचिनुयान्मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवोद्याने न तथाङ्गारकारकः ॥ ५९
लोहकर्म्म तथा रत्नं गवाञ्च प्रतिपालनम् ।
वाणिज्यं कृषिकर्म्माणि वैश्यवृत्तिरुदाहृता ॥ ६०
शूद्राणां द्विजशुश्रूषा परो धर्म्मः प्रकीर्त्तितः ।
अन्यथा कुरुते किञ्चित् तद्भवेत् तस्य निष्फलम् ॥ ६१
लवणं मधु तैलञ्च दधि तक्रं घृतं पयः ।
न दुष्येच्छूद्रजातीनां कुर्य्यात् सर्व्वस्य विक्रयम् ॥ ६२
अविक्रेयं मद्यमांसमभक्ष्यस्य च भक्षणम् ।
अगम्यागमनञ्चैव शूद्रोऽपि नरकं व्रजेत् ॥ ६३
कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च ।
वेदाक्षरविचारेण शूद्रस्य नरकं ध्रुवम् ॥ ६४

इति पाराशरे धर्म्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अतःपरं गृहस्थस्य धर्म्माचारं कलौ युगे ।
धर्म्मं साधारणं शक्यं चातुर्व्वर्ण्याश्रमागतम् ॥ १
सम्प्रवक्ष्याम्यहं भूयः पाराशर्य्यप्रचोदितः ।
षट्कर्म्मनिरतो विप्रः कृषिकर्म्माणि कारयेत् ॥ २

हलमष्टगवं धर्म्यं षड्गवं मध्यमं स्मृतम्।
चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं वृषघातिनाम्॥ २

क्षुधितं तृषितं श्रान्तं बलीवर्दं न योजयेत्।
हीनाङ्गं व्याधितं क्लीवं वृषं विप्रो न वाहयेत्॥ ३

स्थूलाङ्गं नीरुजं तृप्तं वृषभं षण्डवर्ज्जितम्।
वाहयेद्दिवसस्यार्द्धं पश्चात् स्नानं समाचरेत्॥ ४

जप्यं देवार्च्चनं होमं स्वाध्यायञ्चैवमभ्यसेत्।
एकद्वित्रिचतुर्विप्रान् भोजयेत् स्नातकान् द्विजः॥ ५

स्वयं कृष्टे तथा क्षेत्रे धान्यैश्च स्वयमर्ज्जितैः।
निर्वपेत् पञ्चयज्ञानि क्रतुदीक्षाञ्च कारयेत्॥ ७

तिला रसा न विक्रेया विक्रेया धान्यतः समाः।
विप्रस्यैवंविधा वृत्तिस्तृणकाष्ठादिविक्रयः॥ ८

संवत्सरेण यत् पापं मत्स्यघाती समाप्नुयात्।
अयोमुखेन काष्ठेन तदेकाहेन लाङ्गली॥ ९

पाशको मत्स्यघाती च व्याधः शाकुनिकस्तथा।
अदाता कर्षकश्चैव पञ्चैते समभागिनः॥ १०

कण्डनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भोऽथ मार्जनी।
पञ्च सूना गृहस्थस्य अहन्यहनि वर्त्तते॥ ११

वृक्षांश्छित्त्वा महीं भित्त्वा हत्वा तु कृमिकीटकान्।
कर्षकः खलु यज्ञेन सर्व्वपापात् प्रमुच्यते॥ १२

यो न दद्याद्द्विजातिभ्यो राशिमूलमुपागतः।
स चौरः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नं तं विनिर्द्दिशेत्॥ १३

राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवानाञ्चैकविंशकम्।
विप्राणां त्रिंशकं भागं कृषिकर्त्ता न लिप्यते॥ १४

क्षत्रियोऽपि कृषिं कृत्वा द्विजान् देवांश्च पूजयेत्।
वैश्यः शूद्रः सदा कुर्यात् कृषिवाणिज्यशिल्पकान्॥ १४
विकर्म्म कुर्वते शूद्रा द्विजसेवाविवर्ज्जिताः।
भवन्त्यल्पायुषस्ते वै पतन्ति नरकेषु च।
चतुर्णामपि वर्णानामेष धर्म्मः सनातनः॥ १६
इति पाराशरे धर्म्मशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

तृतीयोऽध्यायः।

अतः शुद्धिं प्रवक्ष्यामि जनने मरणे तथा।
दिनत्रयेण शुध्यन्ति ब्राह्मणाः प्रेतसूतके॥ १
क्षत्रियो द्वादशाहेन वैश्यः पञ्चदशाहकैः।
शूद्रः शुध्यति मासेन पराशरवचो यथा॥ २
उपासने तु विप्राणामङ्गशुद्धिस्तु जायते।
ब्राह्मणानां प्रसूतौ तु देहस्पर्शो विधीयते॥ ३
जाते विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः।
वैश्यः पंचदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति॥ ४
एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः।
त्र्यहात् केवलवेदस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैः॥ ५
जन्मकर्म्मपरिभ्रष्टः सन्ध्योपासनवर्ज्जितः।
नामधारकविप्रस्य दशाहं सूतकं भवेत्॥ ६
एकपिण्डास्तु दायादाः पृथग्दारनिकेतनाः।
जन्मन्यपि विपत्तौ च भवेत् तेषांच सूतकम्॥ ७
ऽभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते।
दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते॥ ८

आप्नोति सूतकं गोत्रे चतुर्थपुरुषेण तु।
दायाद्विच्छेदमाप्नोति पञ्चमो वात्मवंशजः॥ ९
चतुर्थे दशरात्रं स्यात् षण्णिशा पुंसि पञ्चमे।
षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे तु दिनत्रयम्॥ १०
षड्भिः पुरुषैर्युक्ता अशौचेयाः सगोत्रिणः।
ततः षट्पुरुषाच्चाद्य श्राद्धे भोज्याः सगोत्रिणः॥ ११
भृग्वग्निमरणे चैव देशान्तरमृते तथा।
बाले प्रेते च सन्न्यासे सद्यःशौचं विधीयते॥ १२
दशरात्रे व्यतीतेषु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते।
ततः संवत्सरादूर्द्ध्वं सचेलं स्नानमाचरेत्॥ १३
देशान्तरमृतः कश्चित् सगोत्रः श्रूयते यदि।
न त्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा विशुध्यति॥ १४
आ त्रिपक्षात् त्रिरात्रं स्यादा षण्मासाच्च पक्षिणी।
अहः संवत्सरादर्वाक् सद्यःशौचं विधीयते॥ १५
अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भाद्विनिःसृताः।
न तेषामग्निसंस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया॥ १६
यदि गर्भो विपद्येत स्रवते वापि योषिताम्।
यावन्मासंस्थितो गर्भो दिनं तावत् स सूतकः॥ १७
आ चतुर्थाद्भवेत् स्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः।
अत ऊर्द्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत्॥ १८
प्रसूतिकाले सम्प्राप्ते प्रसवे यदि योषिताम्।
जीवापत्ये तु गोत्रस्य मृते मातुश्च सूतकः॥ १९
रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके।
पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः॥ २०

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते।
अग्निसंस्करणं तेषां त्रिरात्रं सूतकं भवेत्॥ २१
आ दन्तजननात् सद्य आ चूडान्नैशिकी स्मृता।
त्रिरात्रमा व्रतात् तेषां दशरात्रमतःपरम्॥ २२
गर्भे यदि विपत्तिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत्।
जीवन् जातो यदि प्रेतः सद्य एव विशुध्यति॥ २३
स्त्रीणां चूडाव्रताभावात् संस्कारात् तदधःक्रमात्।
सद्यःशौचमथैकाहं त्र्यहः पितृबन्धुषु॥ २४
ब्रह्मचारी गृहे येषां हूयते च हुताशने।
सम्पर्कं न च कुर्वन्ति न तेषां सूतकं भवेत्॥ २५
सम्पर्काद्दुष्यते विप्रो जाते दोषोऽस्ति आकृशे।
सम्पर्केषु निवृत्तस्य न प्रेतं नैव सूतकम्॥ २६
शिल्पिनः कारुका वैद्या दासीदासाश्च नापिताः।
श्रोत्रियाश्चैव राजानः सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः॥ २७
सव्रती मन्त्रपूतश्च आहिताग्निश्च यो द्विजः।
राज्ञश्च सूतकं नास्ति यस्य चेच्छति पार्थिवः॥ २८
उद्यतो निधने दाने आर्त्तो विप्रो निमन्त्रितः।
तदेव ऋषिभिर्दृष्टं यथाकालेन शुध्यति॥ २९
प्रसवे गृहमेधी तु न कुर्यात् सङ्करं यदि।
दशाहाच्छुध्यते माता अवगाह्य पिता शुचिः॥ ३०
सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोर्दशाहिकम्।
सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः॥ ३१
यदि पत्न्यां प्रसूतायां सम्पर्कं कुरुते द्विजः।
सूतकन्तु भवेत् तस्य यदि विप्रः षडङ्गवित्॥ ३२

सम्पर्काज्जायते दोषो नान्यो दोषोऽस्ति ब्राह्मणे।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सम्पर्कं वर्जयेद्द्विजः ॥ ३३
विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके।
पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ॥ ३४
अन्तरा तु दशाहस्य पुनर्मरणजन्मनि।
तावत् स्यादशुचिर्विप्रो यावत् तत् स्यादनिर्दशम् ॥ ३५
ब्राह्मणार्थं विपन्नानां वन्दिगोग्रहणे तथा।
आहवेषु विपन्नानामेकरात्रन्तु सूतकम् ॥ ३६
द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्य्यमण्डलभेदकौ।
परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखे हतः ॥ ३७
यत्र यत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः।
अक्षयान् लभते लोकान् यदि क्लीवं न भाषते ॥ ३८
जितेन लभते लक्ष्मीं मृतेनापि सुराङ्गनाः।
क्षणविध्वंसिके ऽस्मिन् का चिन्ता मरणे रणे ॥ ३९
यस्तु भग्नेषु सैन्येषु विद्रवत्सु समन्ततः।
परित्राता यदा गच्छेत् स च क्रतुफलं लभेत् ॥ ४०
यस्य च्छेदक्षतं गात्रं शरशक्त्यृष्टिमुद्गरैः।
देवकन्यास्तु तं वीरं गायन्ति रमयन्ति च ॥ ४१
वराङ्गनासहस्राणि शूरमायोधने हतम्।
नागकन्याश्च धावन्ति मम भर्त्ता भवेदिति ॥ ४२

ललाटदेशाद्रुधिरं स्रवेद्धि यस्य
तप्तस्य जन्तोः प्रविशेच्च वक्त्रे।
तं सोमपाने न हि तस्य तुल्यं
संग्रामयज्ञे विधिवच्च दृष्टम् ॥ ४३

यं यज्ञसङ्घैस्तपसा च विद्यया
स्वर्गैषिणो यात्र यथैव विप्राः ।
तथैव यान्त्येव हि तत्र वीराः
प्राणान् सुयुद्धेन परित्यजन्तः ॥ ४४

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।
पदे पदे यज्ञफलमानुपूर्व्याल्लभन्ति ते ॥ ४५

असगोत्रमबन्धुञ्च प्रेतीभूतञ्च ब्राह्मणम् ।
नीत्वा च दाहयित्वा च प्राणायामेन शुध्यति ॥ ४६

न तेषामशुभं किंचिद्विजानां शुभकर्मणि ।
जलावगाहनात् तेषां शुद्धि स्मृतिरितीरिता ॥ ४७

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।
स्नात्वा चैव तु स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ ४८

क्षत्रियं मृतमज्ञानाद्ब्राह्मणो योऽनुगच्छति ।
एकाहमशुचिर्भूत्वा पंचगव्येन शुध्यति ॥ ४९

शवंच वैश्यमज्ञानाद्ब्राह्मणो योऽनुगच्छति ।
कृत्वाशौचं त्रिरात्रंच प्राणायामान् षड़ाचरेत् ॥ ५०

प्रेतीभूतन्तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
नयन्तमनुगच्छेत त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ ५१

त्रिरात्रे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ ५२

विनिर्वर्त्य यदा शूद्रा उदकान्तमुपस्थिताः ।
द्विजैस्तदानुगन्तव्या इति धर्म्मविदो विदुः ॥ ५३

तस्माद्विजो मृतं शूद्रं न स्पृशेन्न च दाहयेत् ।
दृष्टे सूर्य्यावलोकेन शुद्धिरेषा पुरातनी ॥ ५४

इति पाराशरे धर्म्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अतिमानादतिक्रोधात् स्नेहाद्वा यदि वा भयात् ।
उद्बध्नीयात् स्त्री पुमान् वा गतिरेषा विधीयते ॥ १
पूयशोणितसम्पूर्णे अन्धे तमसि मज्जति ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि नरकं प्रतिपद्यते ॥ २
नाशौचं नोदकं नाग्निं नाश्रुपातंच कारयेत् ।
वोढारोऽग्निप्रदातारः पाशच्छेदकरास्तथा ॥ ३
तप्तकृच्छ्रेण शुध्यन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ।
गोभिर्हतं तथोद्बद्धं ब्राह्मणेन तु घातितम् ॥ ४
संस्पृशन्ति च ये विप्रा वोढारश्चाग्निदाश्च ये ।
अन्येऽपि वानुगन्तारः पाशच्छेदकराश्च ये ॥ ४
तप्तकृच्छ्रेण शुध्यन्ति कुर्य्युर्ब्राह्मणभोजनम् ।
अनडुत्सहितां गांच दद्युर्विप्राय दक्षिणाम् ॥ ५
त्र्यहमुष्णं पिबेदापस्त्र्यहमुष्णं पयः पिबेत् ।
त्र्यहमुष्णं घृतं पीत्वा वायुभक्षो दिनत्रयम् ॥ ७
यो वै समाचरेद्विप्रः पतितादिष्वकामतः ॥ ८
मासार्धं मासमेकं वा मासद्वयमथापि वा ।
अब्दार्धमब्दमेकं वा तदूर्ध्वं चैव तत्समः ॥ ९

त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत् ।
तृतीये चैव पक्षे तु कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ १०
चतुर्थे दशरात्रं स्यात् पराकः पंचमे मतः ।
कुर्य्याच्चान्द्रायणं षष्ठे सप्तमे त्वैन्दवद्वयम् ॥ ११
शुद्ध्यर्थमष्टमे चैव षण्मासात् कृच्छ्रमाचरेत् ।
पक्षसंख्याप्रमाणेन सुवर्णान्यपि दक्षिणा ॥ १२
ऋतुस्नाता तु या नारी भर्त्तारं नोपसर्पति ।
सा मृता नरकं याति विधवा च पुनः पुनः ॥ १३
ऋतौ स्नातान्तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ १४
अदुष्टापतितां भार्य्यां यौवने यः परित्यजेत् ।
सप्तजन्म भवेत् स्त्रीत्वं वैधव्यंच पुनःपुनः ॥ १५
दरिद्रं व्याधितं मूर्खं भर्त्तारं या न मन्यते ।
सा मृता जायते व्याली वैधव्यंच पुनःपुनः ॥ १६
ओघवाताहृतं बीजं यथा क्षेत्रे प्ररोहति ।
क्षेत्री तल्लभते बीजं न बीजी भागमर्हति ॥ १७
तद्वत् परस्त्रियाः पुत्रौ द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात्मृते भर्त्तरि गोलकः ॥ १८
औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमकः सुतः ।
दद्यान्माता पिता वापि स पुत्रो दत्तको भवेत् । १९
परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपंचमाः ॥ २०
दाराग्निहोत्रसंयोगं यः कुर्य्यादग्रजे सति ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ २१

द्वौ कृच्छ्रौ परिवित्ते स्तु कन्यायाः कृच्छ्र एव च।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ दातुश्च होता चान्द्रायणं चरेत् ॥ २२
कुब्जवामनषण्ढेषु गद्गदेषु जड़ेषु च।
जातान्धे बधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥ २३
पितृव्यपुत्रः सापत्नः परनारीसुतस्तथा।
दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ २४
ज्येष्ठो भ्राता यदि तिष्ठेदाधानं नैव चिन्तयेत्।
अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ॥ २५
नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ।
पंचास्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ २६
मृते भर्त्तरि या नारी ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थिता।
सा मृता लभते स्वर्गं यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ २७
तिस्रः कोट्यर्द्धकोटी च यानि रोमाणि मानवे।
तावत्कालं वसेत् स्वर्गं भर्त्तारं यानुगच्छति ॥ २८
व्यालग्राही यथा व्यालं बिलादुद्धरते बलात्।
एवमुद्धृत्य भर्त्तारं तेनैव सह मोदते ॥ २९

इति पाराशरे धर्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः।

वृकश्वभ्यां शृगालाद्यैर्यदि दष्टस्तु ब्राह्मणः।
स्नात्वा जपेत गायत्रीं पवित्रां वेदमातरम् ॥ १
गवां शृङ्गोदकैः स्नातो महानद्यास्तु सङ्गमे।
समुद्रदर्शनाद्वापि शुना दष्टः शुचिर्भवेत् ॥ २

वेदविद्याव्रतस्नातः शुना दष्टस्तु ब्राह्मणः ।
स हिरण्योदके स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ ३
सव्रतस्तु शुना दष्टस्त्रिरात्रं समुपोषितः ।
घृतं कुशोदकं पीत्वा व्रतशेषं समापयेत् ॥ ४
अव्रतः सव्रतो वापि शुना दष्टो भवेद्द्विजः ।
प्रणिपत्य भवेत् पूतो विप्रैश्चक्षुर्निरीक्षितः ॥ ५
शुनाघ्रातावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य च ।
अद्भिः प्रक्षालनं शुद्धिरग्निना चोपचूलनम् ॥ ६
शुना च ब्राह्मणी दष्टा जम्बुकेन वृकेण वा ।
उदितं सोमनक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥ ७
कृष्णपक्षे यदा सोमो न दृश्येत कदाचन ।
यां दिशं व्रजति सोमस्तां दिशं चावलोकयेत् ॥ ८
असद्ब्राह्मणके ग्रामे शुना दष्टस्तु ब्राह्मणः ।
वृषं प्रदक्षिणीकृत्य सद्यः स्नानाद्विशुध्यति ॥ ९
चाण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्विप्रैर्हतो यदि ।
आहिताग्निर्मृतो विप्रो विषेणात्महतो यदि ॥ १०
दहेत्तं ब्राह्मणं विप्रो लोकाग्नौ मन्त्रवर्जितम् ।
स्पृष्ट्वा वोढ्वा च दग्ध्वा च सपिण्डेषु च सर्वथा ॥ ११
प्राजापत्यं चरेत् पश्चाद्विप्राणामनुशासनात् ।
दग्धास्थीनि पुनर्गृह्य क्षीरैः प्रक्षालयेद्द्विजः ॥ १२
पुनर्दहेत् स्वकाग्नौ तन्मन्त्रेण च पृथक् पृथक् ।
आहिताग्निर्द्विजः कश्चित् प्रवसन् कालचोदितः ॥ १३
देहनाशमनुप्राप्तस्तस्याग्निर्वसते गृहे ।
श्रौताग्निहोत्रसंस्कारः श्रूयतामृषिसत्तमाः ॥ १४

कृष्णाजिनं समास्तीर्य्य कुशैश्च पुरुषाकृतिम्।
षट्शतानि शतं चैव पलाशानाञ्च वृन्तकम्॥ १५
चत्वारिंशच्छिरे दद्यात् षष्टिं कण्ठे विनिर्द्दिशेत्।
बाहुभ्याञ्च शतं दद्यादङ्गुलीषु दशैव तु॥ १६
शतं चोरसि सन्दद्यात् त्रिंशच्चैवोदरे न्यसेत्।
अष्टौ वृषणयोर्द्दद्यात् पंच मेढ्रे च विन्यसेत्॥ १७
एकविंशतिमूरुभ्यां जानुजङ्घे च विंशतिम्।
पादाङ्गुल्योः शतार्द्धं च पत्राणि च तथा न्यसेत्॥ १८
शम्यां शिश्ने विनिक्षिप्य अरणीं वृषणे तथा।
जुहूं दक्षिणहस्तेन वामहस्ते तथोपभृत्॥ १९
कर्णे चोदूखलं दद्यात् पृष्ठे च मूषलं ततः।
निक्षिप्योरसि दृषदं तण्डुलाज्यतिलान् मुखे॥ २०
श्रोत्रे च प्रोक्षणीं दद्यादाज्यस्थालीञ्च चक्षुषोः।
कर्णे नेत्रे मुखे घ्राणे हिरण्यशकलं क्षिपेत्॥ २१
अग्निहोत्रोपकरणं गात्रे शेषं प्रविन्यसेत्।
असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति च घृताहुतीः॥ २२
दद्यात् पुत्रोऽथवा भ्राता ह्यन्ये वापि स्वधर्म्मिणः।
यथा दहनसंस्कारस्तथा कार्य्यं विचक्षणैः॥ २३
ईदृशन्तु विधिं कुर्य्याद्ब्रह्मलोके गतिर्ध्रुवम्।
ये दहन्ति द्विजास्तन्तु ते यान्ति परमां गतिम्॥ २४
अन्यथा कुर्वते किंचिदात्मबुद्धिप्रबोधिताः।
भवन्त्यल्पायुषस्ते वै पतन्ति नरके ध्रुवम्॥ २५

इति पाराशरे धर्म्मशास्त्रे पंचमोऽध्यायः॥ ५

षष्ठोऽध्यायः ।

अतपरं प्रवक्ष्यामि प्राणिहत्यासु निष्कृतिम् ।
पराशरेण पूर्वोक्तं मन्वर्थेऽपि च विस्तृताम् ॥ १
हंससारसक्रौञ्चांश्च चक्रवाकं सकुक्कुटम् ।
जालपादांश्च शरभमहोरात्रेण शुध्यति ॥ २
बलाकाटिट्टिभानांच शुकपारावतादिनाम् ।
आटिनांच बकानांच शुध्यते नक्तभोजनात् ॥ ३
भासकाककपोतानां सारीतित्तिरिघातकः ।
अन्तर्जले उभे सन्ध्ये प्राणायामेन शुध्यति ॥ ४
गृध्रश्येनशिखिग्राहचाषोलूकनिपातने ।
अपक्वाशी दिनं तिष्ठेत् त्रिकालं मारुताशनः ॥ ५
वल्गुलीचटकानांच कोकिलाखञ्जरीटकांश्च ।
लावकान् रक्तपादांश्च शुध्यन्ते नक्तभोजनात् ॥ ६
कारण्डवचकोराणां पिङ्गलाकुररस्य च ।
भरद्वाजनिहन्ता च शुध्यते शिवपूजनात् ॥ ७
भेरुण्डश्चैवभासंच पारावतकपिञ्जलान् ।
पक्षिणामेव सर्वेषामहोरात्रेण शुध्यति ॥ ८
हत्वा नकुलमार्जारसर्पाजगरडुण्डुभान् ।
कृशरं भोजयेद्विप्रान् लौहदण्डंच दक्षिणाम् ॥ ९
शल्लकीशशकागोधामत्स्यकूर्माभिपातने ।
वृन्ताकफलभोक्ता च ह्यहोरात्रेण शुध्यति ॥ १०
वृकजम्बुकऋक्षाणां तरक्षूणांच घातने ।
तिलप्रस्थं द्विजे दद्याद्वायुभक्षो दिनत्रयम ॥ ११

अजगवयतुरङ्गानां महिषोष्ट्रनिपातने ।
शुध्यते सप्तरात्रेण विप्राणां तर्पणेन च ॥ १२
मृगं रुरुं वराहंच अज्ञानाद्यस्तु घातयेत् ।
अकालकृष्टमश्नीयादहोरात्रेण शुध्यति ॥ १३
एवं चतुष्पदानांच सर्वेषां वनचारिणाम् ।
अहोरात्रोषितस्तिष्ठेज्जपन् वै जातवेदसम् ॥ १४
शिल्पिनं कारुकं शूद्रं स्त्रियं वा यस्तु घातयेत् ।
प्राजापत्यद्वयं कुर्य्याद् वृषैकादश दक्षिणा ॥ १५
वैश्यं वा क्षत्रियं वापि निर्दोषमभिघातयेत् ।
सोऽतिकृच्छ्रद्वयं कुर्य्याद्गोत्रिंशद्दक्षिणां हरेत् ॥ १६
वैश्यं शूद्रं क्रियासक्तं विकर्मस्थं द्विजोत्तमम् ।
हत्वा चान्द्रायणं कुर्य्याद्दद्याद्गोत्रिंशद्दक्षिणाम् ॥ १७
क्षत्रियेणापि वैश्येन शूद्रेणैवेतरेण वा ।
चण्डालवधसम्प्राप्तः कृच्छ्रार्द्धेन विशुध्यति ॥ १८
चौरः श्वपाकचाण्डाला विप्रेणापि हता यदि ।
अहोरात्रोपवासेन प्राणायामेन शुध्यति ॥ १९
श्वपाकं वापि चाण्डालं विप्रः सम्भाषते यदि ।
द्विजसम्भाषणं कुर्य्याद्गायत्रीं वा सकृज्जपेत् ॥ २०
चाण्डालैः सह सुप्तन्तु त्रिरात्रमुपवासयेत् ।
चाण्डालैकपथं गत्वा गायत्रीस्मरणाच्छुचिः ॥ २१
चण्डालदर्शनेनैव आदित्यमवलोकयेत ।
चण्डालस्पर्शने चैव सचेलं स्नानमाचरेत् ॥ २२
चण्डालखातवापीषु पीत्वा सलिलमग्रजः ।
अज्ञानाच्चैव नक्तेन त्वहोरात्रेण शुध्यति ॥ २३

चण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम् ।
गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रच्छ द्धिमाप्नुयात् ॥ २४
चण्डालोदकभाण्डे तु अज्ञानात् पिबते जलम् ।
तत्क्षणात् क्षिपते यस्तु प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ २५
यदि न क्षिपते तोयं शरीरे यस्य जीर्य्यति ।
प्रजापत्यं न दातव्यं कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ २६
चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु क्षत्रियः ।
तदर्द्धन्तु चरेद्वैश्यः पादं शूद्रस्य दापयेत् ॥ २७
भाण्डस्थमन्त्यजनान्तु जलं दधि पयः पिबेत् ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः ॥ २८
ब्रह्मकूर्च्चोपवासेन द्विजातीनान्तु निष्कृतिः ।
शूद्रस्य चोपवासेन तथा दानेन शक्तितः ॥ २९
ब्राह्मणो ज्ञानतो भुङ्क्ते चण्डालान्नं कदाचन ।
गोमूत्रयावकाहारादशरात्रेण शुध्यति ॥ ३०
एकैकं ग्रासमश्नीयाद्गोमूत्रयावकस्य च ।
दशाहं नियमस्थस्य व्रतं तत्र विनिर्द्दिशेत् ॥ ३१
अविज्ञातश्च चण्डालः सन्तिष्ठेत् तस्य वेश्मनि ।
विज्ञाते तूपसन्नस्य द्विजाः कुर्व्वन्त्यनुग्रहम् ॥ ३२
ऋषिवक्त्राच्च्युता धर्म्माः गायन्ते वेदपावनाः ।
पतन्तमुद्धरेयुस्ते धर्म्मज्ञं पापसङ्कटात् ॥ ३३
दध्ना च सर्पिषा चैव क्षीरगोमूत्रयावकम् ।
भुञ्जीत सह सर्व्वञ्च त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ॥ ३४
त्र्यहं भुञ्जीत दध्ना च त्र्यहं भुञ्जीत सर्पिषा ।
त्र्यहं क्षीरेण भुञ्जीत एकैकेन दिनत्रयम् ॥ ३५

भावदुष्टं न भुञ्जीयान्नोच्छिष्टं कृमिदूषितम्।
त्रिपलं दधिदुग्धस्य पलमेकन्तु सर्पिषः॥ ३६
भस्मना तु भवेच्छुद्धिरुभयोस्ताम्रकांस्ययोः।
जलशौचेन वस्त्राणां परित्यागेन मृन्मयम्॥ ३७
कुसुम्भगुड़कार्पासलवणं तैलसर्पिषी।
द्वारे कृत्वा तु धान्यानि गृहे दद्याद्धुताशनम्॥ ३८
एवं शुद्धस्ततः पश्चात् कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम्।
त्रिंशतं गा वृषञ्चैकं दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम्॥ ३९
पुनर्लेपनया तेन होमजप्येन शुध्यति।
आधारेण च विप्राणां भूमिदोषो न विद्यते॥ ४०
रजकी चर्म्मकारी च लुब्धकस्य च पुक्कसी।
चातुर्वर्ण्यगृहे यस्य ह्यज्ञानादधितिष्ठति॥ ४१
ज्ञात्वा तु निष्कृतिं कुर्य्यात् पूर्वोक्तस्यार्द्धमेव च।
गृहदाहं न कुर्वीताप्यन्यत् सर्वञ्च कारयेत्॥ ४२
गृहस्याभ्यन्तरे गच्छेच्चाण्डालो यस्य कस्यचित्।
तस्माद्गृहाद्विनिःसृत्य गृहभाण्डानि वर्ज्जयेत्॥ ४३
रसपूर्णन्तु यद्भाण्डं न त्यजेच्च कदाचन।
गोरसेन तु सम्मिश्रैर्ज्जलैः प्रोक्षेत् समन्ततः॥ ४४
ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसम्भवे।
कृमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत्॥ ४५
गवां मूत्रपुरीषेण दध्ना क्षीरेण सर्पिषा।
त्र्यहं स्नात्वा च पीत्वा च कृमिदुष्टः शुचिर्भवेत्॥ ४६
क्षत्रियोऽपि सुवर्णस्य पञ्चमाषान् प्रदापयेत्।
गोदक्षिणान्तु वैश्यस्याप्युपवासं विनिर्दिशेत्॥ ४७

शूद्राणां नोपवासः स्याच्छूद्रो दानेन शुध्यति ।
ब्राह्मणांस्तु नमस्कृत्य पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ४८
अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ।
प्रणम्य शिरसा धार्य्यमग्निष्टोमफलं हि तत् ॥ ४९
व्याधिव्यसनिनि श्रान्ते दुर्भिक्षे डामरे तथा ।
उपवासो व्रतो होमो द्विजसम्पादितानि वा ॥ ५०
अथवा ब्राह्मणास्तुष्टाः स्वयं कुर्वन्त्यनुग्रहम् ।
सर्वं धर्म्ममवाप्नोति द्विजैः सर्वर्द्धितापि वा ॥ ५१
दुर्बलेऽनुग्रहः कार्य्यस्तथा वै बालवृद्धयोः ।
अतोऽन्यथा भवेद्दोषस्तस्मान्नानुग्रहः स्मृतः ॥ ५२
स्नेहाद्वा यदि वा लोभाद्भयादज्ञानतोऽपि वा ।
कुर्वन्त्यनुग्रहं ये वै तत्पापं तेषु गच्छति ॥ ५३
शरीरस्यात्यये प्राप्ते वदन्ति नियमन्तु ये ।
महत्कार्य्योपरोधेन न स्वस्थस्य कदाचन ॥ ५४
स्वस्थस्य मूढ़ा कुर्वन्ति नियमन्तु वदन्ति ये ।
ते तस्य विघ्नकर्त्तारः पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ ५५
स एव नियमस्त्याज्यो ब्राह्मणं योऽवमन्यते ।
वृथा तस्योपवासः स्यान्न स पुण्येन युज्यते ॥ ५६
स एव नियमो ग्राह्यो यं यं कोऽपि वदेद्द्विजः ।
कुर्य्याद्वाक्यं द्विजानाञ्च अकुर्वन् ब्रह्महा भवेत् ॥ ५७
उपवासो व्रतञ्चैव स्नानं तीर्थं जपस्तपः ।
विप्रैः सम्पादितं यस्य सम्पन्नं तस्य तद्भवेत् ॥ ५८
व्रतच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्म्मणि ।
सर्वं भवति निश्छिद्रं ब्राह्मणैरुपपादितम् ॥ ५९

ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्ज्जनं सर्वकामदम्।
तेषां वाक्योदकेनैव शुध्यन्ति मलिना जनाः॥ ६

ब्राह्मणा यानि भाषन्ते भाषन्ते तानि देवताः।
सर्वदेवमया विप्रा न तद्वचनमन्यथा॥ ६१

अन्नाद्ये कीटसंयुक्ते मक्षिकाकीटदूषिते।
अन्तरा संस्पृशेच्चापस्तदन्नं भस्मना स्पृशेत्॥ ६२

भुञ्जानो हि यदा विप्रः पादं हस्तेन संस्पृशेत्।
उच्छिष्टं हि स वै भुङ्क्ते योऽभुङ्क्ते मुक्तभाजने॥ ६३

पादुकास्थो न भुञ्जीत पर्य्यङ्के संस्थितोऽपि वा।
शुना चाण्डालदृष्टो वा भोजनं परिवर्ज्जयेत्॥ ६४

पक्वान्नञ्च निषिद्धं यदन्नशुद्धिं तथैव च।
यथा पराशरेणोक्तं तथैवाहं वदामि वः॥ ६५

मितं द्रोणाढ़कस्यान्नं काकश्वानोपघातितम्।
केनैतच्छुध्यते चान्नं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत्॥ ६६

काकश्वानावलीढ़न्तु द्रोणान्नं न परित्यजेत्।
वेदवेदाङ्गविद्विप्रैर्धर्म्मशास्त्रानुपालकैः॥ ६७

प्रस्थो द्वात्रिंशतिद्रोणः स्मृतो द्विप्रस्थ आढ़कः।
ततो द्रोणाढ़कस्यान्नं श्रुतिस्मृतिविदो विदुः॥ ६८

काकश्वानावलीढ़न्तु गवाघ्रातं खरेण वा।
स्वल्पमन्नं त्यजेद्विप्रः शुद्धिर्द्रोणाढ़के भवेत्॥ ६९

अन्नस्योद्धृत्य तन्मात्रं यच्च नोपहतं भवेत्।
सुवर्णोदकमभ्युक्ष्य हुताशेनैव तापयेत्॥ ७०

हुताशनेन संस्पृष्टं सुवर्णसलिलेन च।
विप्राणां ब्रह्मघोषेण भोज्यं भवति तत्क्षणात्॥ ७१

इति पाराशरे धर्मशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

सप्तमोऽध्यायः।

अथातो द्रव्यसंशुद्धिः पराशरवचो यथा।
दारवाणान्तु पात्राणां तक्षणाच्छुद्धिरिष्यते॥ १
मार्ज्जनाद्यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्म्मणि।
चमसानां ग्रहाणाञ्च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु॥ २
चरुणाञ्च स्रुवाणाञ्च शुद्धिरुष्णेन वारिणा।
भस्मना शुध्यते कांस्यं ताम्रमम्लेन शुध्यति॥ ३
रजसा शुध्यते नारी विकलं या न गच्छति।
नदी वेगेन शुध्येत लेपो यदि न दृश्यते॥ ४
वापीकूपतड़ागेषु दूषितेषु कथंचन।
उद्धृत्य वै घटशतं पंचगव्येन शुध्यति॥ ५
अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी।
दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्द्धं रजस्वला॥ ६
प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति।
मासि मासि रजस्तस्याः पिबन्ति पितरः स्वयम्॥ ७
माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम्॥ ८
यस्तां समुद्वहेत् कन्यां ब्राह्मणोऽज्ञानमोहितः।
असम्भाष्योह्यपाङ्क्तेयः स विप्रो वृषलीपतिः॥ ९

यः करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनं द्विजः।
स भैक्षभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्विशुध्यति ॥ १०
अस्तं गते यदा सूर्य्ये चाण्डालं पतितं स्त्रियम्।
सूतिकां स्पृशतश्चैव कथं शुद्धिर्विधीयते ॥ ११
जातवेदं सुवर्णञ्च सोममार्गं विलोक्य च।
ब्राह्मणानुगतश्चैव स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥ १२
स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी ब्राह्मणी तथा।
तावत् तिष्ठेन्निराहारा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥ १३
स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा।
अर्द्धकृच्छ्रं चरेत् पूर्वा पादमेकमनन्तरा ॥ १४
स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजा तथा।
पादोनंचैव पूर्वाया: परायाः कृच्छ्रपादकम् ॥ १५
स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजा तथा।
कृच्छ्रेण शुध्यते पूर्वा शूद्रा दानेन शुध्यति ॥ १६
स्नाता रजस्वला या तु चतुर्थेऽहनि शुध्यति।
कुर्य्याद्रजोनिवृत्तौ तु दैवपित्रादिकर्म च ॥ १७
रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहन्तु प्रवर्त्तते।
नाशुचिः सा ततस्तेन तत् स्याद्वैकालिकं मलम् । १८
प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी।
तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥ १९
आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः।
स्नात्वा स्नात्वास्पृशेदेनं ततः शुध्येत्स आतुरः ॥ २०
उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टः शुना शूद्रेन वा द्विजः।
उपोष्य रजनीमेकं पंचगव्येन शुध्यति ॥ २१

अनुच्छिष्टेन शूद्रेन स्पर्श स्नानं विधियते।
उच्छिष्टेन च संस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत्॥ २२
भस्मना शुध्यते कांस्यं सुरया यन्न लिप्यते।
सुरामात्रेण संस्पृष्टं शुध्यतेऽग्न्युपलेपनैः॥ २३
गवाघ्रातानि कांस्यानि श्वकाकोपहतानि च।
शुध्यन्ति दशभिः क्षारैः शूद्रोच्छिष्टानि यानि च॥ २४
गण्डूषं पादशौचंच कृत्वा वै कांस्यभाजने।
षण्मासान् भुवि निक्षिप्य उद्धृत्य पुनराहरेत्॥ २५
आयसेष्वपसारेन सीसस्याग्नौ विशोधनम्।
दन्तमस्थि तथा शृङ्गं रौप्यं सौवर्णभाजनम्॥ २६
मणिपाषाणशङ्खाश्च एतान् प्रक्षालयेज्जलैः।
पाषाणे तु पुनर्घृष्टिरेषा शुद्धिरुदाहृता २७
मृद्भाण्डदहनाच्छुद्धिर्धान्यानां मर्ज्जनादपि॥ २८
अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं वहूनां धान्यवाससाम्।
प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते॥ २९
वेणुवल्कलचीराणां क्षौमकार्पासवाससाम्।
और्णानां नेत्रपट्टानां जलाच्छौचं विधीयते॥ ३०
तुलिकाद्युपधानानि पीतरक्ताम्बराणि च।
शोषयित्वार्कतापेन प्रोक्षयित्वा शुचिर्भवेत्॥ ३१
मुञ्जोपस्करशूर्पाणां शाणस्य फलचर्म्मणाम्।
तृणकाष्ठादिरज्जुनामुदकप्रोक्षणं मतम्॥ ३२
मार्ज्जारमक्षिकाकीट-पतङ्गकृमिदर्दुराः।
मेध्यामेध्यं स्पृशन्त्येव नोच्छिष्टान् मनुरब्रवीत॥ ३३

भूमिं स्पृष्ट्वागतं तोयं यश्चाप्यन्योन्यविप्रुषः।
भुक्तोच्छिष्टं तथा स्नेहं नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥ ३४
ताम्बुलेचुफले चैव भुक्तस्नेहानुलेपने।
मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥ ३५
रथ्याकर्द्दमतोयानि नावः पन्थास्तृणानि च।
मरुतार्केण शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानिच ॥ ३६
अदुष्टाः सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणवः।
स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन ॥ ३७
क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथानृते।
पतितानाञ्च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ ३८
अग्निरापश्च वेदाश्च सोमसूर्य्यानिलास्तथा।
एते सर्व्वेऽपि विप्राणां श्रोत्रे तिष्ठन्ति दक्षिणे ॥ ३९
प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा।
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे सान्निध्यं मनुरब्रवीत् ॥ ४०
देशभङ्गे प्रवासे वा व्याधिषु व्यसनेष्वपि।
रक्षेदेव स्वदेहादि पश्चाद्धर्म्मं समाचरेत् ॥ ४१
येन केन च धर्म्मेण मृदुना दारुणेन च।
उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्म्ममाचरेत् ॥ ४२
आपत्काले तु सम्प्राप्ते शौचाचारं न चिन्तयेत्।
स्वयं समुद्धरेत् पश्चात् स्वस्थो धर्म्मं समाचरेत् ॥ ४३

इति पाराशरे धर्म्मशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

गवां बन्धनयोक्त्रे तु भवेन्मृत्युरकामतः ।
अकामात् कृतपापस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ १
वेदवेदाङ्गविदुषां धर्म्मशास्त्रं विजानताम् ।
स्वकर्म्मरतविप्राणां स्वकं पापं निवेदयेत् ॥ २
अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि उपस्थानस्य लक्षणम् ।
उपस्थितो हि न्यायेन व्रतादेशनमर्हति ॥ ३
सद्यो निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः ।
भुञ्जानो वर्द्धयेत् पापं पर्षद्‌यत्र न विद्यते ॥ ४
संशये तु न भोक्तव्यं यावत् कार्य्यविनिश्चयः ।
प्रमादश्च न कर्त्तव्यो यथैवासंशयस्तथा ॥ ५
कृत्वा पापं न गूहेत गुह्यमानं विवर्द्धते ।
स्वल्पं वाथ प्रभूतं वा धर्म्मविद्भ्यो निवेदयेत् ॥ ६
ते हि पापे कृते वैद्या हन्तारश्चैव पाप्मनाम् ।
व्याधितस्य यथा वैद्या बुद्धिमन्तो रुजापहाः ॥ ७
प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने ह्रीमान् सत्यपरायणः ।
मृदुरार्ज्जवसम्पन्नः शुद्धिं गच्छेत मानवः ॥ ८
सचेलं वाग्यतः स्नात्वा क्लिन्नवासाः समाहितः ।
क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा ततः पर्षदमाव्रजेत् ॥ ९
उपस्थाय ततः शीघ्रमार्त्तिमान् धरणीं व्रजेत् ।
गात्रैश्च शिरसा चैव न च किंचिदुदाहरेत् ॥ १०
सावित्र्याश्चापि गायत्र्याः सन्ध्योपास्त्यग्निकार्य्ययोः ।
अज्ञानात् कृषिकर्त्तारो ब्राह्मणा नामधारकाः ॥ ११

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम्।
सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥ १२
यद्वदन्ति तमोमूढ़ा मूर्खा धर्म्ममतद्विदः।
तत् पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तॄनधिगच्छति ॥ १३
अज्ञात्वा धर्म्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः।
प्रायश्चित्ती भवेत् पूतः किल्विषं परिषद्व्रजेत् ॥ १४
चत्वारो वा त्रयो वापि यद्ब्रूयुर्वेदपारगाः।
स धर्म्म इति विज्ञेयो नेतरैस्तु सहस्रशः ॥ १५
प्रमाणमार्गं मार्गन्तो ये धर्म्मं प्रवदन्ति वै।
तेषामुद्विजते पापं सद्भूतगुणवादिनाम् ॥ १६
यथाश्मनि स्थितं तोयं मरुतार्केण शुध्यति।
एवं परिषदादेशान्नाशयेदेव दुष्कृतम् ॥ १७
नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पर्षदम्।
मारुतार्कादिसंयोगात् पापं नश्यति तोयवत् ॥ १८
अनाहिताग्नयो येऽन्ये वेदवेदाङ्गपारगाः।
पञ्च त्रयो वा धर्म्मज्ञाः परिषत् सा प्रकीर्त्तिता ॥ १९
मुनीनामात्मविद्यानां द्विजानां यज्ञयाजिनाम्।
वेदव्रतेषु स्नातानामेकोऽपि परिषद्भवेत् ॥ २०
पञ्च पूर्वं मया प्रोक्तास्तेषाञ्चैव त्वसम्भवे।
स्ववृत्तिपरितुष्टा ये परिषत् सा प्रकीर्त्तिता ॥ २१
अत ऊर्द्ध्वन्तु ये विप्राः केवलं नामधारकाः।
परिषत्त्वं न तेषां वै सहस्रगुणितेष्वपि ॥ २२
यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्म्ममयो मृगः।
ब्राह्मणास्त्वनधीयानास्त्रयस्ते नामधारकाः ॥ २३

ग्रामस्थानं यथा शून्यं यथा कूपस्तु निर्ज्जलः ।
यथा हुतमनग्नौ च अमन्त्रो ब्राह्मणस्तथा ॥ २४
यथा षण्ढोऽफलं स्त्रीषु यथा गौरूषराफला ।
यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः ॥ २५
चित्रं कर्म्म यथानेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।
ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्व्वकैः ॥ २६
प्रायश्चित्तं प्रयच्छन्ति ये द्विजा नामधारकाः ।
ते द्विजाः पापकर्म्माणः समेता नरकं ययुः । २७
ये पठन्ति द्विजा वेदं पञ्चयज्ञरताश्च ये ।
त्रैलोक्यं धारयन्त्येते पञ्चेन्द्रियरताश्रयाः ॥ २८
सम्प्रणीतः श्मशानेषु दीप्तोऽग्निः सर्वभक्षकः ।
तथैव ज्ञानवान् विप्रः सर्वभक्षश्च दैवतम् ॥ २९
अमेध्यानि च सर्व्वाणि प्रक्षिपन्तुदके यथा ।
तथैव किल्बिषं सर्व्वं प्रक्षेप्तव्यं द्विजेऽमले ॥ ३०
गायत्रीरहितो विप्रः शूद्रादप्यशुचिर्भवेत् ।
गायत्रीब्रह्मतत्त्वज्ञाः सम्पूज्यन्ते द्विजोत्तमाः ॥ ३१
दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो विजितेन्द्रियः ।
कः परित्यज्य दुष्टां गां दुहेच्छीलवतीं खरीम् ॥ ३२
धर्म्मशास्त्ररथारूढ़ा वेदखड्गधरा द्विजाः ।
क्रीड़ार्थमपि यद्ब्रूयुः स धर्म्मः परमः स्मृतः ॥ ३३
चातुर्वेद्योऽविकल्पी च अङ्गविद्धर्म्मपाठकः ।
प्रपञ्चाश्रमिणो मुख्याः परिषत् स्युर्दशावराः ॥ ३४
राज्ञाश्चानुमते चैव प्रायश्चित्तं द्विजो वदेत् ।
स्वयमेव न वक्तव्या प्रायश्चित्तस्य निष्कृतिः ॥ ३५

ब्राह्मणांश्च व्यतिक्रम्य राजा यत् कर्त्तुमिच्छति ।
तत् पापं शतधा भूत्वा राजानमुपगच्छति ॥ ३६
प्रायश्चित्तं सदा दद्याद्देवतायतनाग्रतः ।
आत्मानं पावयेत् पश्चाज्जपन् वै वेदमातरम् ॥ ३७
सशिखं वपनं कृत्वा त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ।
गवां गोष्ठे वसेद्रात्रौ दिवा ताः समनुव्रजेत् ॥ ३८
उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥ ३९
आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।
भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥ ४०
पिबन्तीषु पिबेत् तोयं संविशन्तीषु संविशेत् ।
पतितां पङ्कमग्नां वा सर्वप्राणैः समुद्धरेत् ॥ ४१
ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याद्यैर्गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥ ४२
गोवधस्यानुरूपेण प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ।
प्राजापत्यन्तु यत् कृच्छ्रं विभजेत् तच्चतुर्विधम् ॥ ४३
एकाहमेकभक्ताशी एकाहं नक्तभोजनः ।
अयाचिताश्येकमहरेकाहं मारुताशनः ॥ ४४
दिनद्वयं चैकभक्तो द्विदिनं नक्तभोजनः ।
दिनद्वयमयाची स्यात् द्विदिनं मारुताशनः ॥ ४५
त्रिदिनं चैकभक्ताशी त्रिदिनं नक्तभोजनः ।
दिनत्रयमयाची स्यात् त्रिदिनं मारुताशनः ॥ ४६
चतुरहन्त्वेकभक्ताशी चतुरहं नक्तभोजनः ।
चतुर्दिनमयाची स्याच्चतुरहं मारुताशनः ॥ ४७

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम्।
विप्राय दक्षिणां दद्यात् पवित्राणि जपेद्द्विजः।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु गोघ्नः शुद्धो न संशयः॥ ४८
इति पाराशरे धर्म्मशास्त्रे अष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

नवमोऽध्यायः।

गवां संरक्षणार्थाय न दुष्येद्रोधबन्धयोः।
तद्वधन्तु न तत् विद्यात् कामाकामकृतं तथा॥ १
अंगुष्ठमात्रः स्थूलो वा बाहुमात्रः प्रमाणतः।
आर्द्रस्तु सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते॥ २
दण्डादूर्द्धं यदन्येन प्रहरेद्वा निपातयेत्।
प्रायश्चित्तं चरेत् प्रोक्तं द्विगुणं गोव्रतंचरेत्॥ ३
रोधबन्धनयोक्त्राणि घातनंच चतुर्विधम्।
एकपादं चरेद्रोधे द्विपादं बन्धने चरेत्॥ ४
योक्त्रेषु पादहीनं स्याच्चरेत् सर्वं निपातने।
गोचरे च गृहे वापि दुर्गेष्वपि समेष्वपि॥ ५
नदीष्वपि समुद्रेषु खातेऽप्यथ दरीमुखे।
दग्धदेशे स्थिताः गावस्तम्भनाद्रोध उच्यते॥ ६
योक्त्रडामकडोरैश्च घण्टाभरणभूषणैः।
गृहे वापि वने वापि बद्धा स्याद्गौर्मृता यदि॥ ७
तदेव बन्धनं विद्यात् कामाकामकृतंच यत्।
हले वा शकटे पङ्क्तौ भारे वा पीड़ितो नरैः॥ ८

गोपतिर्मृत्युमाप्नोति योऽन्यो भवति तद्वधः।
मत्तः प्रमत्त उन्मत्तश्चेतनो वाप्यचेतनः॥ ९
कामाकामकृतक्रोधो दण्डैर्हन्यादथोपलैः।
प्रहता वा मृता वापि तद्धि हेतुर्निपातने॥ १०
मूर्च्छितः पतितो वापि दण्डेनाभिहतः स तु।
उत्थितस्तु यदा गच्छेत् पञ्च सप्त दशैव वा॥ ११
ग्रासं वा यदि गृह्णीयात्तोयं वापि पिबेद्यदि।
पूर्वं व्याध्युपसृष्टश्चेत् प्रायश्चित्तं न विद्यते॥ १२
पिण्डस्थे पादमेकन्तु द्वौ पादौ गर्भसम्मिते।
पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम्॥ १३
पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च।
त्रिपादे तु शिखावर्ज्जं सशिखन्तु निपातने॥ १४
पादे वस्त्रयुगं चैव द्विपादे कांस्यभाजनम्।
पादोने गोद्वयं दद्याच्चतुर्थे गोद्वयं स्मृतम्॥ १५
निष्पन्नसर्वगात्रन्तु दृश्यते वा सचेतनम्।
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने द्विगुणं गोव्रतं चरेत्॥ १६
पाषाणेनैव दण्डेन गावो येनाभिघातिताः।
शृङ्गभङ्गे चरेत् पादं द्वौ पादौ तेन घातने॥ १७
लाङ्गुले छिन्नपादन्तु द्वौ पादावस्थिभञ्जने।
त्रिपादं चैव कर्णे तु चरेत् सर्वं निपातने॥ १८
शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव च।
यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते॥ १९
व्रणभङ्गे च कर्त्तव्यः स्नेहाभ्यङ्गस्तु पाणिना।
यवसश्चापहर्त्तव्यो यावद्दृढबलो भवेत्॥ २०

यावत् सम्पूर्णसर्वाङ्गस्तावत् तं पोषयेन्नरः।
गोरूपं ब्राह्मणस्याग्रे नमस्कृत्य विवर्ज्जयेत् ॥ २१
यद्यसम्पूर्णसर्वाङ्गो हीनदेहो भवेत् तदा।
गोघातकस्य तस्यार्द्धं प्रायश्चित्तं विनिर्द्दिशेत् ॥ २२
काष्ठलोष्टकपाषाणैः शस्त्रेणैवोद्धतो बलात्।
व्यापादयति यो गान्तु तस्य शुद्धिं विनिर्द्दिशेत् ॥ २३
चरेत् सान्तपनं काष्ठे प्राजापत्यन्तु लोष्टके।
तप्तकृच्छ्रन्तु पाषाणे शस्त्रे चैवातिकृच्छ्रकम् ॥ २४
पञ्च सान्तपने गावः प्राजापत्ये तथा त्रयः।
तप्तकृच्छ्रे भवन्त्यष्टावतिकृच्छ्रे त्रयोदश ॥ २५
प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात् तत्प्रतिरूपकम्।
तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः ॥ २६
अन्यत्राङ्कनलक्ष्मभ्यां वहने दोहने तथा।
सायं संयमनार्थन्तु न दुष्येद्रोधबन्धयोः ॥ २७
अतिदाहेऽतिवाहे च नासिकाभेदने तथा।
नदीपर्व्वतसञ्चारे प्रायश्चित्तं विनिर्द्दिशेत् ॥ २८
अतिदाहे चरेत् पादं द्वौ पादौ वाहने चरेत्।
नासिके पादहीनन्तु चरेत् सर्व्वं निपातने ॥ २९
दहनात्तु विपद्येत अनड्वो वापि यन्त्रितः।
उक्तं पराशरेणैव ह्येकपादं यथाविधि ॥ ३०
रोधबन्धनयोक्त्राणि भारप्रहरणं तथा।
दुर्गप्रेरणयोक्त्राणि निमित्तानि वधस्य षट् ॥ ३१
बन्धपाशसुगुप्ताङ्गो म्रियते यदि गोपशुः।
भवने तस्य नाथस्य पापे ह्यक्कार्द्दमर्हति ॥ ३२

न नारिकेलैर्न च शालवालै-
र्न चापि मौञ्जैर्न च बन्धनशृङ्खलैः।
एतैस्तु गावो न निबन्धनीया
बद्धास्तु तिष्ठेत् परशुं गृहीत्वा ॥ ३३
कुशैः काशैश्च बध्नीयाद्गोपशुं दक्षिणामुखम्।
पाशलग्नाग्निदग्धेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ३४
यदि तत्र भवेत् काष्ठं प्रायश्चित्तं कथं भवेत्।
जपित्वा पावनीं देवीं मुच्यते तत्र किल्बिषात् ॥ ३५
प्रेरयन् कूपवापीषु वृक्षच्छेदेषु पातयन्।
गवाशनेषु विक्रीणंस्ततः प्राप्नोति गोवधम् ॥ ३६
आराधितस्तु यः कश्चिद्भिन्नकक्षो यदा भवेत्।
श्रवणं हृदयं भिन्नं मग्नो वा कूपसङ्कटे ॥ ३७
कूपादुत्क्रमणे चैव भग्नो वा ग्रीवपादयोः।
स एव म्रियते तत्र त्रीन् पादांस्तु समाचरेत् ॥ ३८
कूपखाते तटीबन्धे नदीबन्धे प्रपासु च।
पानीयेषु विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ३९
कूपखाते तटीखाते दीर्घखाते तथैव च।
अन्येषु धर्मखातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४०
वेश्मद्वारे निवासेषु यो नरः खातमिच्छति।
स्वकार्यगृहखातेषु प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ ४१
निशि बन्धनिरुद्धेषु सर्पव्याघ्रहतेषु च।
अग्निविद्युद्विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४२
ग्रामघाते शरौघेण वेश्मभङ्गनिपातने।
अतिवृष्टिहतानाञ्च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४३

संग्रामे प्रहतानाञ्च ये दग्धा वेश्मकेषु च ।
दावाग्निग्रामघाते वा प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४४
यन्त्रिता गौश्चिकित्सार्थं मूढ़गर्भविमोचने ।
यत्ने कृते विपद्यते प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४५
व्यापन्नानां बहूनाञ्च वन्धने रोधनेऽपि वा ।
भिषङ्मिथ्यापचारे च प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ ४६
गोवृषाणां विपत्तौ च यावन्तः प्रेक्षका जनाः ।
न वारयन्ति तां तेषां सर्वेषां पातकं भवेत् ॥ ४७

एको हतो यैर्बहुभिः समेतै-
र्न ज्ञायते यस्य हतोऽभिघानात् ।
दिव्येन तेषामुपलभ्य हन्ता
निवर्त्तनीयो नृपसन्नियुक्तैः ॥ ४८

एका चेद्बहुभिः कापि दैवाद्व्यापादिता भवेत् ।
पादं पादञ्च हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् । ४९
हतेषु रुधिरं दृश्यं व्याधिग्रस्तः कृशो भवेत् ।
नाना भवति दृष्टेषु एवमन्वेषणं भवेत् ॥ ५०
मनुना चैवमेकेन सर्वशास्त्राणि जानता ।
प्रायश्चित्तन्तु तेनोक्तं गोषु चान्द्रायणं चरेत् ॥ ५१
केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ।
द्विगुणे व्रत आदिष्टे दक्षिणा द्विगुणा भवेत् ॥ ५२
राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
अकृत्वा वपनं तस्य प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ ५३
यस्य न द्विगुणं दानं केशश्च परिरक्षितः ।
तत् पापं तस्य तिष्ठेत वक्ता च नरकं व्रजेत् ॥ ५४

यत् किञ्चित् क्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति।
सर्वान् केशान् समुद्धृत्य च्छेदयेदंगुलिद्वयम्॥ ५५
एवं नारीकुमारीणां शिरसोमुण्डनं स्मृतम्।
न स्त्रियाः केशवपनं न दूरे शयनाशनम्॥ ५६
न च गोष्ठे वसेद्रात्रौ न दिवा गा अनुव्रजेत्।
नदीषु सङ्गमे चैव अरण्येषु विशेषतः॥ ५७
न स्त्रीणामजिनं वासो व्रतमेवं समाचरेत्।
त्रिसन्ध्यं स्नानमित्युक्तं सुराणामर्च्चनं तथा॥ ५८
बन्धुमध्ये व्रतं तासां कृच्छ्चान्द्रायणादिकम्।
गृहेषु नियतं तिष्ठेच्छुचिर्नियममाचरेत्॥ ५९
इह यो गोवधं कृत्वा प्रच्छादयितुमिच्छति।
स याति नरकं घोरं कालसूत्रमसंशयम॥ ६०
विमुक्तो नरकात् तस्मान्मर्त्यलोके प्रजायत।
क्लीवो दुःखी च कुष्ठी च सप्तजन्मानि वै नरः॥ ६१
तस्मात् प्रकाशयेत् पापं स्वधर्म्मं सततं चरेत्।
स्त्रीबालभृत्यगोविप्रेष्वतिकोपं विवर्ज्जयेत्॥ ६२

इति पाराशरे धर्म्मशास्त्रे नवमोऽध्यायः॥ ९॥

दशमोऽध्यायः।

चातुर्वर्ण्येषु सर्वत्र हीयं प्रोक्ता तु निष्कृतिः।
अगम्यागमने चैव शुद्धौ चान्द्रायणं चरेत्॥ १
एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत्।
अमावस्यां न भुञ्जीत एष चन्द्रायणो विधिः॥ २

कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु ग्रासञ्च परिकल्पयेत् ।
अन्यथा भावदुष्टस्य न धर्म्मो नैव शुध्यति ॥ ३
प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्य्याद् ब्राह्मणभोजनम् ।
गोद्वय वस्त्रयुग्मञ्च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ॥ ४
चाण्डालीं च श्वपाकीं चाप्यभिगच्छति यो द्विजः ।
त्रिरात्रमुपवासी स्याद्विप्राणामनुशासनात् ॥ ५
सशिखं वपनं कुर्य्याद् प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।
ब्रह्मकूर्च्चं ततः कृत्वा कुर्य्याद्ब्राह्मणतर्पणम् ॥ ६
गायत्रीं च जपेन्नित्यं दद्याद्गोमिथुनद्वयम् ।
विप्राय दक्षिणां दद्या च्छुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ॥ ७
क्षत्रियोवापि वैश्यो वा चंडालीं गच्छते यदि ।
प्राजापत्यद्वयं कुर्य्याद्दद्याद्गोमिथुनं तथा ॥ ८
श्वपाकमथचंडालीं शूद्रो वै यदि गच्छति ।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं दद्याद्गोमिथुनं तथा ॥ ९
मातरं यदि गच्छेत भगिनीं पुत्रिकां तथा ।
एतास्तु मोहतो गत्वा त्रीन् कृच्छ्रांस्तु समाचरेत् ॥ १०
चान्द्रायणत्रयं कुर्य्याच्छिश्नच्छेदेन शुध्यति ।
मातृष्वसृगमने चैव आत्ममेद्रनिदर्शनम् ॥ ११
अज्ञानात् तान्तु यो गच्छेत् कुर्य्याच्चान्द्रायणद्वयम् ।
दशगोमिथुनं दद्याच्छुद्धिः पराशरोऽब्रवीत् ॥ १२
पितृदारान् समारुह्य मातुराप्तांच भ्रातृजाम् ।
गुरुपत्नीं स्नुषांचैव भ्रातृभार्य्यां तथैव च ॥ १४
मातुलानीं सगोत्रांच प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।
गोद्वयं दक्षिणां दत्त्वा शुध्यते नात्र संशयः ॥ १५

पशुवेश्यादि-गमने महिष्युष्ट्रीकपीस्तथा।
खरीञ्च शुकरीं गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत्॥ १५
गोगामी च त्रिरात्रेण गामेकं ब्राह्मणे ददत्।
महिष्युष्ट्रीखरीगामी त्वहोरात्रेण शुध्यति॥ १६
डामरे समरे वापि दुर्भिक्षे वा जनक्षये।
वन्दिग्राहे भयार्त्ते वा सदा स्वस्त्रीं निरीक्षयेत्॥ १७
चाण्डालैः सह सम्पर्कं या नारी कुरुते ततः।
विप्रान् दश वरान् गत्वा स्वकं दोषं प्रकाशयेत्॥ १८
आकण्ठसम्मिते कूपे गोमयोदककर्द्दमे।
तत्र स्थिता निराहारा त्वेकरात्रेण निष्क्रमेत्॥ १९
सशिखं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद्‌यावकौदनम्।
त्रिरात्रमुपवासित्वं ह्येकरात्रं जले वसेत्॥ २०
शङ्खपुष्पीलतामूलं पत्रञ्च कुसुमं फलम्।
सुवर्णं पंचगव्यञ्च क्वाथयित्वा पिवेज्जलम्॥ २१
एकभक्तं चरेत् पश्चाद्‌यावत् पुष्पवती भवेत्।
व्रतं चरति यद्‌यावत् तावत् संवसते वहिः॥ २२
प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्य्याद् ब्राह्मणभोजनम्।
गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धिः पराशरोऽब्रवीत्॥ २३
चातुर्वर्ण्यस्य नारीणां कृच्छ्रचान्द्रायणव्रतम्।
यथा भूमिस्तथा नारी तस्मात् तां न तु दूषयेत्॥ २४
वन्दिग्राहेण या भुक्ता हत्वा बद्ध्वा वलाद्भयात्।
कृत्वा सान्तपनं कृच्छ्रं शुध्येत् पराशरोऽब्रवीत्॥ २५
सकृद्भुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्म्मभिः।
प्राजापत्येन शुध्येत ऋतुप्रस्रवणेन तु॥ २६

पतत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य भार्य्या सुरां पिबेत् ।
पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ २७
गायत्रीं जपमानस्तु कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ २८
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥ २९
जारेण जनयेद्गर्भं गर्भे त्यक्ते मृते पतौ ।
तां त्यजेदपरे राष्ट्रे पतितां पापकारिणीम् ॥ ३०
ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा समन्विता ।
सा तु नष्टा विनिर्द्दिष्टा न तस्यागमनं पुनः ॥ ३१
कामान्मोहाद्यदा गच्छेत् त्यक्त्वा बन्धुन् सुतान् पतिम् ।
सा तु नष्टा परे लोके मानुषेषु विशेषतः ॥ ३२
दशमे तु दिने मासे प्रायश्चित्तं न विद्यते ।
दशाहं न त्यजेन्नारी त्यजेन्नष्टश्रुता तथा ॥ ३३
भर्त्ता चैव चरेत् कृच्छ्रं कृच्छ्रार्द्धञ्चैव बान्धवा ।
तेषां भुक्त्वा च पीत्वा च अहोरात्रेण शुध्यति ॥ ३४
ब्राह्मणीतु यदा गच्छेत् परपुंसा विवर्ज्जिता ।
गत्वा पुंसां शतं याति त्यजेयुस्तान्तु गोत्रिणः ॥ ३५
पुंसो यदि गृहं गच्छेत् तदशुद्धं गृहं भवेत् ।
पितृमातृगृहं यच्च जारस्यैव तु तद्गृहम् ॥ ३६
उल्लिख्य तद्गृहं पश्चात् पंचगव्येन शुध्यति ।
त्यजेन्मृण्मयपात्राणि वस्त्रं काष्ठंच शोधयेत् ॥ ३७
सम्भारान् शोधयेत् सर्वान् गोकेशैश्च फलोद्भवान् ।
ताम्राणि पंचगव्येन कांस्यानि दश भस्मभिः ॥ ३८

प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रो ब्राह्मणैरुपपादितम्।
गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् प्राजापत्यं समाचरेत्। ३९
इतरेषामहोरात्रं पंचगव्येन शोधनम्।
सपुत्रः सहभृत्यश्च कुर्य्याद् ब्राह्मणभोजनम्॥ ४०
आकाशं वायुरग्निश्च मेध्यं भूमिगतं जलम्।
न दुष्यन्तीह दर्भाश्च यज्ञेषु चमसास्तथा॥ ४१
उपवासैर्व्रतैः पुण्यैः स्नानसन्ध्यार्च्चनादिभिः।
जपैर्होमैस्तथा दानैः शुध्यन्ते ब्राह्मणाः सदा॥ ४२
इति पाराशरे धर्म्मशास्त्रे दशमोऽध्यायः॥ १०॥

एकादशोऽध्यायः।

अमेध्यरेतो गोमांसं चाण्डालान्नमथापि वा।
यदि भुक्तन्तु विप्रेण कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत्। १
तथैव क्षत्रियो वैश्यस्तदर्द्धन्तु समाचरेत्।
शूद्रोऽप्येवं यदा भुङ्क्ते प्राजापत्यं समाचरेत्। २
पंचगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्रह्मकूर्च्चं पिबेद्द्विजः।
एकद्वित्रिचतुर्गाश्च दद्याद्विप्रादनुक्रमात्॥ ३
शूद्रान्नं सूतकस्यान्नमभोज्यस्यान्नमेव च।
शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं पूर्वोच्छिष्टं तथैव च॥ ४
यदि भुक्तन्तु विप्रेण अज्ञानादापदापि वा।
ज्ञात्वा समाचरेत् कृच्छ्रं ब्रह्मकूर्च्चन्तु पावनम्॥ ५
व्यालैर्नकुलमार्ज्जारैरन्नमुच्छिष्टितं यदा।
तिलदर्भोदकैः प्रोक्ष्य शुध्यते नात्र संशयः॥ ६

शूद्रोऽप्यभोज्यं भुक्त्वान्नं पंचगव्येन शुध्यति।
क्षत्रियो वापि वैश्यश्च प्राजापत्येन शुध्यति॥ ७
एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने।
यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत्॥ ८
मोहाद्वा लोभतस्तत्र पङ्क्तावुच्छिष्टभोजने।
प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनन्तथा॥ ९
पीयूषश्वेतलशुनवृन्ताकफलगृञ्जनम्।
पलाण्डुं वृक्षनिर्यासं देवस्वं कवकानि च॥ १०
उष्ट्रीक्षीरमविक्षीरमज्ञानाद्भुञ्जते द्विजः।
त्रिरात्रमुपवासी स्यात् पंचगव्येन शुध्यति॥ ११
मण्डूकं भक्षयित्वा च मूषिकमांसमेव च।
ज्ञात्वा विप्रस्त्वहोरात्रं यावकान्नेन शुध्यति॥ १२
क्षत्रियो वापि वैश्यो वा क्रियावन्तौ शुचिव्रतौ।
तद्गृहेषु द्विजैर्भोज्यं हव्यकव्येषु नित्यशः॥ १३
घृतं तैलं तथा क्षीरं गुड़ं तैलेन पाचितम्।
गत्वा नदतटे विप्रो भुञ्जीयाच्छूद्रभोजनम्॥ १४
अज्ञानाद्भुञ्जते विप्राः सूतके मृतकेऽपि वा।
प्रायश्चित्तं कथं तेषां वर्णे वर्णे विनिर्दिशेत्॥ १५
गायत्र्यष्टसहस्रेण शुद्धः स्याच्छूद्रसूतके।
वैश्यः पंचसहस्रेण त्रिसहस्रेण क्षत्रियः॥ १६
ब्राह्मणस्य यदा भुङ्क्ते प्राणायामेन शुध्यति।
अथवा वामदेव्येन साम्ना चैकेन शुध्यति॥ १७
शुष्कान्नं गोरसं स्नेहं शूद्रवेश्मन आगतम्।
पक्वं विप्रगृहे पूतं भोज्यं तन्मनुरब्रवीत्॥ १८

आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि ।
मनस्तापेन शुध्येत द्रुपदां वा शतं जपेत् ॥ १९
दासनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ २०
शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।
संस्कृतस्तु भवेद्दासो ह्यसंस्कारैस्तु नापितः ॥ २१
क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां समुत्पन्नस्तु यः सुतः ।
स गोपाल इति ज्ञेयो भोज्या विप्रैर्न संशयः ॥ २२
वैश्यकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।
आर्द्धकः स तु विज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥ २३
भाण्डस्थितमभोज्येषु जलं दधि घृतं पयः ।
अकामतस्तु यो भुङ्क्ते प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ २४
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वाप्युपसर्पति ।
ब्रह्मकूर्चोपवासेन यथा वर्णस्य निष्कृतिः ॥ २५
शूद्राणां नोपवासः स्याच्छूद्रो दानेन शुध्यति ।
ब्रह्मकूर्चमहोरात्रं श्वपाकमपि शोधयेत् ॥ २६
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
निर्दिष्टं पञ्चगव्यन्तु पवित्रं पापनाशनम् ॥ २७
गोमूत्रं कृष्णवर्णायाः श्वेताया गोमयं हरेत् ।
पयश्च ताम्रवर्णाया रक्ताया दधि चोच्यते ॥ २८
कपिलाया घृतं ग्राह्यं सर्वं कापिलमेव वा ।
गोमूत्रस्य पलं दद्यादङ्गुष्ठार्द्धन्तु गोमयम् ।
आज्यस्यैकपलं दद्यादङ्गुष्ठार्द्धन्तु गोमयम् ।
क्षीरं सप्तपलं दद्यात् पलमेकं कुशोदकम् ॥ ३०

गायत्र्या गृह्य गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।
आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि ॥ ३१
तेजोसि शुक्रमित्याज्यं देवस्यत्वा कुशोदकम् ।
पञ्चगव्यमृचा पूतं स्थापयेदग्निसन्निधौ ॥ ३२
आपोहिष्ठेति चालोड्य मानस्तोकेति मन्त्रयेत् ।
सप्तावरास्तु ये दर्भा अच्छिन्नाग्राः शुकत्विषः ॥ ३३
एभिरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि ।
इरावती इदं विष्णुर्मानस्तोके च शंवती ।
एतैरुद्धृत्य होतव्यं हुतशेषं स्वयं पिवेत् ॥ ३४
आलोड्य प्रणवेनैव निर्मन्थ्य प्रणवेन तु ।
उद्धृत्य प्रणवेनैव पिवेच्च प्रणवेन तु ॥ ३५
यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति देहिनाम् ।
ब्रह्मकूर्चो दहेत् सर्वं यथैवाग्निरिवेन्धनम् ॥ ३६
पिवतः पतितं तोयं भाजने मुखनिःसृतम् ।
अपेयं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ३७
कूपे च पतितं दृष्ट्वा श्वसृगालौ च मर्कटम् ।
अस्थिचर्म्मादि पतितं पीत्वामेध्या अपो द्विजः ॥ ३८
नारन्तु कूपे काकञ्च विड्वराहखरोष्ट्रकम् ।
गावयं सौप्रतीकञ्च मयूरं खड़्गकं तथा ॥ ३९
वैयाघ्रमार्क्षं सैंहं वा कुणपं यदि मज्जति ॥ ४०
तड़ागस्याथ दुष्टस्य पीतं स्यादुदकं यदि ।
प्रायश्चित्तं भवेत् पुंसः क्रमेणैतेन सर्वशः ॥ ४१
विप्रः शुध्येस्त्रिरात्रेण क्षत्रियस्तु दिनद्वयात् ।
एकाहेन तु वैश्यस्तु शूद्रो नक्तेन शुध्यति ४२

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च।
अपचस्य च भुक्तान्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्॥ ४३
अपचस्य च यद्दानं दातुश्चास्य कुतः फलम्।
दाता प्रतिग्रहीता च द्वौ तौ निरयगामिनौ॥ ४४
गृहीत्वाग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्न वर्त्तयेत्।
परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्त्तितः॥ ४५
पञ्चयज्ञं स्वयं कृत्वा परान्नेनोपजीवति।
सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतो हि सः॥ ४६
गृहस्थधर्म्मी यो विप्रो ददाति परिवर्ज्जितः।
ऋषिभिर्धर्म्मतत्त्वज्ञैरपचः परिकीर्त्तितः॥ ४७
युगे युगे च ये धर्म्मास्तेषु धर्म्मेषु ये द्विजाः।
तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ब्राह्मणाः॥ ४८
हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्ता त्वङ्कारञ्च गरीयसः।
स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत्॥ ४९
ताड़यित्वा तृणेनापि कण्ठे बद्ध्वापि वाससा।
विवादेनापि निर्ज्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत्॥ ५०
अवगूर्य त्वहोरात्रं त्रिरात्रं क्षितिपातने।
अतिकृच्छ्रं रुधिरे कृच्छ्रमन्तरशोणिते॥ ५१
नवाहमतिकृच्छ्रं स्यात् पाणिपूरान्नभोजनम्।
त्रिरात्रमुपवासः स्यादतिकृच्छ्रः स उच्यते॥ ५२
सर्व्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते।
शतसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधनं परम्॥ ५३

इति पाराशरे धर्म्मशास्त्रे एकादशोऽध्यायः॥ ११॥

द्वादशोऽध्यायः।

दुःस्वप्नं यदि पश्येत् तु वान्ते वा क्षुरकर्म्मणि।

मैथुने प्रेतधूमे च स्नानमेव विधीयते॥ १

अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरां वा पिवते यदि।

पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः॥ २

अजिनं मेखला दण्डो भैक्षचर्य्या व्रतानि च।

निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्म्मणि॥ ३

स्त्रीशूद्रस्य तु शुद्धार्थं प्राजापत्यं विधीयते।

पंचगव्यं ततः कृत्वा स्नात्वा पीत्वा विशुध्यति॥ ४

जलाग्निपतने चैव प्रव्रज्यानाशकेषु च।

प्रत्यवसितमेतेषां कथं शुद्धिर्विधीयते॥ ५

प्राजापत्यद्वयेनापि तीर्थाभिगमनेन च।

वृषैकादशदानेन वर्णाः शुध्यन्ति ते त्रयाः॥ ६

ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि वनं गत्वा चतुष्पथम्।

सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यत्रयं चरेत्॥ ७

गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धिः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्।

मुच्यते तेन पापेन ब्राह्मणत्वंच गच्छति॥ ८

स्नानानि पंच पुण्यानि कीर्त्तितानि मनीषिभिः।

आग्नेयं वारुणं ब्राह्मं वायव्यं दिव्यमेव च॥ ९

आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्य तु वारुणम्।

आपोहिष्ठेति तद् ब्राह्मं वायव्यं रजसा स्मृतम्॥ १०

यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते।

तत्र स्नात्वा तु गङ्गायां स्नातो भवति मानवः॥ ११

स्नानार्थं विप्रमायान्तं देवाः पितृगणैः सह।
गडुभृता हि गच्छन्ति तृषार्त्ताः सलिलार्थिनः॥ १२
निराशास्ते निवर्त्तन्ते वस्त्रनिष्पीड़ने कृते।
तस्मान्न पीड़येद्वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणम्॥ १३
विधूनोति हि यः केशान् स्नातः प्रस्रवतो द्विजः।
आचामेद्वा जलस्थोऽपि स बाह्यः पितृदैवतैः॥ १४
शिरः प्रावर्त्तकं बद्धा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा।
विना यज्ञोपवीतेन आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्॥ १५
जले स्थलस्थो नाचामेज्जलस्थश्च बहिःस्थले।
उभे स्पृष्ट्वा समाचान्त उभयत्र शुचिर्भवेत्॥ १६
स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्ते रथ्योपसर्पणे।
आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च॥ १७
क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथानृते।
पतितानाञ्च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्॥ १८
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सोमः सूर्य्योऽनिलस्तथा।
ते सर्वे ऽपि तिष्ठन्ति कर्णे विप्रस्य दक्षिणे॥ १९
दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते।
अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात्॥ २०
मरुतो वसवो रुद्रा आदित्याश्चादिदेवताः।
सर्वे सोमे विलीयन्ते तस्मात् स्नानन्तु तद्ग्रहे॥ २१
खलयज्ञे विवाहे च संक्रान्तौ ग्रहणेषु च।
सर्वर्य्यां दानमेतेषु नान्यत्रेति विनिश्चयः॥ २२
पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा चात्ययकर्म्मणि।
राहोश्च दर्शने दानं प्रशस्तं नान्यथा निशि॥ २३

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थप्रहरद्वयम् ।
प्रदोषपश्चिमौ यामौ दिनवत् स्नानमाचरेत् ॥ २४
चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चण्डालः सोमविक्रयी ।
एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥ २५
अस्थिसञ्चयनात् पूर्व्वं रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।
अन्तर्दशाहे विप्रस्य पूर्व्वमाचमनं भवेत् ॥ २६
सर्व्वं गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
सोमग्रहे तथैवोक्तं स्नानदानादिकर्म्मसु ॥ २७
कुशपूतन्तु यत् स्नानं कुशेनोपस्पृशेद्द्विजः ।
कुशेनोद्धृततोयं यत् सोमपानसमं स्मृतम् ॥ २८
अग्निकार्य्यात् परिभ्रष्टाः सन्ध्योपासनवर्ज्जिताः ।
वेदंचैवानधीयानाः सर्व्वे ते वृषलाः स्मृताः ॥ २९
तस्माद्वृषलभीतेन ब्राह्मणेन विशेषतः ।
अध्येतव्योऽप्येकदेशो यदि सर्व्वं न शक्यते ॥ ३०
शूद्रान्नरसपुष्टस्याप्यधीयानस्य नित्यशः ।
जपतो जुह्वतो वापि गतिरूर्द्ध्वा न विद्यते ॥ ३१
शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कं शूद्रेण तु सहासनम् ।
शूद्राज्ज्ञानागमश्चापि ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥ ३२
मृतसूतकपुष्टाङ्गो द्विजः शूद्रान्नभोजने ।
अहं तां न विजानामि कां कां योनिं गमिष्यति ॥ ३३
गृध्रो द्वादश जन्मानि दश जन्मानि शूकरः ।
श्वयोनौ सप्त जन्म स्यादित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ ३४
दक्षिणार्थन्तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्धविः ।
ब्राह्मणस्तु भवेच्छूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् ॥ ३५

मौनव्रतं समाश्रित्य आसीनो न वदेद्द्विजः ।
भुञ्जानो हि वदेद्यस्तु तदन्नं परिवर्ज्जयेत् ॥ ३६
अर्द्धं भुक्ते तु यो विप्रस्तस्मिन् पात्रे जलं पिबेत् ।
हतं दैवञ्च पित्र्यञ्च आत्मानञ्चोपघातयेत् ॥ ३७
आसनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्व्वन्ति ये द्विजाः ।
न देवास्तृप्तिमायान्तिः निराशाः पितरस्तथा ॥ ३८
गृहस्थस्तु यदा युक्तो धर्म्ममेवानुचिन्तयेत् ।
पोष्यवर्गार्थसिद्ध्यर्थं न्यायवर्त्ती सुबुद्धिमान् ॥ ३९
न्यायोपार्ज्जितवित्तेन कर्त्तव्यं ह्यात्मरक्षणम् ।
अन्यायेन तु यो जीवेत् सर्व्वकर्म्मबहिष्कृतः ॥ ४०
अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।
दृष्टमात्रं पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत्तु नित्यशः ॥ ४१
अरणिं कृष्णमार्ज्जारं चन्दनं सुमणिं घृतम् ।
तिलान् कृष्णाजिनं छागं गृहे चैतानि रक्षयेत् ॥ ४२
गवां शतं सैकवृषं यत्र तिष्ठत्ययन्त्रितम् ।
तत् क्षेत्रं दशगुणितं गोचर्म्म परिकीर्त्तितम् ॥ ४३
ब्रह्महत्यादिभिर्म्मर्त्यो मनोवाक्कायकर्म्मजैः ।
एतद्गोचर्म्मदानेन मुच्यते सर्व्वकिल्बिषैः ॥ ४४
कुटुम्बिने दरिद्राय श्रोत्रियाय विशेषतः ।
यद्दानं दीयते तस्मै तदायुर्वृद्धिकारकम् ॥ ४५
आ षोड़शाद्दिनादर्व्वाक् स्नानमेव रजस्वला ।
अत ऊर्द्ध्वं त्रिरात्रं स्यादुशना मुनिरब्रवीत् ॥ ४६
युगं युगद्वयं चैव त्रियुगं च चतुर्युगम् ।
चाण्डालसूतिकोदक्यापतितानामधः क्रमात् ॥ ४७

ततः सन्निधिमात्रेण सचेलं स्नानमाचरेत् ।
स्नात्वावलोकयेत् सूर्य्यमज्ञानात् स्पृशति यदि ॥ ४८
वापीकूपतड़ागेषु ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
तोयं पिबति वक्त्रेण श्वयोनौ जायते ध्रुवम् ॥ ४९
यस्तु क्रुद्धः पुमान् भार्य्यां प्रतिज्ञायाप्यगम्यताम् ।
पुनरिच्छति तां गन्तुं विप्रमध्ये तु श्रावयेत् ॥ ५०
श्रान्तः क्रुद्धस्तमोऽन्धो वा क्षुत्पिपासाभयार्दितः ।
दानं पुण्यमकृत्वा च प्रायश्चित्तं दिनत्रयम् ॥ ५१
उपस्पृशेत् त्रिषवणं महानद्युपसङ्गमे ।
चीर्णान्ते चैव गां दद्याद् ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ॥ ५२
दुराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।
अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्य्याद्दिनमेकमभोजनम् ॥ ५३
सदाचारस्य विप्रस्य तथा वेदान्तवादिनः ।
भुक्त्वान्नं मुच्यते पापादहोरात्रान्तु वै नरः ॥ ५४
ऊर्द्ध्वोच्छिष्टमधोच्छिष्टमन्तरीक्षमृतौ तथा ।
कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत अशौचमरणे तथा ॥ ५५
कृच्छ्रं देव्ययुतञ्चैव प्राणायामशतत्रयम् ।
पुण्यतीर्थेनार्द्रशिरः स्नानं द्वादशसङ्ख्यया ।
द्वियोजनं तीर्थयात्रा कृच्छ्रमेवं प्रकल्पितम् ॥ ५६
गृहस्थः कामतः कुर्य्याद्रेतसः सेचनं भुवि ।
सहस्रन्तु जपेद्देव्याः प्राणायामैस्त्रिभिः सह ॥ ५७
चातुर्वेद्योपपन्नस्तु विधिवद्ब्रह्मघातके ।
समुद्रसेतुगमने प्रायश्चित्तं विनिर्द्दिशेत् ॥ ५८

सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात् समाचरेत्।
वर्ज्जयित्वा विकर्म्मस्थांश्छत्रोपानद्विवर्ज्जितः॥ ५९

अहं दुष्कृतकर्म्मा वै महापातककारकः।
गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः॥ ६०

गोकुलेषु वसेच्चैव ग्रामेषु नगरेषु च।
तथा वनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु च॥ ६१

एतेषु ख्यापयन्नेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम्।
दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम्॥ ६२

रामचन्द्रसमादिष्टं नलसञ्चयनचितम्।
सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति॥ ६३

यजेत वाश्वमेधेन राजा तु पृथिवीपतिः।
पुनः प्रत्यागतो वेश्म वासार्थमुपसर्पति॥ ६४

सपुत्रः सह भृत्यैश्च कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम्।
गाश्चैवैकशतं दद्याच्चातुर्वेद्येषु दक्षिणाम्॥ ६५

ब्राह्मणानां प्रसादेन ब्रह्महा तु विमुच्यते।
सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्॥ ६६

मद्यपश्च द्विजः कुर्य्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम्।
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्य्याद् ब्राह्मणभोजनम्॥ ६७

अनडुत्सहितां गाश्च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम्॥ ६८

अपहृत्य सुवर्णन्तु ब्राह्मणस्य ततः स्वयम्।
गच्छेन्मुषलमादाय राजाभ्यासं वधाय तु॥ ६९

ततः शुद्धिमवाप्नोति राज्ञासौ मुक्त एव च।
कामकारकृतं यत् स्यान्नान्यथा वधमर्हति॥ ७०

आसनाच्छयनाद्यानात् सम्भाषात् सहभोजनात् ।
संक्रामन्ति हि पापानि तैलविन्दुरिवाम्भसि ॥ ७१

चान्द्रायणं यावकञ्च तुलापुरुष एव च ।
गवाञ्चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ७२

एतत् पाराशरं शास्त्रं श्लोकानां शतपञ्चकम् ।
द्विनवत्या समायुक्तं धर्मशास्त्रस्य संग्रहः ॥ ७३

यथाध्ययनकर्माणि धर्मशास्त्रमिदं तथा ।
अध्येतव्यं प्रयत्नेन नियतं स्वर्गगामिना ॥ ७४

इति पाराशरे धर्मशास्त्रे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

विष्णुसंहिता।

प्रथमोऽध्यायः।

ब्रह्मरात्र[illegible]यां प्रवुद्धे पद्मसम्भवे।
विष्णुः सि[illegible]र्भूतानि ज्ञात्वा भूमिं जलानुगाम्॥ १
जलक्रीड़ा[illegible]च शुभं कल्पादिषु यथा पुरा।
वराहमास्थितो रूपमुज्जहार वसुन्धराम्॥ २
वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुदन्तश्चितीमुखः।
अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपा॥ २
अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः।
आज्यनासः स्रुवातुण्डः सामघोषमहास्वनः॥ ४
धर्म्मसत्यमयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्कृतः।
प्रायश्चित्तमयो वीरः पशुजानुर्महावृषः॥ ५
उद्गातन्त्रो होमलिङ्गो वीजौषधिमहाफलः।
वेद्यन्तरात्मा मन्त्रस्फिग्विकृतः सोमशोणितः॥ ६
वेदिस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यादिवेगवान्।
प्राग्वंशकायो द्युतिमान् नानादीक्षाभिरन्वितः॥ ७
दक्षिणाहृदयो योगमहामन्त्रमयो महान्।
उपाकर्म्माष्ठरुचिरः प्रवर्ग्यावर्त्तभूषणः॥ ८
नानाछन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः।
छायापत्नीसहायोऽसौ मणिशृङ्ग इवोच्छ्रितः॥ ९

महीं सागरपर्य्यन्तां सशैलवनकाननाम् ।
एकार्णवजलभ्रष्टामेकार्णवगतः प्रभु ॥ १०
दंष्ट्राग्रेण समुद्धृत्य लोकानां हितकाम्यया ।
आदिदेवो महायोगी चकार जगतीं पुनः ॥ ११
एवं यज्ञवराहेण भूत्वा भूतहितार्थिना ।
उद्धृता पृथिवी सर्वा रसातलगता पुरा ॥ १२
उद्धृत्य निश्चले स्थाने स्थापिता च तथा स्वके ।
यथास्थानं विभज्यापस्तद्गता मधुसूदनः ॥ १३
सामुद्रास्च समुद्रेषु नादेयास्च नदीषु च ।
पल्वलेषु च पाल्वल्यः सरःसु च सरोवराः ॥ १४
पातालसप्तकं चक्रे लोकानां सप्तकं तथा ।
द्वीपानामुदधीनांच स्थानानि विविधानि च ॥ १५
स्थानपालाल्लोकपालान्नदीशैलवनस्पतीन् ।
ऋषींश्च सप्तधर्म्मज्ञान् वेदान् साङ्गान् सुरासुरान् ॥ १६
पिशाचोरगगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषान् ।
पशुपक्षिमृगाद्यांश्च भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
मेघेन्द्रचापशम्पाद्यान् यज्ञांश्च विविधांस्तथा ॥ १७
एवं वराहो भगवान् कृत्वेदं सचराचरम् ।
जगज्जगाम लोकानामविज्ञातां तदा गतिम् ॥ १८
अविज्ञातां गतिं याते देवदेवे जनार्द्दने ।
वसुधा चिन्तयामास का धृतिर्म्मे भविष्यति ॥ १९
पृच्छामि कश्यपं गत्वा स मे वक्ष्यत्यसंशयम् ।
मदीयां वहते चिन्तां नित्यमेव महामुनिः ॥ २०

एवं सा निश्चयं कृत्वा देवी स्त्रीरूपधारिणी।
जगाम कश्यपं द्रष्टुं दृष्टवांस्तां च कश्यपः॥ २१
नीलपङ्कजपत्राक्षीं शारदेन्दुनिभाननाम्।
अलिसङ्घालकां शुभ्रां बन्धुजीवाधरां शुभां॥ २२
सुभ्रूं सुसूक्ष्मदशनां चारुनासां नतभ्रुवम्।
कम्बुकण्ठीं संहतोरुं पीनोरुजघनस्थलीम्॥ २३
विरेजतुस्तनौ यस्याः समौ पीनौ निरन्तरौ।
शक्रेभकुम्भसङ्काशौ शातकुम्भसमद्युती॥ २४
मृणालकोमलौ बाहू करौ किशलयोपमौ।
कदलीस्तम्भनिभावूरू गूढे श्लिष्टे च जानुनी॥ २५
जङ्घे विरोमे सुषमे पदावतिमनोरमौ।
जघनञ्च घनं मध्यं यथा केशरिणः शिशोः॥ २६
प्रभायुता नखास्ताम्रा रूपं सर्वमनोहरम्।
कुर्वाणां वीक्षितैर्नित्यं नीलोत्पलयुता दिशः॥ २७
कुर्वाणां प्रभया देवीं तथा वितिमिरा दिशः।
सुसूक्ष्मशुक्लवसनां रत्नोत्तमविभूषिताम्॥ २८
पदन्यासैर्वसुमतीं सपद्मामिव कुर्वतीम्।
रूपयौवनसम्पन्नां विनीतवदुपस्थिताम्।
समीपमागतां दृष्ट्वा पूजयामास कश्यपः॥ २९
उवाच तां वरारोहे विज्ञातं हृद्गतं मया।
धर्मे तव विशालाक्षि गच्छ देवि जनार्दनम्।
स ते वक्ष्यत्यशेषेण भाविनी ते यथा स्थितिः॥ ३०
क्षीरोदे वसतिस्तस्य मया ज्ञाता शुभानने।
ध्यानयोगेन चार्वङ्गि तज्ज्ञानं तत्प्रसादतः॥ ३१

इत्येवमुक्ता सम्पूज्य कश्यपं वसुधा ततः।
प्रययौ केशवं द्रष्टुं क्षीरोदमथ सागरम् ॥ ३२
सा ददर्शामृतनिधिं चन्द्ररश्मिमनोहरम्।
पवनक्षोभसञ्जातवीचीशतसमाकुलम् ॥ ३३
हिमवच्छतसङ्काशं भूमण्डलमिवापरम्।
वीचीहस्तैर्धवलितैराह्वयानमिव क्षितिम् ॥ ३४
तैरेव शुभ्रतां चन्द्रे विदधानमिवानिशम्।
अन्तरस्थेन हरिणा विगताशेषकल्मषम्।
यस्मात् तस्मात् तु बिभ्रन्तं सुशुभ्रां तनुमूर्ज्जिताम् ॥ ३५
पाण्डरं खगमागम्यमधोभुवनवर्त्तिनम्।
इन्द्रनीलकडाराख्यं विपरीतमिवाम्बरम् ॥ ३६
फणावलीसमुद्भूतवनसङ्घसमाचितम्।
निर्म्मोकमिव शेषाहेर्विस्तीर्णं तमतीव हि ॥ ३७
तं दृष्ट्वा तत्र मध्यस्थं ददृशे केशवालयम्।
अनिर्द्देश्यपरीमाणमनिर्द्देश्यर्द्धिसंयुतम् ॥ ३८
शेषपर्य्यङ्कगं तस्मिन् ददर्श मधुसूदनम्।
शेषाहिफणरत्नांशुदुर्विभाव्यमुखाम्बुजम् ॥ ३९
शशाङ्कशतसङ्काशं सूर्य्यायुतसमप्रभम्।
पीतवाससमक्षोभं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ ४०
मुकुटेनार्कवर्णेन कुण्डलाभ्यां विराजितम्।
संवाह्यमानाङ्घ्रियुगं लक्ष्म्या करतलैः शुभैः।
शरीरधारिभिः शस्त्रैः सेव्यमानं समन्ततः ॥ ४१
तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं ववन्दे मधुसूदनम्।
जानुभ्यामवनीं गत्वा विज्ञापयति चाप्यथ ॥ ४२

उद्धृताहं त्वया देव रसातलतलं गता।
स्वे स्थाने स्थापिता विष्णो लोकानां हितकाम्यया ॥ ४३
तत्राधुना मे देवेश का धृतिर्वै भविष्यति।
एवमुक्तस्तदा देव्या देवो वचनमब्रवीत् ॥ ४४
वर्णाश्रमाचाररताः शास्त्रैकतत्परायणाः।
त्वां धरे धारयिष्यन्ति तेषां त्वद्भार आहितः ॥ ४५
एवमुक्ता वसुमती देवदेवमभाषत।
वर्णानामाश्रमाणांच धर्म्मान् वद सनातनान्।
त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि त्वं हि मे परमा गतिः ॥ ४६
नमस्ते देवदेवेश देवारिबलसूदन।
नारायण जगन्नाथ शङ्खचक्रगदाधर ॥ ४७
पद्मनाभ हृषीकेश महाबलपराक्रम।
अतीन्द्रिय सुदुष्पार देव शार्ङ्गधनुर्द्धर ॥ ४८
वराह भीम गोविन्द पुराण पुरुषोत्तमः।
हिरण्यकेश विश्वाच्च यज्ञमूर्त्ते निरञ्जन ॥ ४९
क्षेत्र क्षेत्रज्ञ लोकेश सलिलान्तरशायक।
मन्त्र मन्त्रज्ञाचिन्त्य वेदवेदाङ्गविग्रह ५०
जगतोऽस्य समग्रस्य सृष्टिसंहारकारक।
सर्वधर्म्मज्ञ धर्म्माङ्ग धर्म्मयोने वरप्रद ॥ ५१
विश्वक्सेनाच्युत व्योम मधुकैटभसूदन।
दहतां दंहणाज्ञेय सर्व सर्वाभयप्रद ॥ ५२
वरेण्यानघ जीमुताव्यय निर्वाणकारक।
आप्यायन अपांस्थान दैत्यदारनिषिद्ध य ॥ ५३

सप्तशीर्षाध्वरगुरो पुराण पुरुषोत्तम ।
ध्रुवाक्षर सुब्रह्मेश भक्तवत्सल पावन ॥ ५४
त्वं गतिः सर्वदेवाना त्वं गतिर्ब्रह्मवादिनाम् ।
तथा विदितवेद्यानां गतिस्त्वं पुरुषोत्तम ॥ ५५
प्रपन्नास्मि जगन्नाथ ध्रुवं वाचस्पतिं प्रभुम् ।
सुब्रह्मण्यमनादिष्टं वसुखेलं वसुप्रदम् ॥ ५६
महायोगबलोपेतं पृश्निगर्भ धृतार्चिषम् ।
वासुदेवं महात्मानं पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ॥ ५७
सुरासुरगुरुं देवं विभुं भूतमहेश्वरम् ।
एकव्युहं चतुर्व्यूहं जगत्कारणकारणम् ॥ ५८
ब्रूहि मे भगवन् धर्म्मांश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतान् ।
आश्रमाचारसंयुक्तान् सरहस्यान् ससंग्रहान् ॥ ५९
एवमुक्तस्तु देवेशः पुनः क्षौणीमभाषत ।
शृणु देवि धरे धर्म्मांश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतान् ।
आश्रमाचारसंयुक्तान् सरहस्यान् ससंग्रहान् ॥ ६०
ये तु त्वां धारयिष्यन्ति सन्तस्तेषां परायणान् ।
निषण्णा भव वामोरु काञ्चनेऽस्मिन् वरासने ॥
सुखासीना निबोध त्वं धर्म्मान्निगदतो मम ।
शुश्रुवे वैष्णवान् धर्म्मान् सुखासीना धरा तदा ॥ ६२
इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति वर्णाश्चत्वारः ॥ १ ॥ तेषामाद्या द्विजातयस्त्रयः ॥ २ ॥ तेषां निषेकाद्यः श्मशानान्तो मन्त्रवत्क्रियासमूहः ॥ ३ ॥ तेषांच धर्म्माः;—ब्राह्मणस्याध्यापनम ; क्षत्रियस्य शस्त्रनित्यता ; वैश्यस्य पशुपालनम् ; शूद्रस्य द्विजातिशुश्रूषा ; द्विजानां यजनाध्ययने ॥ ४ ॥

अथैतेषां वृत्तयः—ब्राह्मणस्य याजनप्रतिग्रहौ ; क्षत्रियस्य क्षितित्राणम् ; कृषिगोरक्षवाणिज्यकुसीदयोनिपोषणानि वैश्यस्य ; शूद्रस्य सर्वशिल्पानि ॥ ५ ॥ आपद्यनन्तरा वृत्तिः ॥ ६

क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।
अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥ ७
आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् ।
अनभ्यसूया च तथा धर्म्मः सामान्य उच्यते ॥ ८

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथ राजधर्म्माः ॥ १ ॥ प्रजापरिपालनम, वर्णाश्रमाणां स्वे स्वे धर्म्मे व्यवस्थापनम् ॥ २ ॥ राजा च जाङ्गलं पशव्यं शस्योपेतं देशमाश्रयेत् वैश्यशूद्रप्रायञ्च ॥ ३ ॥ तत्र धन्वन-

महीवारिवृक्षगिरिदुर्गाणामन्यतमं दुर्गमाश्रयेत् ॥ ४ ॥ तत्र स्वस्वग्रामाधिपान् कुर्य्यात् । दशाध्यक्षान् ॥ शताध्यक्षान् । देशाध्यक्षांश्च ॥ ५ ॥ ग्रामदोषाणां ग्रामाध्यक्षः परिहारं कुर्य्यात् ॥ ६ ॥ अशक्तो दशग्रामाध्यक्षाय निवेदयेत् ॥ ७ ॥ सोऽप्यशक्तः शताध्यक्षाय । सोऽप्यशक्तो देशाध्यक्षाय । देशाध्यक्षोऽपि सर्व्वात्मना दोषमुच्छिन्द्यात् ॥ ८ ॥ आकर-शुल्कतरनागवनेष्वाप्तान् नियुञ्जीत । धर्म्मिष्ठान् धर्म्मकार्य्येषु । निपुणानर्थकार्य्येषु । शूरान् संग्रामकर्म्मसु । उग्रानुग्रेषु । षण्ढान् स्त्रीषु ॥ ९ ॥ प्रजाभ्यो बल्यर्थं संवत्सरेण धान्यतः षष्ठमंशमादद्यात् । सर्व्वशस्येभ्यश्च ॥ १० ॥ द्विकं शतं पशु-हिरण्येभ्यो वस्त्रेभ्यश्च ॥ ११ ॥ मांसमधुघृतौषधिगन्ध-पुष्प-मूलफल-रसदारुपत्राजिनमृद्भाण्डाश्मभाण्ड-वैदलेभ्यः षष्ठ-भागम् ॥ १२ ॥ ब्राह्मणेभ्य करादानं न कुर्य्यात्, ते हि राज्ञो धर्म्मकरदाः ॥ १३ ॥ राजा च प्रजाभ्यः सुकृतदुष्कृतषष्ठांश-भाक् ॥ १४ ॥ स्वदेशपण्याच्च शुल्कांशं दशममादद्यात्, परदेशपण्याच्चविंशतितमम् ॥ १५ ॥ शुल्कस्थानमपक्रामन् सर्व्वापहारमाप्नुयात् ॥ १६ ॥ शिल्पिनः कर्म्मजीविनश्च शूद्राश्च मासेनैकं राज्ञः कर्म्म कुर्य्युः ॥ १७ ॥ स्वाम्यमात्यदुर्गकोश-दण्डराष्ट्रमित्राणि प्रकृतयः ॥ १८ ॥ तद्दूषकांश्च हन्यात् ॥ १९ ॥ स्वराष्ट्रपरराष्ट्रयोश्च चारचक्षुः स्यात् ॥ २० ॥ साधूनां पूजनं कुर्य्यात् ॥ २१ ॥ दुष्टांश्च हन्यात् ॥ २२ ॥ शत्रुमित्रो-दासीनमध्यमेषु सामभेददानदण्डान् यथार्ह यथाकालं प्रयुञ्जीत ॥ २३ ॥ सन्धिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावांश्च यथाकालमाश्रयेत् ॥ २४ ॥ चैत्रे मार्गशीर्षे वा यात्रां

यायात्। परस्य व्यसने वा॥ २५॥ परदेशावाप्तौ तद्देश-धर्मान् नोच्छिन्द्यात्॥ २६॥ परेनाभियुक्तश्च सर्वात्मना स्वं राष्ट्रं गोपायेत्॥ २७॥ नास्ति राज्ञां समरे तनुत्याग-सदृशो धर्मः॥ २८॥ गोब्राह्मणनृपतिमित्रधनदारजीवित-रक्षणाद्ये हतास्ते स्वर्गभाजः। वर्णसङ्कररक्षणार्थं च॥ २९॥ राजा परपुरावाप्तौ तु तत्र तत्कुलीनमभिषिञ्चेत्॥ ३०॥ न राजकुलमुच्छिन्द्यात् अन्यत्राकुलीनराजकुलात्॥ ३१॥ मृगयाक्षस्त्रीपानेष्वभिरतिं न कुर्य्यात्। ३२। आद्यदारांश्च नोच्छिन्द्यात्। ३३। नापात्रवर्षी स्यात्। ३४। आकरेभ्यः सर्वमादद्यात्। ३५। निधिं लब्ध्वा तदर्द्धं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्, द्वितीयमर्द्धं कोषे प्रवेशयेत्। ३६। निधिं ब्राह्मणो लब्ध्वा सर्वमादद्यात्। ३७। क्षत्रियश्चतुर्थमंशं राज्ञे दद्यात् चतुर्थ-मंशं ब्राह्मणेभ्योऽर्द्धमादद्यात्। ३८। वैश्यश्चतुर्थमंशं राज्ञे दद्यात् ब्राह्मणेभ्योऽर्द्धमंशमादद्यात्। ३९। शूद्रश्चावाप्तं द्वादशधा विभज्य पंचांशान् राज्ञे दद्यात् पंचांशान् ब्राह्म-णेभ्योऽंशद्वयमादद्यात्। ४०। अनिवेदितविज्ञातस्य सर्व-मपहरेत्॥ ४१। स्वनिहिताद्राज्ञे ब्राह्मणवर्ज्जं द्वादशमंशं दद्युः। ४२। परनिहितं स्वनिहितमिति ब्रुवंस्तत्सम दण्ड-मावहेत्। ४३। बालानाथस्त्रीधनानि च राजा परि-पालयेत्। ४४। चौरहृतं धनमवाप्य सर्वमेव सर्ववर्णेभ्यो दद्यात्। ४५। अनवाप्य च स्वकोशादेव दद्यात्। ४६। शान्तिस्वस्त्ययनैर्दैवोपघातान् प्रशमयेत्। ४७। परचक्रोप-घातांश्च शस्त्रनित्यतया। ४८। वेदेतिहासधर्मशास्त्रार्थ-कुशलं कुलीनमव्यङ्गं तपस्विनं पुरोहितञ्च वरयेत्। शुचीन-

लुब्धानवहिताञ्छक्तिसम्पन्नान् सर्व्वार्थेषु च सहायान् । ४९ । स्वयमेव व्यवहारान् पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सार्द्धम् । ५० । व्यवहारदर्शने ब्राह्मणं नियुञ्ज्यात् । ५१ । जन्मकर्म्मव्रतोपेताश्च राज्ञा सभासदः कार्य्या रिपौ मित्रे च ये समाः कामक्रोधभयलोभादिभिः कार्य्यार्थिभिरनाहार्य्याः । ५२ । राजा च सर्व्वकार्य्येषु सांवत्सराधीनः स्यात् । ५३ । देवब्राह्मणान् सततमेव पूजयेत् । ५४ । वृद्धसेवी भवेत् । यज्ञयाजी च । ५५ । न चास्य विषये ब्राह्मणः क्षुधार्त्तोऽवसीदेत् । न चान्योऽपि सत्कर्म्मनिरतः । ५६ । ब्राह्मणेभ्यश्च भुवं प्रतिपादयेत् । ५७ । तेषां येषां च प्रतिपादयेत् स्ववंश्यान् अन्तरप्रमाणं दानच्छेदोपवर्णनं च पटे ताम्रपट्टे वा लिखितं स्वमुद्राङ्कितं चागामिनृपविज्ञापनार्थं दद्यात् । ५८ । परदत्तां च भुवं नापहरेत् । ५९ । ब्राह्मणेभ्यः सर्व्वदायान् प्रयच्छेत् । ६० । सर्व्वतस्त्वात्मानं गोपायेत् । ६१ । सुदर्शनश्च स्यात् । विषघ्नागदमन्त्रधारी च । नापरीक्षितमुपयुञ्ज्यात् । ६२ । स्मितपूर्व्वाभिभाषी स्यात् । ६३ । वध्येऽपि भ्रकुटीमाचरेत् । ६४ । अपराधानुरूपं च दण्डं दण्ड्येषु दापयेत् । ६५ । सम्यग् दण्डप्रणयनं कुर्य्यात् । ६६ । द्वितीयमपराधं न कस्यचित् क्षमेत स्वधर्म्मपालयन् नादण्ड्यो नामास्ति राज्ञः ।

यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति निर्भयः ।
प्रजास्तत्र विवर्द्धन्ते नेता चेत् साधु पश्यति ॥ ६७
स्वराष्ट्रे न्यायदण्डः स्याद् भृशदण्डश्च शत्रुषु ।
सुहृत्स्वजिह्मः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥ ६८

एवं वृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः।
विस्तीर्य्यते यशो लोके तैलविन्दुरिवाम्भसि ॥ ६९
प्रजासुखे सुखी राजा तद्दुःखे यश्च दुःखितः।
स कीर्त्तियुक्तो लोकेऽस्मिन् प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ ७०

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः।

जालस्थार्कमरीचिगतं रजस्त्रसरेणुसंज्ञकम्। १। तदष्टकं लिक्षा। २॥ तत्त्रयं राजसर्षपः। ३। तत्त्रयं गौरसर्षपः। ४। तत्षट्कं यवः। ५। तत्त्रयं कृष्णलम्। ६। तत्पञ्चकं माषः। ७। तद्द्वादशकमक्षार्द्धम्। ८। अक्षार्द्धमेव सचतुर्म्माषकं सुवर्णः। ९। चतुःसुवर्णको निष्कः। १०। द्वे कृष्णले समधृते रूप्यमाषकः। ११। तत्षोड़शकं धरणम्। १२। ताम्रकार्षिकः कार्षापणः। १३।

पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रन्त्वेव चोत्तमः ॥ १४

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः।

अथ महापातकिनो ब्राह्मणवर्ज्जं सर्व्वे वध्याः। १। न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः। २। स्वदेशाद्ब्राह्मणं कृताङ्कं विवासयेत्। ३। तस्य च ब्रह्महत्यायामशिरस्कं पुरुषं ललाटे कुर्य्यात्। ४। सुराध्वजं सुरापाने। ५। श्वपदं

स्तेये । ६ । भगं गुरुतल्पगमने । ७ । अन्यत्रापि वध्यकर्म्मणि
तिष्ठन्तं समग्रधनमक्षतं विवासयेत् । ८ । कूटशासनकर्त्तृंश्च
राजा हन्यात् । ९ । कूटलेख्यकारांश्च । १० । गरदाग्निद-
प्रसह्यतस्करान् स्त्रीबालपुरुषघातिनश्च । ११ । ये च धान्यं
दशभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकमपहरेयुः । १२ । धरिमेयानां
शतादभ्यधिकम् । १३ । ये चाकुलीना राज्यमभिकामयेयुः ।
१४ । सेतुभेदकांश्च । १५ । प्रसह्यतस्कराणाञ्चावकाशभुक्त-
प्रदांश्च । १६ । अन्यत्र राजाशक्तेः । १७ । स्त्रियमशक्त-
भर्त्तृकां तदतिक्रमणीञ्च । १८ । हीनवर्णोऽधिकवर्णस्य
येनाङ्गेनापराधं कुर्य्यात् तदेवास्य शातयेत् । १९ । एका-
सनोपवेशी कट्यां कृताङ्को निर्व्वास्यः । २० । निष्ठीव्यौष्ठ-
द्वयविहीनः कार्य्यः । २१ । अवशर्द्धयिता च गुदहीनः । २२ ।
आक्रोशयिता च विजिह्वः । २३ । दर्पेण धर्म्मोपदेशकारिणो
राजा तप्तमासेचयेत् तैलमास्ये । २४ । द्रोहेण च नाम-
जातिग्रहणे दशाङ्गुलोऽस्य शङ्कुर्निखेयः । २५ । श्रुतदेश-
जातिकर्म्मणामन्यथावादी कार्षापणशतद्वयं दण्ड्यः । २६ ।
काणखञ्जादीनां तथावाद्यपि कार्षापणद्वयम् । २७ । गुरु-
नाक्षिपत् कार्षापणशतम् । २८ । परस्य पतनीयाक्षेपे कृते
तत्तमसाहसम् । २९ । उपपातकयुक्ते मध्यमम् । ३० ।
त्रैविद्यवृद्धानां क्षेपे जातिपूगानाञ्च । ३१ । ग्रामदेशयोः
प्रथमसाहसम् । ३२ । न्यङ्गतायुक्ताक्षेपे कार्षापणशतम् । ३३ ।
मातृयुक्ते तूत्तमम् । ३४ । सवर्णाक्रोशने द्वादशपणान्
दण्ड्यः । ३५ । हीनवर्णाक्रोशने षड़् दण्ड्यः । ३६ । यथा-
कालमुत्तमसवर्णाक्षेपे तत्प्रमाणो दण्डः । ३७ । त्रयो वा

कार्षापणाः। ३८। शुष्कवाक्याभिधाने त्वेवमेव। ३९। पारजायी सवर्णागमने तूत्तमसाहसं दण्ड्यः। ४०। हीनवर्णागमने मध्यमम्। ४१। गोगमने च। ४२। अन्त्यागमने वध्यः। ४३। पशुगमने कार्षापणशतं दण्डः॥ ४४॥ दोषमनाख्याय कन्यां प्रयच्छंश्च। ४५। तांच बिभृयात्। ४६। अदुष्टां दुष्टामिति ब्रुवन्नूत्तमसाहसम्। ४७। गजाश्वोष्ट्रगोघाती त्वेककरपादः कार्य्यः। ४८। विमांसविक्रयी च। ४९। ग्राम्यपशुघाती कार्षापणशतं दण्ड्यः। ५०। पशुस्वामिने तन्मूल्यं दद्यात्। ५१। आरण्यपशुघाती पंचाशतं कार्षापणान्। ५२। पक्षिघाती मत्स्यघाती च दश कार्षापणान्। ५३। कीटोपघाती च कार्षापणम्। ५४। फलोपगमद्रुमच्छेदी तूत्तमसाहसम्। ५५। पुष्पोपगमद्रुमच्छेदी मध्यमम्। ५६। वल्लीगुल्मलताच्छेदी कार्षापणशतम्। ५७। तृणच्छेद्येकम्। ५८। सर्वं च तत्स्वामिनां तदुत्पत्तिम्। ५९। हस्तेनावगोरयिता दश कार्षापणान्। ६०। पादेन विंशतिम्। ६१। काष्ठेन प्रथमसाहसम्। ६२। पाषाणेन मध्यमम्। ६३। शस्त्रेणोत्तमम्। ६४। पादकेशांशुककरलुण्ठने दश पणान् दण्ड्यः। ६५। शोणितेन विना दुःखमुत्पादयिता द्वात्रिंशत्पणान्। ६६। सह शोणितेन चतुःषष्टिम्। ६७। करपाददन्तभङ्गे कर्णनासाविकर्त्तने मध्यमम्। ६८। चेष्टाभोजनवाग्रोधे प्रहारदाने च। ६९। नेत्रकन्धराबाहुसक्थ्यंसभङ्गे चोत्तमम्। ७०। उभयनेत्रभेदिनं राजा यावज्जीवं बन्धनान्न विमुञ्चेत्। ७१। तादृशमेव वा कुर्य्यात्। ७२। एकं बहूनां विघ्नतां प्रत्येकमुक्ता-

दण्डाद्द्विगुणः। ७३। उत्क्रोशन्तमनभिधावनां तत्समीप-वर्त्तिनां संसरताञ्च। ७४। सर्वं च पुरुषपीड़ाकरास्तदुत्थानव्ययं दद्युः। ७५। ग्राम्यपशुपीड़ाकराश्च। ७६। गोऽश्वोष्ट्रगजापहार्य्येकपादकरः कार्य्यः। ७७। अजावापहार्य्येककरश्च। ७८। धान्यापहार्य्येकादशगुणं दण्ड्यः। ७९। शस्यापहारी च। ८०। सुवर्णरजतवस्त्राणां पञ्चाशतस्त्वभ्यधिकमपहरन् विकरः। ८१। तदूनमेकादशगुणं दण्ड्यः। ८२। सूत्रकार्पासगोमयगुड़दधिक्षीरतक्रतृण-लवण-मृद्भस्मपक्षिमत्स्य-घृततैल-मांस-मधु वैदल-वेणुमृन्मयलौहभाण्डानामपहर्त्ता मूल्यात् त्रिगुणं दण्ड्यः। ८३। पक्वान्नानाञ्च। ८४। पुष्पहरितगुल्मवल्लीलतापर्णानामपहरणे पंच कृष्णलान्। ८५। शाकमूलफलानांच। ८६। रत्नापहार्य्युत्तमसाहसम्। ८७। अनुक्तद्रव्याणामपहर्त्ता मूल्यसमम्। ८८। स्तेनाः सर्वमपहृतं धनिकस्य दाप्याः। ८९। ततस्तेषामभिहितदण्डप्रयोगः। ९०। येषां देयः पन्थास्तेषामपथदायी कार्षापणानां पंचविंशतिं दण्ड्यः। ९१। आसनार्हस्यासनमदद्च्च। ९२। पूजार्हमपूजयंश्च। ९३। प्रातिवेश्यब्राह्मणे निमन्त्रणातिक्रमे च। ९४। निमन्त्रयित्वा भोजनादायिनश्च। ९५। निमन्त्रितस्तस्तथत्युक्तवानभुञ्जानः सुवर्णमाषकं निमन्त्रयितुश्च द्विगुणमन्नम। ९६। अभक्ष्येण ब्राह्मणदूषयिता षोड़श सुवर्णान्। ९७। जातापहारिणा शतम्। ९८। सुरया वध्यः। ९९। क्षत्रियं दूषयितुस्तदर्द्धम्। १००। वैश्यं दूषयितुस्तदर्द्धमपि। १०१। शूद्रं दूषयितुः प्रथमसाहसम्। १०२। कामकारेणास्पृश्यस्त्रैवर्णिकं स्पृशन्

वध्यः। १०३। रजकस्त्रनां शिफाभिस्ताड़येत्। १०४। पथ्युद्यानौदकसमीपेऽशुचिकारी पणशतम्। १०५। तच्चापास्यात्। १०६। गृहभूकुड्याद्युपभेत्ता मध्यमसाहसं दण्ड्यः। १०७। तंच शोजयेत्। १०८। गृहे पीड़ाकरं द्रव्यं प्रक्षिपन् पणशतम्। १०९। साधारण्यापलापी च। ११०। योषितस्याप्रदाता च। १११। पितृपुत्राचार्य्ययाज्यर्त्विजामन्योन्यापतितत्यागी च। ११२। न च तान् जह्यात्। ११३। शूद्रप्रव्रजितां दैवे पित्र्ये भोजकश्च। ११४। अयोग्यकर्म्मचारी च। ११५। समुद्रगृहभेदकः। ११६। अनियुक्तः शपथकारी। ११७। पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी। ११८। पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां दशपणो दण्डः। ११९। यस्तयोश्चान्तरः स्यात् तस्योत्तमसाहसम्। १२०। तुलामानकूटकर्म्मकर्त्तुश्च। १२१। तदकूटे कूटवादिनश्च। १२२। द्रव्याणां प्रतिरूपविक्रयिकस्य च। १२३। सम्भूय वणिजां पण्यमनर्घेणावरुन्धताम्। १२४। प्रत्येकं विक्रीणताञ्च। १२५। गृहीतमूल्यं पण्यं यः क्रेतुर्नैव दद्यात् तस्यासौ सोदयं दाप्यः। १२६। राजा च पणशतं दण्ड्यः। १२७। क्रीतमक्रीणतो या हानिः सा क्रेतुरेव स्यात्। १२८। राजविनिषिद्धं विक्रीणतस्तदपहारः। १२९। तारिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दश पणान् दण्ड्यः। १३०। ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षुगुर्व्विणीतीर्थानुसारिणां नाविकः शुल्कमाददानश्च। १३१। तच्च तेषां दद्यात्। १३२। द्यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः। १३३। उपाधिदेविनां सन्दंशच्छेदः। १३४। ग्रन्थिभेदकानां करच्छेदः। १३५। दिवा पशूनां

वृकाद्युपघाते पाले त्वनायति पालदोषः॥ १३६। विनष्टपशुमूल्यञ्च स्वामिने दद्यात्। १३७। अननुज्ञातां दुहन् पंचविंशतिकार्षापणान् दण्ड्यः। १३८। महिषी चेच्छस्यनाशं कुर्य्यात् तत्पालकस्त्वष्टौ माषकान् दण्ड्यः। १३९। अपालायाः स्वामी। १४०। अश्वस्तूष्ट्री गर्द्दभो वा। १४१। गौश्चेत् तदर्द्धम्। १४२। तदर्द्धमजाविकम्। १४३। भक्षयित्वोपविष्टेषु द्विगुणम्। १४४। सर्व्वत्र स्वामिने विनष्टशस्यमूल्यंच। १४५। पथि ग्रामे विवीतान्ते न दोषः। १४६। अनावृते च। १४७। अल्पकालम्। १४८। उत्सृष्टवृषभसूतिकानांच। १४९। यस्तूत्तमवर्णान् दास्ये नियोजयेत् तस्योत्तमसाहसो दण्डः। १५०। त्यक्तप्रव्रज्यो राज्ञो दास्यं कुर्य्यात्। १५१। भृतकश्चापूर्णकाले भृतिं त्यजन् सकलमेव मूल्यं दद्यात्। १५२। राज्ञि च पणशतं दद्यात्। १५३। तद्दोषेण यद्विनश्येत् तत् स्वामिने। अन्यत्र दैवोपघातात्। १५४। स्वामी चेद्भृतकमपूर्णे काले जह्यात् तस्य सर्व्वं मूल्यं दद्यात्। १५५। पणशतंच राजनि। अन्यत्र भृतकादोषात्। १५६। यः कन्यां पूर्व्वदत्तामन्यस्मै दद्यात् स चौरवच्छास्यः। वरदोषं विना। १५७। निर्द्दोषां परित्यजन् पत्नीञ्च। १५८। अजानानः प्रकाशं यः परद्रव्यं क्रीणीयात् तत्र तस्यादोषः। १५९। स्वामी द्रव्यमाप्नुयात्। १६०। यद्यप्रकाशं हीनमूल्यञ्च क्रीणीयात् तदा क्रेता विक्रेता च चौरवच्छास्यौ। १६१। गणद्रव्यापहर्त्ता विवास्यः। १६२। तत्संविदं यश्च लङ्घयेत्। १६३। निक्षेपापहार्य्यर्थवृद्धिसहितं धनं धनिकस्य दाप्यः। १६४। राज्ञा चौरवच्छास्य।

१६५। यथानिक्षिप्तं निक्षिप्तमिति ब्रूयात्। १६६। सीमा भेत्तारमुत्तमसाहसं दण्डयित्वा पुनः सीमां लिङ्गाङ्किताः कारयेत्। १६७। जातिभ्रंशकरस्याभक्ष्यस्य भक्षयिता विवास्यः। १६८। अभक्ष्यस्याविक्रेयस्य च विक्रयी। १६९। देवप्रतिमाभेदकस्योत्तमसाहसं दण्डनीयः। १७०। ऋषक्-मिथ्याचरन्नुत्तमेषु पुरुषेषु। १७१। मध्यमेषु मध्यमम्।१७२। तिर्य्यक्षु प्रथमम्। १७३। प्रतिश्रुतस्याप्रदायी तद्दापयित्वा प्रथमसाहसं दण्ड्यः। १७४। कूटसाक्षिणां सर्वस्वापहारः कार्य्यः। १७५। उत्कोचोपजीविनां सर्व्वानाच्च। १७६। गोचर्म्ममात्राधिकां भुवमन्यस्याधिकृतां तस्मादनिर्म्मोच्यान्यस्य यः प्रयच्छेत् स वध्यः। १७७। ऊनाच्चेत् षोड़श सुवर्णान् दण्ड्यः॥ १७८

एकोऽश्नीयाद्द्वयहुत्पन्नं नरः संवत्सरं फलम्।
गोचर्म्ममात्रा सा क्षौणीस्तोका वा यदि वा बहुः॥१७९
ययोर्निक्षिप्त आधिस्तौ विवदेतां यदा नरौ।
यस्य भुक्तिः फलं तस्य बलात्कारं विना कृता॥ १८०
सागमेन च भोगेन भुक्तं सम्यगयदा भवेत्।
आहर्त्ता लभते तत्र नापहार्य्यन्तु तत् क्वचित्॥ १८१
पित्रा भुक्तन्तु यद्द्रव्यं भुक्त्याचारेण धर्म्मतः।
तस्मिन् प्रेते न वाच्योऽसौ भुक्त्याप्राप्तं हि तस्य तत्॥१ २
त्रिभिरेव च या भुक्ता पुरुषैर्भूर्यथाविधि।
लेख्याभावेऽपि तां तत्र चतुर्थः समवाप्नुयात्॥ १८३
नखिनां दंष्ट्रिणाञ्चैव शृङ्गिणामाततायिनाम्।
हस्त्यश्वानां तथान्येषां वधे हन्ता न दोषभाक्॥ १८४

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्॥ १८५
नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन।
प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति॥ १८६
उद्यतासिविषाग्निञ्च शापोद्यतकरं तथा।
आथर्वणेन हन्तारं पिशुनं चैव राजसु॥ १८७
भार्य्यातिक्रमिणं चैव विद्यात् सप्ताततायिनः।
यशोवित्तहरानन्यानाहुर्धर्मार्थहारकान्॥ १८८
उद्देशतस्ते कथितो धरे दण्डविधिर्मया।
सर्वेषामपराधानां विस्तरादतिविस्तरः॥ १८९
अपराधेषु चान्येषु ज्ञात्वा जातिं धनं वयः।
दण्डं प्रकल्पयेद्राजा सम्मन्त्र्य ब्राह्मणैः सह॥ १९०
दण्ड्यं प्रमोचयन् दण्डाद्द्विगुणं दण्डमावहेत्।
नियुक्तश्चाप्यदण्ड्यानां दण्डकारी नराधमः॥ १९१
यस्य चौरः पुरे नास्ति नान्यस्त्री गो न दुष्टवाक्।
न साहसिकदण्डघ्नौ स राजा शक्रलोकभाक्॥ १९२
इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥

षष्ठोऽध्यायः।

अथोत्तमर्णोऽधमर्णाद्यथादत्तमर्थं गृह्णीयात्॥ १॥
द्विकं त्रिकं चतुष्कं पञ्चकञ्च शतं वर्णानुक्रमेण प्रतिमासम्॥ २॥
सर्वे वर्णा वा स्वप्रतिपन्नां वृद्धिं दद्युः॥ ३॥ अकृतामपि

वत्सरातिक्रमेण यथाविहिताम्।४। आध्युपभोगे वृद्ध्य-
भावः।५। दैवराजोपघातादृते विनष्टमाधिमुत्तमर्णो
दद्यात्।६। अन्तवृद्धौ प्रविष्टायामपि।७। न स्थावर-
माधिमृते वचनात्।८। गृहीतधनप्रवेशार्थमेव यत् स्थावरं
दत्तं तद्गृहीतधनप्रवेशे दद्यात्।९। दीयमानं प्रयुक्त-
मर्थमुत्तमर्णस्यागृह्णतस्ततः परं न वर्द्धते।१०। हिरण्यस्य
परा वृद्धिर्द्विगुणा।११। धान्यस्य त्रिगुणा।१२। वस्त्रस्य
चतुर्गुणा।१३। रसस्याष्टगुणा।१४। सन्ततिः स्त्रीपशू-
नाम्।१५। किण्वकार्पाससूत्रचर्म्मायुधेष्टकाङ्गाराणाम-
क्षया।१६। अनुक्तानां द्विगुणा।१७। प्रयुक्तमर्थं यथा-
कथञ्चित् साधयन् न राज्ञो वाच्यः स्यात्।१८। साध्यमान-
श्चेद्राजानमभिगच्छेत् तत्समं दण्ड्यः।१९। उत्तमर्ण-
श्चेद्राजानमियात् तद्विभावितोऽधमर्णो राज्ञे धनदशभाग-
सम्मितं दण्डं दद्यात्।२०। प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णो विंशति-
तममंशम्।२१। सर्व्वापलाप्येकदेशविभावितोऽपि सर्व्वं
दद्यात्।२२। तस्य च भावनास्तिस्रो भवन्ति लिखितं
साक्षिणः समयक्रिया च।२३। ससाक्षिकमात्तं ससाक्षि-
कमेव दद्यात्।२४। लिखितार्थे प्रविष्टे लिखितं पाटयेत्।
२५। असमग्रदाने लेख्यासन्निधाने चोत्तमर्णः स्वलिखितं
दद्यात्।२६। धनग्राहिणि प्रेते प्रव्रजिते द्विदशसमाः
प्रवसिते वा तत्पुत्रपौत्रैर्धनं देयम्।२७। नातः परम-
नीप्सुभिः।२८। सपुत्रस्य वा पुत्रस्य वा ऋक्थग्राही ऋणं
दद्यात्।२९। निर्द्धनस्य स्त्रीग्राही।३०। न स्त्री पतिपुत्र-
कृतम्।३१। न स्त्रीकृतं पतिपुत्रौ।३२। न पिता पुत्र-

कृतम् । ३३ । अविभक्तैः कृतमृणं यस्तिष्ठेत् स दद्यात् ।३४। पैतृकमृणमविभक्तानां भ्रातृणांच । ३५ । विभक्तास्तु दाया-नुरूपमंशम् । ३६ । गोपशौण्डिकशैलुषरजकव्याधस्त्रीणां पतिर्दद्यात् । ३७ । वाक्प्रतिपन्नं कुटुम्बिना देयम् । ३८ । कस्यचित् कुटुम्बार्थे कृतंच । ३९ ।

यो गृहीत्वा ऋणं सर्वं श्वो दास्यामीति सामकम् ।
न दद्याल्लोभतः पश्चात्तथा वृद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४०
दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते ।
आद्यौ तु वितथे दाप्याविततरस्य सुता अपि ॥ ४१
बहवश्चेत् प्रतिभुवो दद्युस्तेऽर्थं यथाकृतम् ।
अर्थेऽविशेषिते त्वेषु धनिकच्छन्दतः क्रिया ॥ ४२
यमर्थं तद्भूर्दद्याद्धनिकेनोपपीड़ितः ।
ऋणिकस्तं तद्भुवे द्विगुणं दातुमर्हति ॥ ४३

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथ लेख्यं त्रिविधम् । १ । राजसाक्षिकं ससाक्षिक-मसाक्षिकंच । २ । राजाधिकरणे तन्नियुक्त-कायस्थकृतं तदध्यक्ष-करचिह्नितं राजसाक्षिकम् । ३ । यत्र क्वचन येन केनचिल्लिखितं साक्षिभिः स्वहस्तचिह्नितं ससाक्षिकम् । ४ । स्वहस्तलिखितमसाक्षिकम् । ५ । तद्बलात्कारितमप्रमाणम् । ६ । उपधिकृतादि सर्वमेव । ७ । दूषितकर्म दुष्टं स्याद्दूषितं

तत् ससाक्षिकमपि। ८। तादृग्विधेन लिखितञ्च। ९। स्त्रीबालास्वतन्त्रमत्तोन्मत्तभीतताड़ितकृतञ्च। १०। देशाचाराविरुद्धं व्यक्ताधिकृतलक्षणमलुप्तक्रमाक्षरं प्रमाणम्। ११।

वर्णैश्च तत्कृतैश्चिह्नैः पत्रैरेव च युक्तिभिः।
सन्दिग्धं साधयेल्लेख्यं तद्युक्तिप्रतिरूपितैः॥ १२
यत्रार्थी धनिको वापि साक्षी वा लेखकोऽपि वा।
म्रियते तत्र तल्लेख्यं तत् स्वहस्तैः प्रसाधयेत्॥ १३

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

अष्टमोऽध्यायः।

अथासाक्षिणः। १। न राजश्रोत्रियप्रव्रजितकितवतस्करपराधीनस्त्रीबालसाहसिकातिवृद्धमत्तोन्मत्ताभिशस्तपतितक्षुत्तृष्णार्त्तव्यसनिरागान्धाः। २। रिपुमित्रार्थसम्बन्धिविकर्म्मदृष्टदोषसहायाश्च। ३। अनिर्द्दिष्टस्तु साक्षित्वे यश्चोपेत्य ब्रूयात्। ४। एकश्चासाक्षी। ५। स्तेयसाहसवाग्दण्डपारुष्यसंग्रहणेषु साक्षिणो न परीक्ष्यस्याः। ६। अथ साक्षिणः। ७। कुलजा वृत्तवित्तसम्पन्ना यज्वानस्तपस्विनः पुत्रिणो धर्म्मज्ञा अधीयानाः सत्यवन्तस्त्रैविद्यवृद्धाश्च। ८। अभिहितगुणसम्पन्न उभयानुमत एकोऽपि। ९। द्वयोर्विवदमानयोर्यस्य पूर्ववादस्तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः। १०। आधय्य कार्य्यवशाद्यत्र पूर्वपक्षस्य भवेत् तत्रप्रतिवादिनोऽपि। ११। उद्दिष्टसाक्षिणि मृते देशान्तरगते वा तदभि-

हितस्नातार: प्रमाणम् । १२ । समक्षदर्शनात् साक्षी श्रवणाद्वा । १३ । साक्षिणश्च सत्येन पूयन्ते । १४ । वर्णिनां यत्र वधस्तत्रानृतेन । १५ । तत्पावनाय कुष्माण्डीभिर्द्विजोऽग्निं जुहुयात् । १६ । शूद्र एकाह्निकं गोदयकस्य ग्रासं दद्यात् । १७ : स्वभावविकृतौ मुखवर्णविनाशेऽसम्बन्धप्रलापे च कूटसाक्षिणं विद्यात् । १८ । साक्षिणश्चाहूयादित्यादये ततशपथान् पृच्छेत् । १९ । ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् । २० । सत्यं ब्रूहीति राजन्यम् । २१ । गोवीजकांचनैर्वैश्यम् ॥ २२ । सर्वमहापातकैस्तु शूद्रम् । २३ । साक्षिणश्च श्रावयेत् । २४ । ये महापातकिनो लोका ये चोपपातकिनस्ते कूटसाक्षिणामपि । २५ । जननमरणान्तरे सतसुकृतहानिश्च । २६ । सत्येनादित्यस्तपति । २७ । सत्येन भाति चन्द्रमा: । २८ । सत्येन वाति पवन: । २९ । सत्येन भूर्द्धारयति । ३० । सत्येनापस्तिष्ठन्ति । ३१ । सत्येनाग्निस्तिष्ठति । ३२ । खंच सत्येन । ३३ । सत्येन देवा: । ३४ । सत्येन यज्ञा: । ३५ ।

अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ ३६ ॥
जानन्तोऽपि हि ये साक्ष्ये तूष्णीभूता उपासते ।
ते कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्या दण्डेन वाप्यथ ।
एवं हि साक्षिणं पृच्छेद्वर्णानुक्रमतो नृप: ॥ ३७
यस्योचु: साक्षिण: सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।
अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजय: ॥ ३८
बहुत्वं प्रतिगृह्णीयात् साक्षिद्वैधे नराधिप: ।
समेषु च गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् । ३९

यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कूटसाक्ष्यनृतं वदेत्।
तत्तत् कार्य्यं निवर्त्तेत कृतञ्चाप्यकृतं भवेत्॥ ४०

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे अष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

नवमोऽध्यायः।

अथ समयक्रिया। राजद्रोहसाहसेषु यथाकामम्। निक्षेपस्तेयेष्वर्थप्रमाणम्। सर्व्वेष्वेवार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत्। तत्र कृष्णलोने शूद्रं दूर्व्वाकरं शापयेत्। द्विकृष्णलोने तिलकरम्। त्रिकृष्णलोने रजतकरम्। चतुःकृष्णलोने सुवर्णकरम्। पञ्चकृष्णलोने सीतोद्धृतमहीकरम्। सुवर्णार्द्धोने कोषो देयः शूद्रस्य। ततः परं यथार्हं धटाग्न्युदकविषाणामन्यतमम्। द्विगुणेऽर्थे यथाभिहिता समयक्रिया वैश्यस्य। त्रिगुणे राजन्यस्य। कोषवर्ज्जं चतुर्गुणे ब्राह्मणस्य। न ब्राह्मणस्य कोषं दद्यात्। अन्यत्रागामिकालसमयनिबन्धनक्रियातः। कोषस्थाने ब्राह्मणं सीतोद्धृतमहीकरमेव। प्रागदृष्टदोषं स्वल्पेऽप्यर्थे दिव्यानामन्यतममेव कारयेत्। सत्सु विदितं सच्चरितं न महत्यर्थेऽपि। अभियोक्ता वर्त्तयेच्छीर्षम्। अभियुक्तश्च दिव्यं कुर्य्यात्। राजद्रोहसाहसेषु विनापि शीर्षवर्त्तनात्। स्त्रीब्राह्मणविकलासमर्थरोगिणां तुला देया। सा च न वाति वायौ। न कुष्ठ्यसमर्थलोहकाराणामग्निर्देयः। शरद्ग्रीष्मयोश्च। न कुष्ठिपैत्तिकब्राह्मणानां विषं देयम्। प्रावृषि च। न श्लेष्मव्याध्यर्द्दितानां

भीरुण्यां श्वासकासनामम्बुशोषिनाश्चोदकम्। हेमन्तशिशिर
योश्च। न नास्तिकेभ्य कोशो देयः। न देशे व्याधिमरकोप-
सृष्टे च॥ १—३२॥

सचैलं स्नातमाहूय सूर्य्योदय उपोषितम्।
कारयेत् सर्वदिव्यानि देवब्राह्मणसन्निधौ॥ ३३

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे नवमोऽध्यायः॥ ९॥

दशमोऽध्यायः।

अथ धटः। चतुर्हस्तोच्छ्रितो द्विहस्तायतः। तत्र सार-
वृक्षोद्भवा पञ्चहस्तायतोभयतः शिक्या तुला। ताश्च सुवर्ण-
कारकांस्यकाराणामन्यतमो विभृयात्। तत्र चैकस्मिन्
शिक्ये पुरुषमारोपयेद्द्वितीये प्रतिमानं शिलादि। प्रतिमान-
पुरुषौ समधृतौ सुचिह्नितौ कृत्वा पुरुषमवतारयेत्। धटञ्च
समयेन गृह्णीयात्। तुलाधारश्च॥ १—८॥

ब्रह्मघ्नां ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणाम।
तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा॥ ९
धर्म्मपर्य्यायवचनैर्धट इत्यभिधीयसे।
त्वमेव धट जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः॥ १०
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषस्तुल्यते त्वयि।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि॥ ११
ततस्तमारोपयेच्छिक्ये।भूय एवाथ तं ननम्।
तुलितो यदि वर्द्धेत ततः स धर्म्मतः शुचिः। १२

शिक्यच्छेदाक्षभङ्गेषु भूयस्त्वारोपयेन्नरम्।
एवं निःसंशयं ज्ञानं यतो भवति निर्णयः॥ १४

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे दशमोऽध्यायः॥ १०

एकादशोऽध्यायः।

अथाग्निः। षोड़शाङ्गुलं तावदन्तरं मण्डलसप्तकं कुर्य्यात्। ततः प्राङ्मुखस्य प्रसारितभुजद्वयस्य सप्ताश्वत्थपत्राणि करयोर्दद्यात्। तानि च करद्वयसहितानि सूत्रेण वेष्टयेत्। ततस्तत्राग्निवर्णं लौहपिण्डं पञ्चाशत्पलिकं समं न्यसेत्। यमादाय नातिद्रुतं नातिविलम्बितं मण्डलेषु कुर्वन् व्रजेत्। तत सप्तमं मण्डलमतीत्य भूमौ लौहपिण्डं जह्यात्॥ १—७॥

यो हस्तयोः क्वचिद्दग्धस्तमशुद्धं विनिर्दिशेत्।
न दग्धः सर्वथा यस्तु स विशुद्धो भवेन्नरः॥ ८
भयाद्वा पातयेद्यस्तु दग्धो वा न विभाव्यते।
पुनस्तं हारयेल्लोहं समयस्याविशोधनात्॥ ९
करौ विमृदितव्रीहेस्तस्यादावेव लक्षयेत्।
अभिमन्त्र्यास्य करयोर्लौहपिण्डं ततो न्यसेत्॥ १०
त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत्।
त्वमेवाग्ने विजानीषे न विदुर्यानि मानवाः॥ ११
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति।
तदेनं संशयादस्माद्धर्म्मतस्त्रातुमर्हसि॥ १२

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे एकादशोऽध्यायः॥ ११

द्वादशोऽध्यायः ।

अथोदकम् । पङ्कशैवालदुष्टग्राहमत्स्यजलौकादिवर्जि-तेऽम्भसि । तत्रानाभिमग्नस्यारागद्वेषिणः पुरुषस्यान्यस्य जानुनी गृहीत्वाभिमन्त्रितमम्भः प्रविशेत् । तत्समकालञ्च नातिक्रूरमृदुना धनुषा पुरुषोऽपरः शरक्षेपं कुर्य्यात् । तच्चापरः पुरुषो जवेन शरमानयेत् ॥ १—५ ॥

तन्मध्ये यो न दृश्येत स शुद्धः परिकीर्त्तितः ।
अन्यथा त्वविशुद्धः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शने ॥ ६ ॥
त्वमम्भः सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
त्वमेवाम्भो विजानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥ ७ ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषोऽस्त्वयि मज्जति ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्म्मतस्त्रातुमर्हसि ॥ ८ ॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ विषम् । विषाण्यदेयानि सर्वाणि । ऋते हिमाचलोद्भवाच्छार्ङ्गात् । तस्य च यवसप्तकं घृतप्लुतमभिशस्ताय दद्यात् ॥ १—४ ॥

विषं वेगक्रमापेतं सुखेन यदि जीर्य्यते ।
विशुद्धं तमिति ज्ञात्वा दिवसान्ते विसर्ज्जयेत् ॥ ५

विषत्वाद्विषमत्वाच्च क्रूरं त्वं सर्वदेहिनाम्।
त्वमेव विष जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः॥ ६
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि॥ ७

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥

चतुर्दशोऽध्यायः।

अथ कोशः। उग्रान् देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकात् प्रसृतित्रयं पिबेत्। इदं मया न कृतमिति व्याहरन् देवताभिमुखः॥ १—३॥

यस्य पश्येद्द्विसप्ताहात्त्रिसप्ताहादथापि वा।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजातङ्कमथापि वा॥ ४
तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विपर्य्यये।
दिव्ये च शुद्धं पुरुषं सत्कुर्य्याद्धार्म्मिको नृपः॥ ५

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे चतुर्दशोऽध्यायः॥ १४॥

पञ्चदशोऽध्यायः।

अथ द्वादश पुत्रा भवन्ति। स्वे क्षेत्रे संस्कृतायामुत्पादितः स्वयमौरसः प्रथमः। नियुक्तायां सपिण्डेनोत्तमवर्णेन वोत्पादितः क्षेत्रजो द्वितीयः। पुत्त्रिकापुत्रस्तृतीयः। यस्तस्याः पुत्त्रः स मे पुत्रो भवेदिति या पित्रा दत्ता सा

पुत्रिका। पुत्रिकाविधिना प्रतिपादितापि भ्रातृविहीना पुत्रिकैव। पौनर्भवश्चतुर्थः। अक्षता भूयःसंस्कृता पुनर्भूः। भूयस्त्वसंस्कृतापि परपूर्वा। कानीनः पञ्चमः। पितृगृहेऽसंस्कृतयैवोत्पादितः। स च पाणिग्राहस्य। गृहे च गूढोत्पन्नः षष्ठः। यस्य तल्पजस्तस्यासौ। सहोढः सप्तमः। गर्भिणी या संस्क्रियते तस्याः पुत्रः। स च पाणिग्राहस्य। दत्तकश्चाष्टमः। स च मातापितृभ्यां यस्य दत्तः। क्रीतश्च नवमः। स च येन क्रीतः। स्वयमुपगतो दशमः। स च यस्यौपगतः। अपविद्धस्त्वेकादशः। पित्रा मात्रा च परित्यक्तः। स च येन गृहीतः। यत्र क्वचनोत्पादितश्च द्वादशः। एतेषां पूर्वः श्रेयान्। स एव दायहारः। स चान्यान् बिभृयात्। अनूढ़ानां स्ववित्तानुरूपेण संस्कारं कुर्य्यात्। पतितक्लीवाचिकित्स्यरोगविकलास्त्वभागहारिणः। ऋक्थग्राहिभिस्ते भर्त्तव्याः। तेषाञ्चौरसाः पुत्रा भागहारिणः। न तु पतितस्य पतनीये कर्म्मणि कृते त्वनन्तरोत्पन्नाः। प्रतिलोमासु स्त्रीषु चोत्पन्नाश्चाभागिनः। तत्पुत्राः पैतामहेऽप्यर्थे। अंशग्राहिभिस्ते भरणीयाः। यश्चार्थहरः स पिण्डदायी। एकोढ़ानर्थामप्येकस्याः पुत्रः सर्व्वासां पुत्र एव। भ्रातृणामेकजातानाञ्च। पुत्रः पितृवित्तालाभेऽपि पिण्डं दद्यात् ॥ १—४२ ॥

पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः।
तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ ४३

ऋणमस्मिन् सन्नयति अमृतत्वंच गच्छति।
पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥ ४४

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति पिष्टपम् ॥ ४५
पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते।
दौहित्रोऽपि ह्यपुत्रं तं सन्तारयति पौत्रवत् ॥ ४६
इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५

षोड़शोऽध्यायः।

समानवर्णासु पुत्राः सवर्णा भवन्ति। अनुलोमासु मातृवर्णाः। प्रतिलोमास्त्वार्य्यविगर्हिताः। तत्र वैश्यापुत्रः शूद्रेणायोगवः। पुक्कसमागधौ क्षत्रियापुत्रौ वैश्यशूद्राभ्यां। चाण्डालवैदेहकसूताश्च ब्राह्मणीपुत्राः शूद्रविट्क्षत्रियैः। सङ्करसङ्करास्चासङ्ख्येयाः। रङ्गावतरणमायोगवानाम्। व्याधता पुक्कसानाम्। स्तुतिक्रिया मागधानाम्। बध्यघातित्वं चाण्डालानाम्। स्त्रीरक्षा तज्जीवनञ्च वैदेहकानाम्। अश्वसारथ्यं सूतानाम्। चाण्डालानां बहिर्ग्रामनिवसनं मृतचेलधारणमिति विशेषः। सर्व्वेषाञ्च समानजातिभिर्व्यवहारः। स्वपितृवित्तानुहरणञ्च ॥१—१६॥

सङ्करे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः।
प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्म्मभिः ॥ १७
ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः।
स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥ १८

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे षोड़शोऽध्यायः। १६

सप्तदशोऽध्यायः ।

पिता चेत् पुत्रान् विभजेत् तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे। पैतामहे त्वर्थे पितृपुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वम्। पितृविभक्ता विभागानन्तरोत्पन्नस्य भागं दद्युः। अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि। तदभावे दुहितृगामि। तदभावे पितृगामि। तदभावे मातृगामि। तदभावे भ्रातृगामि। तदभावे भ्रातृपुत्रगामि। तदभावे बन्धुगामि। तदभावे सकुल्यगामि। तदभावे सहाध्यायिगामि। तदभावे ब्राह्मणधनवर्ज्जं राजगामि। ब्राह्मणार्थो ब्राह्मणानाम्। वानप्रस्थधनमाचार्य्यो गृह्णीयात्। शिष्यो वा॥ १—१६॥

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः।
दद्यापहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च॥ १७

पितृमातृसुतभ्रातृ-दत्तमध्यग्न्युपागतम्।
आधिवेदनिकं बंधुदत्तं शुल्कमन्वाधेयकमिति
स्त्रीधनम्॥ १८

ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेष्वप्रजायामतीतायां तद्भर्त्तुः। शेषेषु च पिता हरेत्। सर्व्वेष्वेव प्रसूतायां तद्धनं तद्दुहितृगामि॥ १९—२१॥

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत्।
न तं भजेरन् दायादा भजमाना: पतन्ति ते॥ २२

अनेकपितृकाणान्तु पितृतो भागकल्पना।
यस्य यत् पैतृकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः॥ २३

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे सप्तदशोऽध्यायः॥ १७॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

ब्राह्मणस्य चतुर्षु वर्णेषु चेत् पुत्रा भवेयुस्ते पैतृकमृक्थं दशधा विभजेयुः । तत्र ब्राह्मणीपुत्रश्चतुरोऽंशानादद्यात् । क्षत्रियापुत्रस्त्रीन् । द्वावंशौ वैश्यापुत्रः । शूद्रापुत्रस्त्वेकम् । अथ चेच्छूद्रापुत्रवर्ज्जं ब्राह्मणस्य पुत्रत्रयं भवेत् तदा तद्धनं नवधा विभजेयुः । वर्णानुक्रमेण चतुस्त्रिद्विभागीकृतानंशानादद्युः । वैश्यवर्ज्जमष्टधाकृतं चतुरस्त्रीनेकञ्चादद्युः । क्षत्रियवर्ज्जं सप्तधाकृतं चतुरो द्वावेकञ्च । ब्राह्मणवर्ज्जं षड्धाकृतं त्रीन् द्वावेकञ्च । क्षत्रियस्य क्षत्रियावैश्याशूद्रापुत्रेष्वयमेव विभागः । अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियौ पुत्रौ स्यातां तदा सप्तधा-कृताद्धनाद्ब्राह्मणश्चतुरोऽंशानादद्यात् । त्रीन् राजन्यः । अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणवैश्यौ तदा षड्धाविभक्तस्य चतुरोऽंशान् ब्राह्मण आदद्यात् । द्वावंशौ वैश्यः । अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणशूद्रौ पुत्रौ स्यातां तद्धनं पञ्चधा विभजेयाताम् । चतुरोऽंशान् ब्राह्मणस्त्वादद्यात् । एकं शूद्रः । अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा क्षत्रियवैश्यौ स्यातां तदा तद्धनं पञ्चधा विभजेयाताम् । त्रीनंशान् क्षत्रियस्त्वादद्यात् । द्वावंशौ वैश्यः । अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा क्षत्रियशूद्रौ पुत्रौ स्यातां तदा तद्धनं चतुर्धा विभजेयाताम् । त्रीनंशान् क्षत्रियस्त्वादद्यात् । एकं शूद्रः । अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा वैश्यशूद्रौ पुत्रौ स्यातां तदा तद्धनं त्रिधा विभजेयाताम् । द्वावंशौ

वैश्यस्त्वादद्यात्। एकं शूद्रः। अथैकपुत्रा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः सर्वहराः। क्षत्रियस्य राजन्यवैश्यौ। वैश्यस्य वैश्यः। शूद्रः शूद्रस्य। द्विजातीनां शूद्रस्त्वेकः पुत्रोऽर्द्धहरः। अपुत्रस्यक्थस्य या गतिः सापात्रस्य द्वितीयस्य। मातरः पुत्रभागानुसारेण भागहारिण्यः। अनूढ़ाश्च दुहितरः। समवर्णाः पुत्राः समानंशानादद्युः। ज्येष्ठाय श्रेष्ठमुद्धारं दद्यु। यदि द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ स्यातामेकः शूद्रापुत्रस्तदा नवधाविभक्तस्यार्थस्य ब्राह्मणीपुत्रावष्टौ भागानादद्यातामेकं शूद्रापुत्रः। अथ शूद्रापुत्रावुभौ स्यातामेको ब्राह्मणीपुत्रस्तदा षड्धाविभक्तस्यार्थस्य चतुरोऽंशान् ब्राह्मणस्त्वादद्याद्द्वावंशौ शूद्रापुत्रौ। अनेन क्रमेणान्यत्राप्यंशकल्पना भवति॥ १—४०॥

विभक्ताः सहजीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठं तत्र न विद्यते॥ ४१

अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्ज्जयेत्।
स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति॥ ४२

पैतृकन्तु यदा द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात्।
न तत् पुत्रैर्भजेत् सार्द्धमकामः स्वयमर्ज्जितम्॥ ४३

वस्त्रं पत्रमलङ्कारः कृतान्नमुदकं स्त्रियः।
योगक्षेमं प्रचारञ्च न विभाज्यञ्च पुस्तकम्॥ ४४

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रेऽष्टादशोऽध्यायः॥ १८॥

एकोनविंशोऽध्यायः।

अथ द्विजं न शूद्रेण निर्हारयेत्। न शूद्रं द्विजेन। पितरं मातरञ्च पुत्रा निर्हरेयुः। न द्विजं पितरमपि शूद्राः। ब्राह्मणमनाथं ये ब्राह्मणा निर्हरन्ति ते स्वर्गलोकभाजः। निर्हृत्य च बान्धवं प्रेतं सत्कृत्या प्रदक्षिणेन चिताग्निमभिगम्याप्सु सवाससो निमज्जनं कुर्य्युः। प्रेतस्योदकनिर्वपणं सकृदेकं पिण्डं कुशेषु दद्युः। परिवर्त्तितवाससश्च निम्बपत्राणि विदश्य द्वार्य्यश्मनि पदन्यासं कृत्वा गृहं प्रविशेयुः। अक्षतांश्चाग्नौ क्षिपेयुः। चतुर्थे दिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्य्युः। तेषांच गङ्गाम्भसि प्रक्षेपः। यावत् सङ्ख्यमस्थि पुरुषस्य गङ्गाम्भसि तिष्ठति तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोकमधितिष्ठति। यावदशौचं तावत् प्रेतस्योदकं पिण्डमेकंच दद्युः। क्रीतलब्धाशनाश्च भवेयुः। अमांसाशनाश्च। स्थण्डिलशायिनश्च। पृथक्शायिनश्च। ग्रामान्निष्क्रम्याशौचान्ते कृतश्मश्रुकर्म्माणस्तिलकल्कैः सर्षपकल्कैर्वा स्नाताः परिवर्त्तितवाससो गृहं प्रविशेयुः। तत्र शान्तिं कृत्वा ब्राह्मणानांच पूजनं कुर्य्युः। देवाः परोक्षदेवाः प्रत्यक्षदेवा ब्राह्मणाः। ब्राह्मणैर्लोका धार्य्यन्ते॥ १—२१॥

ब्राह्मणानां प्रसादेन दिवि तिष्ठन्ति देवताः।
ब्राह्मणाभिहितं वाक्यं न मिथ्याजायते क्वचित्॥ २२

यद्ब्राह्मणा स्तुष्टतमा वदन्ति तद्देवताः प्रत्यभिनन्दयन्ति।
तुष्टेषु तुष्टाः सततं भवन्ति प्रत्यक्षदेवेष परोक्षदेवाः॥ २॥

दुःखान्वितानां मृतबान्धवाना-
माश्वासनं कुर्य्युरदीनसत्त्वाः।
वाक्यैस्तु यैर्ब्रूमि तथाभिधास्ये
वाक्यान्यहं तानि मनोऽभिरामे॥ २४

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे एकोनविंशोऽध्यायः १९

विंशोऽध्यायः।

युदक्तरायणं तदहर्द्देवानाम्। दक्षिणायनं रात्रिः। संवत्सरोऽहोरात्रः। तत्त्रिंशता मासः। मासा द्वादश वर्षम। द्वादशवर्षशतानि दिव्यानि कलियुगम्। द्विगुणानि द्वापरम्। त्रिगुणानि त्रेता। चतुर्गुणानि कृतयुगम्। द्वादशवर्षसहस्राणि दिव्यानि चतुर्युगम्। चतुर्युगाणामेकसप्ततिर्म्मन्वन्तरम्। चतुर्युगसहस्रं च कल्पः। स च पितामहस्याहः। तावती चास्य रात्रिः। एवंविधेनाहोरात्रेण मासवर्षगणनया सर्व्वस्यैव ब्रह्मणो वर्षशतमायुः। ब्रह्मायुषा च परिच्छिन्नः पौरुषो दिवसः। तस्यान्ते महाकल्पः। तावत्येवास्य निशा। पौरुषाणामहोरात्राणामतीतानां सङ्ख्यैव नास्ति। न च भविष्याणाम्। अनाद्यन्तत्वात् कालस्य॥ १—२१

एवमस्मिन् निरालम्बे काले सततयायिनि।
न तद्भूतं प्रपश्यामि स्थितिर्यस्य भवेद्ध्रुवा॥ २२
गङ्गायाः सिकता धारास्तथा वर्षति वासवे।
शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः॥ २३

चतुर्दश विनश्यन्ति कल्पे कल्पे सुरेश्वराः।
सर्वलोकप्रधानाश्च मनवश्च चतुर्दश ॥ २४
बहूनीन्द्रसहस्राणि दैत्येन्द्रनियुतानि च।
विनष्टानीह कालेन मनुजेष्वथ का कथा ॥ २५
राजर्षयश्च बहवः सर्वे समुदिता गुणैः।
देवा ब्रह्मर्षयश्चैव कालेन निधनं गताः ॥ २६
ये समर्था जगत्यस्मिन् सृष्टिसंहारकारिणः।
तेऽपि कालेन लीयन्ते कालो हि बलवत्तरः ॥ २७
आक्रम्य सर्वः कालेन परलोकं च नीयते।
कर्मपाथेयवान् जन्तुः का तत्र परिवेदना ॥ २८
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च।
अर्थे दुष्परिहार्य्येऽस्मिन् नास्ति लोके सहायता ॥ २९
शोचन्तो नोपकुर्वन्ति मृतस्येह जना यतः।
अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्य्याः स्वशक्तितः ॥ ३०
सुकृतं दुष्कृतं चोभौ सहायौ यस्य गच्छतः।
बान्धवैस्तस्य किं कार्य्यं शोचद्भिरथवा न वा ॥ ३१
बान्धवानामशौचे तु स्थितं प्रेतो न विन्दति।
अतस्तर्प्यति तानेव पिण्डतोयप्रदायिनः ॥ ३२
अर्वाक् सपिण्डीकरणात् प्रेतो भवति यो मृतः।
प्रेतलोकगतस्यान्नं सोदकुम्भं प्रयच्छत ॥ ३३
पितृलोकगतस्यान्नं श्राद्धे भुङ्क्ते स्वधामयम्।
पितृलोकगतस्यास्य तस्माच्छ्राद्धं प्रयच्छत ॥ ३४
देवत्वे यातनास्थाने तिर्य्यग्योनौ तथैव च।
मानुष्ये च तथाप्नोति श्राद्धं दत्तं स्वबान्धवैः ॥ ३५

प्रेतश्च श्राद्धकर्त्तश्च पुष्टिश्राद्धे कृते ध्रुवम्।
तस्माच्छ्राद्धं सदा कार्य्यं शोकं त्यक्त्वा निरर्थकम्॥ ३६
एतावदेव कर्त्तव्यं सदा प्रेतस्य बन्धुभिः।
नोपकुर्य्यान्नरः शोकात् प्रेतस्यात्मन एव वा॥ ३७
दृष्ट्वा लोकमनाक्रन्दं म्रियमाणांश्च बान्धवान्।
धर्म्ममेकं सहायार्थं वरयध्वं सदा नराः॥ ३८
मृतोऽपि बान्धवः शक्तो नानुगन्तुं नरं मृतम्॥
जायावर्ज्जं हि सर्व्वस्य याम्यः पन्था विरुध्यते॥ ३९
धर्म्म एकोऽनुयात्येनं यत्र क्वचनगामिनम्।
नश्वसारे नृलोकेऽस्मिन् धर्म्मं कुरुत मा चिरम्॥ ४०
श्वःकार्य्यमद्य कुर्व्वीत पूर्व्वाह्णे चापराह्णिकम्।
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वाऽस्य न वाकृतम्॥ ४१
क्षेत्रापणगृहासक्तमन्यत्र गतमानसम्।
वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति॥ ४२
न कालस्य प्रियः कश्चिद्द्वेष्यश्चास्य न विद्यते।
आयुष्ये कर्म्मणि क्षीणे प्रसह्य हरते जनम्॥ ४३
नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि।
कुशाग्रेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति॥ ४४
नौषधानि न मन्त्राश्च न होमा न पुनर्जपाः।
त्रायन्ते मृत्युनोपेतं जरया वापि मानवम्॥ ४५
आगामिनमनर्थं हि प्रविधानशतैरपि।
न निवारयितुं शक्तस्तत्र का परिवेदना॥ ४६
यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम्।
तथा पूर्व्वकृतं कर्म्म कर्त्तारं विन्दते ध्रुवम॥ ४७

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि चाप्यथ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिवेदना॥ ४८
देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति॥ ४९
गृह्णातीह यथावस्त्रं त्यक्त्वा पूर्व्वधृताम्बरम्।
गृह्णात्येवं नवं देहं देही कर्म्मनिबन्धनम्॥ ५०
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः॥ ५१
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च।
नित्यः सततगः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः॥ ५२
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्य्योऽयमुच्यते।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हथ॥ ५३

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे विंशोऽध्यायः॥ २०॥

एकविंशोऽध्यायः।

अथाशौचव्यपगमे सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वचान्तस्त्वेवंविधान् ब्राह्मणान् यथाशक्त्युदङ्मुखान् गन्ध-माल्यवस्त्रालङ्कारादिभिः पूजितान् भोजयेत्। एकवन्नन्नानूहेतैकोद्दिष्टे। उच्छिष्टसन्निधावेकमेव तन्नामगोत्राभ्यां पिण्डं निर्व्वपेत्। भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु दक्षिणयाभिपूजितेषु प्रेत-नामगोत्राभ्यां दत्ताक्षय्योदकश्चतुरङ्गुल-पृथ्वीस्तावदन्तरास्तावदधः खाता वितस्त्यायतास्तिस्रः कर्षूः कुर्य्यात्। कर्षूसमीपे

चाग्नित्रयमुपसमाधाय परिस्तीर्य्य तन्नैकैकस्मिन्नाहुतित्रयं जुहुयात्। सोमाय पितृमते स्वधा नमः। अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः। यमायाङ्गिरसे स्वधा नमः। स्थानत्रये च प्राग्वत्पिण्डनिर्वपणं कुर्य्यात्। अन्नदधिघृतमधुमांसैः कर्षुत्रयं पूरयित्वैतत्त इति जपेत्। एवं मृताहे प्रतिमासं कुर्य्यात्। संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय च ब्राह्मणान् देवपूर्व्वान् भोजयेत्। अत्राग्नौकरणमावाहनं पाद्यंच कुर्य्यात्। संसृजतु त्वा पृथिवीसमानीव इति च प्रेतपाद्यपात्रं पितृपाद्यपात्रत्रये योजयेत्। उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डचतुष्टयं कुर्य्यात्। ब्राह्मणांश्च स्वाचान्तान् दत्तदक्षिणांश्चानुव्रज्य विसर्ज्जयेत्। ततः प्रेतपिण्डं पाद्यपात्रोदकवत् पिण्डत्रये निदध्यात्। कर्षुत्रयसन्निकर्षेऽप्येवमेव। सपिण्डीकरणं मासिकार्थवद्द्वादशाहं श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि वा कुर्य्यात्। मन्त्रवर्ज्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽह्नि। संवत्सराभ्यन्तरे यद्यधिमासो भवेत् तदा मासिकार्थे दिनमेकं वर्द्धयेत्॥ १—२१॥

सपिण्डीकरणं स्त्रीणां कार्य्यमेवं तथा भवेत्।
यावज्जीवं तथा कुर्य्याच्छ्राद्धन्तु प्रतिवत्सरम्॥ २२
अर्व्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सरात् कृतम्।
तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यादब्दं द्विजन्मने॥ २३

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे एकविंशोऽध्यायः॥ २१॥

द्वाविंशोऽध्यायः।

ब्राह्मणस्य सपिण्डानां जननमरणयोर्दशाहमशौचम्। द्वादशाहं राजन्यस्य। मासं शूद्रस्य। सपिण्डता च पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते। अशौचे होमदानप्रतिग्रहस्वाध्याया निवर्त्तन्ते। नाशौचे कस्यचिदन्नमश्नीयात्। ब्राह्मणादीनामशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदशौचं यावत् तेषाम्। अशौचापगमे प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्। सवर्णस्याशौचे द्विजो भुक्त्वा स्रवन्तीमासाद्य तन्निमग्नस्त्रिरघमर्षणं जप्तोत्तीर्य्य गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत्। क्षत्रियाशौचे ब्राह्मणस्त्वेतदेवोपोषितः स्नात्वा शुध्यति। वैश्याशौचे राजन्यश्च। ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोषितश्च। ब्राह्मणाशौचे राजन्यः क्षत्रियाशौचे वैश्यः स्रवन्तीमासाद्य गायत्रीशतपञ्चकं जपेत्। वैश्यश्च ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्टशतं जपेत्। शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यव्रतं चरेत्। शूद्रश्च द्विजाशौचे स्नानमाचरेत्। शूद्रः शूद्राशौचे स्नातः पञ्चगव्यं पिबेत्। पत्नीनां दासानामानुलोम्येन स्वामिनस्तुल्यमशौचम्। मृते स्वामिन्यात्मीयम्। हीनवर्णानामधिकवर्णेषु सपिण्डेषु तदाशौचव्यपगमे शुद्धिः। ब्राह्मणस्य क्षत्रविट्शूद्रेषु सपिण्डेषु षड्रात्रत्रिरात्रैकरात्रैः। क्षत्रियस्य विट्शूद्रयोः षड्रात्रत्रिरात्राभ्याम्। वैश्यस्य शूद्रेषु षड्रात्रेण। मासतुल्यैरहोरात्रैर्गर्भस्रावे। जातमृते मृतजाते वा कुलस्य सद्यः शौचम्। अदन्तजाते बाले प्रेते सद्य एव। नास्याग्नि-

संस्कारो नोदकक्रिया। दन्तजाते त्वकृतचूडे त्वहोरात्रेण। कृतचूड़े त्वसंस्कृते त्रिरात्रेण। ततः परं यथोक्तकालेन। स्त्रीणां विवाहः संस्कारः। संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं भवति पितृपक्षे। तत्प्रसवमरणे चेत् पितृगृहे स्यातां त्रिरात्रञ्च। जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननाशौचं स्यात् तदा पूर्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः। रात्रिशेषे दिनद्वयेन। प्रभाते दिनत्रयेण। मरणाशौचमध्ये ज्ञातिमरणेऽप्येवम्। श्रुत्वा देशान्तरस्थो जननमरणे शेषेण शुध्येत्। व्यतीतेऽशौचे संवत्सरान्तस्त्वेकरात्रेण। ततः परं स्नानेन। आचार्य्ये मातामहे च व्यतीते त्रिरात्रेण॥ १—४१॥

अनौरसेषु पुत्त्रेषु जातेषु च मृतेषु च।
परपूर्वासु भार्य्यासु प्रसूतासु मृतासु च॥ ४२

आचार्य्य-पत्नी पुत्रोपाध्याय-मातुल-श्वशुरश्वशुर्य्यसहाध्यायिशिष्येष्वतीतेष्वेकरात्रेण। स्वदेशराजनि च। असपिण्डे स्ववेश्मनि मृते च। श्ववग्न्यनाशकाम्बुसंग्रामविद्युन्नृपहतानां नाशौचम्। न राज्ञां राजकर्म्मणि। न व्रतिनां व्रते। न सत्त्रिणां सत्त्रे। न कारूणां कारुकर्म्मणि। न राजाज्ञाकारिणां तदिच्छया। न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसम्भृतयोः। न देशविप्लवे। आपद्यपि च कष्टायाम्। आत्मत्यागिनः पतिताश्च नाशौचोदकभाजः। पतितस्य दासी मृतेऽह्नि पादाभ्यां घटमपवर्ज्जयेत्। उद्बन्धनमृतस्य यः पाशं छिन्द्यात् स तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति। आत्मघातिनां संस्कर्त्ता च। तदश्रुपातकारी च। सर्व्वस्यैव प्रेतस्य बान्धवैः सहाश्रुपातं कृत्वा स्नानेन। अकृते त्वस्थिसञ्चये सचैलस्नानेन।

द्विजः शूद्रप्रेतानुगमनं कृत्वा स्रवन्तीमासाद्य तस्मिंमग्न-
स्त्रिरघमर्षणं जप्त्वोत्तीर्य गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत्। द्विज
प्रेतस्याष्टशतम्। शूद्रः प्रेतानुगमनं कृत्वा स्नानमाचरेत्।
चिताधूमसेवने सर्वे वर्णाः स्नानमाचरेयुः। मैथुने दुःस्वप्ने
रुधिरोपगतकण्ठे वमनविरेकयोश्च। श्मश्रुकर्म्मणि कृते
च। शवस्पृशञ्च स्पृष्ट्वा रजस्वलाचाण्डालयूपांश्च। भक्ष्यवर्ज्जं
पंचनखशवं तदस्थि सस्नेहं च। सर्वेष्वेतेषु स्नानेषु पूर्वं वस्त्रं
नाप्रक्षालितं बिभृयात्। रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नाना
च्छुध्यति। रजस्वला हीनवर्णां रजस्वलां स्पृष्ट्वा न ताव-
दश्नीयाद्यावन्न शुद्धा। सवर्णामधिकवर्णां वा स्पृष्ट्वा स्नात्वा-
श्नीयात्। क्षुत्वा सुप्त्वा भोजनाध्ययनेप्सुः पीत्वा स्नात्वा
निष्ठीव्य वासः परिधाय रथ्यामाक्रम्य मूत्रपुरीषे कृत्वा
पंचनखास्थ्यस्नेहं स्पृष्ट्वा चाचामेत्। चाण्डालम्लेच्छ-
सम्भाषणे च। नाभेरधस्तात् प्रबाहुषु च कायिकैर्म्मलैः सुराभि
र्म्मद्यैर्वोपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य शुध्यति। अन्यत्रोप-
हतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन। वक्त्रोपहतस्तूपोष्य
स्नात्वा पंचगव्येन। दशनच्छदोपहतश्च॥ ४२—७९॥

वसा शुक्रमसृङ्मज्जा मूत्रविट्कर्णविड्नखाः।
श्लेष्माश्रुदूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः॥ ८०
गौड़ी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुराः।
यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजातिभिः॥ ८१
माधूकमैक्षवं टाङ्कं कौलं खार्ज्जूरपानसे।
मृद्वीकारसमाध्वीके मैरेयं नारिकेलजम्॥ ८२

अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य च ।
राजन्यश्चैव वैश्यश्च स्पृष्ट्वैतानि न दुष्यतः ॥ ८३
गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् ।
प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति ॥ ८४
आचार्य्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।
निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते ॥ ८५
आदिष्टी नोदकं कुर्य्यादा व्रतस्य समापनात् ।
समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥ ८६
ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृन्मनोवार्य्युपाञ्जनम् ।
वायुः कार्म्मार्ककालौ च शुद्धिकर्त्तॄणि देहिनाम् ॥ ८७
सर्व्वेषामेव शौचानामन्नशौचं परं स्मृतम् ।
योऽन्ने शुचिः स हि शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥ ८८
क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्य्यकारिणः ।
प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः ॥ ८९
मृत्तोयैः शुध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुध्यति ।
रजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्न्यासेन द्विजोत्तमाः ॥ ९०
अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ।
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥ ९१
एष शौचस्य ते प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः ।
नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणु विनिर्णयम् ॥ ९२

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

शारीरैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्वा यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम् । अत्यन्तोपहतं सर्वं लोहभाण्डमग्नौ प्रक्षिप्तं शुध्येत् । मणिमयमश्ममयमब्जञ्च सप्तरात्रं महीनिखननेन । शृङ्गदन्तास्थिमयं तक्षणेन । दारवं मृन्मयञ्च जह्यात् । अत्यन्तोपहतस्य वस्त्रस्य यत् प्रक्षालितं सद्विरज्येत तच्छिन्द्यात् । सौवर्णराजताब्जमणिमयानां निर्लेपानामद्भिः शुद्धिः । अश्ममयानां चमसानां ग्रहाणाञ्च । चरुस्रुक्स्रुवाणामुष्णेनाम्भसा । यज्ञकर्म्मणि यज्ञपात्राणां पाणिना सम्मार्ज्जनेन । स्फ्यशूर्पशकटमुषलोलूखलानां प्रोक्षणेन ॥ शयनयानासनानांच । बहूनांच । धान्याजिनरज्जुतान्तववैदलसूत्रकार्पासवाससांच । शाकमुलफलपुष्पाणांच । तृणकाष्ठशुष्कपलाशानांच । एतेषां प्रक्षालनेन । अल्पानांच । ऊषैः कौषेयाविकयोः । अरिष्टकैः कुतपानाम् । श्रीफलैरंशुपट्टानाम् । गौरसर्षपैः क्षौमाणाम् । शृङ्गास्थिदन्तमयानांच । पद्माक्षैः रङ्कलोमिकानाम् । ताम्ररीतित्रपुसीसमयानामम्लोदकेन । भस्मना कांस्यलोहयोः । तक्षणेन दारवाणाम् । गोवालैः फलसम्भवानाम् । प्रोक्षणेन संहतानाम् । उत्पवनेन द्रवाणाम् । गुड़ादीनामिक्षुविकाराणां प्रभूतानां गृहनिहितानां वह्निदानेन । सर्वलवणानांच । पुनःपाकेन मृन्मयानाम् । द्रव्यवत् क्षतशोणितानां देवतार्च्चानां भूयः प्रतिष्ठापनेन । असिद्धस्यान्नस्य यावन्मात्र-

मुपहतं तन्मात्रं परित्यज्य शेषस्य कण्डनप्रक्षालने कुर्य्यात्।
द्रोणाभ्यधिकं सिद्धमन्नमुपहतं न दुष्यति। तस्योपहतमात्र-
मपास्य गायत्र्याभिमन्त्रितं सुवर्णाम्भः। प्रक्षिपेत्। वस्तस्य
प्रदर्शयेदग्नेश्च॥ १—३७

पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम्।
दूषितं केशकीटैश्च मृदः क्षेपेण शुध्यति॥ ३८
यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धो लेपश्च तत्कृतः।
तावन्मृद्वारि देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु॥ ३९
अजाश्वं मुखतो मेध्यं न गौर्न नरजा मलाः।
पन्थानश्च विशुध्यन्ति सोमसूर्य्यांशुमारुतैः॥ ४०
रथ्याकर्द्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः।
मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च॥ ४१
प्राणिनामथ सर्वेषां मृद्भिरद्भिश्च कारयेत्।
अत्यन्तोपहतानाञ्च शौचं नित्यमतन्द्रितः॥ ४२
भूमिष्ठमुदकं पुण्यं वैतृष्ण्यं यत्र गोर्भवेत्।
अव्याप्तञ्चेदमेध्येन तद्वदेव शिलागतम्॥ ४३
मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहतात्तं तथा।
अपः समुद्धरेत् सर्वाः शेषं वस्त्रेण शोधयेत्॥ ४४
वह्निप्रज्वालनं कुर्य्यात् कूपे पक्वेष्टकाचिते।
पञ्चगव्यं न्यसेत् पश्चान्नवतोयसमुद्भवे॥ ४५
जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु वसुन्धरे।
कूपवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम्॥ ४६
त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन्।
अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते॥ ४७

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम्।
ब्राह्मणान्तरितं भैक्ष्यमाकराः सर्वं एव च॥ ४८
नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने।
प्रस्नवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः॥ ४९
श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तत् परिकीर्त्तितम्।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चाण्डालाद्यैश्च दस्युभिः॥ ५०
ऊर्द्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि निर्द्दिशेत्।
यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युताः॥ ५१
मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्य्यरश्मयः।
रजोभूर्वायुरग्निश्च मार्ज्जारश्च सदा शुचिः॥ ५२
नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गे पतन्ति याः।
न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरवेष्टितम्॥ ५३
स्पृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान्।
भौमिकैस्ते समाज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत्॥ ५४
उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन।
अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात्॥ ५५
मार्ज्जनोपाञ्जनैर्वेश्म प्रोक्षणेन च पुस्तकम्।
सम्मार्ज्जनेनाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च॥ ५६
दाहेन च भुवः शुद्धिर्वासेनाप्यथवा गवाम्।
गावः पवित्रं मङ्गल्यं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः॥ ५७
गावो वितन्वते यज्ञं गावः सर्वाघसूदनाः।
गोमूत्रं गोमयं सर्पिः क्षीरं दधि च रोचना॥ ५८
षडङ्गमेतत् परमं मङ्गल्यं सर्वदा गवाम्।
शृङ्गोदकं गवां पुण्यं सर्वाघविनिसूदनम्॥ ५९

गवां कण्डूयनंचैव सर्वकल्मषनाशनम् ।
गवां ग्रासप्रदानेन स्वर्गलोके महीयते ॥ ६०

गवां हि तीर्थे वसतीह गङ्गा
पुष्टिस्तथासां रजसि प्रवृत्ता ।
लक्ष्मीः करीषे प्रणतौ च धर्म्म-
स्तासां प्रणामं सततंच कुर्य्यात् ॥ ६१

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथ ब्राह्मणस्य वर्णानुक्रमेण चतस्रो भार्य्या भवन्ति । तिस्रः क्षत्रियस्य । द्वे वैश्यस्य । एका शूद्रस्य । तासां सवर्णावेदने पाणिग्राह्यः । असवर्णावेदने शरः क्षत्रियकन्यया । प्रतोदो वैश्यकन्यया । वसनदशान्तः शूद्रकन्यया । न सगोत्रां न समानार्षप्रवरां भार्य्यां विन्देत । मातृतश्चा पंचमात् पुरुषात् पितृतश्चा सप्तमात् । नाकुलीनाम् । न च व्याधिताम् । नाधिकाङ्गीम् । न हीनाङ्गीम् । नातिकपिलाम् । न वाचाटाम् । अथाष्टौ विवाहा भवन्ति । ब्राह्मोदैव आर्षः प्राजापत्यो गन्धर्व आसुरो राक्षसः पैशाचश्चेति । आहूय गुणवते कन्यादानं ब्राह्मः । यज्ञस्थऋत्विजे दैवः । गोमिथुनग्रहणेनार्षः । प्रार्थितप्रदानेन प्राजापत्यः । द्वयोः सकामयोर्म्मातापितृरहितो योगो गान्धर्व्वः । क्रयेणासुरः । युद्धहरणेन राक्षसः । सुप्त-

प्रमत्ताभिगमनात् पैशाचः। एतेष्वाद्याश्चत्वारो धर्म्म्याः।
गान्धर्वोऽपि राजन्यानाम्। ब्राह्मीपुत्रः पुरुषानेकविंशतिं
पुनीते। दैवीपुत्रश्चतुर्द्दश। आर्षीपुत्रश्च सप्त। प्राजापत्य-
श्चतुरः। ब्राह्मेण विवाहेन कन्यां दददृब्रह्मलोकं गमयति।
दैवेन स्वर्गम्। आर्षेण वैष्णवम्। प्राजापत्येन देवलोकम्।
गान्धर्वेण गन्धर्वलोकं गच्छति। पिता पितामहो भ्राता
सकुल्यो मातामहो माता चेति कन्याप्रदाः। पूर्वाभावे
प्रकृतिस्थः परः परः॥ १—३९॥

ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्य्यात् स्वयंवरम्।
ऋतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनः सदा॥ ४०
पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता।
सा कन्या वृषली ज्ञेया हरंस्तां न विदुष्यति॥ ४१

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे चतुर्विंशोऽध्यायः॥ २४॥

पञ्चविंशोऽध्यायः।

अथ स्त्रीणां धर्म्माः। भर्त्तुः समानव्रतचारित्वम्। श्वश्रूश्वशुरगुरुदेवतातिथिपूजनम्। सुसंस्कृतोपस्करता। अमुक्तहस्तता। सुगुप्तभाण्डता। मूलक्रियास्वनभिरतिः। मङ्गलाचारतत्परता। भर्त्तरि प्रवसितेऽप्रतिकर्म्मक्रिया। परगृहेष्वनभिगमनम्। द्वारदेशगवाक्षकेष्वनवस्थानम्। सर्वकर्म्मस्वस्वतन्त्रता। बाल्ययौवनवार्द्धकेष्वपि पितृभर्त्तृपुत्राधीनता। मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्य्यं तदन्वारोहणं वा॥ १—१४॥

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम्।
पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गे महीयते॥ १५
पत्यौ जीवति या योषिदुपवासव्रतं चरेत्।
आयुः सा हरते भर्त्तुर्नरकञ्चैव गच्छति॥ १६
मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थिता।
स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः॥ १७

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे पञ्चविंशोऽध्यायः॥ २५॥

षड्विंशोऽध्यायः।

सवर्णासु बहुभार्य्यासु विद्यमानासु ज्येष्ठया सह धर्म्मकार्य्यं कुर्य्यात्। मिश्रासु च कनिष्ठयापि समानवर्णया। समानवर्णाया अभावे त्वनन्तरयैवापदि च। न त्वेव द्विजः शूद्रया॥१—४॥

द्विजस्य भार्य्या शूद्रा तु धर्म्मार्थे न भवेत् क्वचित्।
रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्त्तिता॥ ५
हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम्॥ ६
दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु।
नाश्नन्ति पितृदेवास्तु न च स्वर्गं स गच्छति॥ ७

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे षड्विंशोऽध्यायः॥ २६॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

गर्भस्य स्पष्टताज्ञाने निषेककर्म्म । स्पन्दनात् पुरा पुंसवनम् । षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तोन्नयनम् । जाते च दारके जातकर्म्म । अशौचव्यपगमे नामधेयम् । माङ्गल्यं ब्राह्मणस्य । बलवत् क्षत्रियस्य । धनोपेतं वैश्यस्य । जुगुप्सितं शूद्रस्य । चतुर्थे मास्यादित्यदर्शनम् । षष्ठेऽन्नप्राशनम् । तृतीयेऽब्दे चूड़ाकरणम् । एता एव क्रियाः स्त्रीणाममन्त्रकाः । तासां समन्त्रको विवाहः । गर्भाष्टमेऽब्दे ब्राह्मणस्योपनयनम् । गर्भैकादशे राज्ञः । गर्भद्वादशे विशः । तेषां मुञ्जज्यावल्वजमय्यो मौञ्ज्यः । कार्पासशणाविकान्युपवीतानि वासांसि च । मार्गवैयाघ्रवास्तानि चर्म्माणि । पालाशखादिरौडुम्बरा दण्डाः । केशान्तललाटनासादेशतुल्याः । सर्व्व एव वा । अकुटिलाः सत्वचश्च । भवदाद्यं भवन्मध्यं भवदन्तञ्च भैक्षचरणम् ॥ १—२५ ॥

आषोड़शाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।
आ द्वाविंशात् क्षत्रबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः ॥ २६
अत ऊर्द्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।
सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्य्यविगर्हिताः ॥ २७
यद्यस्य विहितं चर्म्म यत् सूत्रं या च मेखला ।
यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ॥ २८
मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
अप्सु प्राश्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ॥ २९

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथ ब्रह्मचारिणां गुरुकुलवासः । सन्ध्याद्वयोपासनम् । पूर्वां सन्ध्यां जपेत् तिष्ठन् पश्चिमामासीनः । कालद्वयमभिषेकाग्निकार्य्यकरणम् । अप्सु दण्डवन्मज्जनम् । आहूताध्ययनम् । गुरोः प्रियहिताचरणम् । मेखलादण्डाजिनोपवीतधारणम् । गुरुकुलवर्ज्जं गुणवत्सु भैक्षचरणम् । गुर्वनुज्ञातो भैक्षाभ्यवहरणम् । श्राद्धक्षतलवणशुक्तपर्य्युषितनृत्य-गीत-स्त्रीऽमधुमांसाञ्जनोच्छिष्ट-प्राणि-हिंसाश्लीलपरिवर्ज्जनम् । अधःशय्या । गुरोः पूर्वोत्थानं चरमं संवेशनम् । कृतसन्ध्योपासनश्च गुर्वभिवादनं कुर्य्यात् । तस्य च व्यत्यस्तकरः पादावुपस्पृशेत् । दक्षिणं दक्षिणेनेतरमितरेण । स्वञ्च नामाद्यभिवादनान्ते भोःशब्दान्तं निवेदयेत् । तिष्ठन्नासीनः शयानो भुञ्जानः पराङ्मुखश्च नास्याभिभाषणं कुर्य्यात् ॥ १—२८ ॥

आसीनस्य स्थितः कुर्य्यादभिगच्छंस्तु गच्छतः ।
आगच्छतः प्रत्युद्गम्य पश्चाद्धावंस्तु धावतः ॥ १९

पराङ्मुखस्याभिमुखः । दूरस्थस्यान्तिकमुपेत्य । शयानस्य प्रणम्य । तस्य च चक्षुर्विषये न यथेष्टासनः स्यात् । न चास्य केवलं नाम ब्रूयात् । गतिचेष्टाभाषितादिकं नास्यानुकुर्य्यात् । यत्रास्य निन्दापरीवादौ स्यातां न तत्र तिष्ठेत् । नास्यैकासनो भवेत् । ऋते शिलाफलकनौयानेभ्यः । गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वर्त्तेत । अनिर्द्दिष्टो गुरुणा स्वान्

गुरून् नाभिवादयेत्। बाले समानवयसि वाऽध्यापके गुरुपुत्रे गुरुवद्वर्त्तेत। नास्य पादौ प्रक्षालयेत्। नास्योच्छिष्टमश्नीयात्। एवं वेदं वेदौ वेदान् वा स्वीकुर्य्यात्। ततो वेदाङ्गानि। यस्त्वनधीतवेदोऽन्यत्र श्रमं कुर्य्यादसौ ससन्तानः शूद्रत्वमेति। मातुरग्रे विजननं द्वितीयं मौञ्जीबन्धनम्। तत्रास्य माता सावित्री भवति पिता त्वाचार्य्यः। एतेनैव तेषां द्विजत्वम्। प्राङ्मौञ्जीबन्धनाद्द्विजः शूद्रसमो भवति। ब्रह्मचारिणा मुण्डेन जटिलेन वा भाव्यम्। वेदस्वीकरणादूर्द्धं गुर्व्वनुज्ञातस्तस्मै वरं दत्त्वा स्नायात्। ततो गुरुकुल एव वा जन्मनः शेषं नयेत्। तत्राचार्य्ये प्रेते गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्त्तेत। गुरुदारेषु सवर्णेषु वा। तदभावेऽग्निशुश्रूषु नैष्ठिको ब्रह्मचारी स्यात्॥ २०—४६॥

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्य्यमतन्द्रितः।
स गच्छत्युत्तमं स्थानं न चेह जायते पुनः॥ ४७
कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः।
अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्म्मज्ञा ब्रह्मवादिनः॥ ४८
एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्द्दभाजिनम्।
सप्तागारं चरेद्भैक्षं स्वकर्म्म परिकीर्त्तयन्॥ ४९
तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्त्तयन्नेककालिकम्।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमब्देन स विशुध्यति॥ ५०
स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः।
स्नात्वार्कमर्च्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्॥ ५१
अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम्।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्॥ ५२

तस्मैदत्यदियात् सूर्य्यः शयानं कामकारतः ।
निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् ॥ ५१

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

यस्तूपनीयव्रतादेश्यं कृत्वा वेदमध्यापयेत् तमाचार्य्यं विद्यात्। यस्त्वेनं मूल्येनाध्यापयेत् तमुपाध्यायमेकदेश्यं वा। यो यस्य यज्ञे कर्म्माणि कुर्य्यात् तमृत्विजं विद्यात्। नापरीक्षितं याजयेत्। नाध्यापयेत्। नोपनयेत् ॥ १—६ ॥

अधर्म्मेण च यः प्राह यश्चाधर्म्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ ७

धर्म्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥ ८

विद्या ह वै ब्राह्मणमजागाम
गोपाय मा शेवधिस्तेऽहमस्मि ।
असूयकायानृजवेऽयताय
न मां ब्रूया वीर्य्यवती तथा स्याम् ॥ ९

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं
मेधाविनं ब्रह्मचर्य्योपपन्नम् ।
यस्ते नद्रुह्येत् कतमच्च नाह
तस्मै मां ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥ १०

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे एकोनत्रिंशोऽध्यायः । २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः।

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा छन्दांस्युपाकृत्यार्धपञ्चमान् मासानधीयीत। ततस्तेषामुत्सर्गं बहिः कुर्य्यादनुपाकृतानाम्। उत्सर्गोपाकर्मणोर्मध्ये वेदाङ्गाध्ययनं कुर्य्यात्। नाधीयीताहोरात्रं चतुर्दश्यष्टमीषु च। न राहुसूतके। नेन्द्रप्रयाणे। न वाति चण्डपवने। नाकालवर्षविद्युत्स्तनितेषु। न भूकम्पोल्कापातदिग्दाहेषु। नान्तःशवे ग्रामे। न शस्त्रसम्पाते। न श्वशृगालगर्दभनिर्ह्रादेषु। न वादित्रशब्दे। न शूद्रपतितयोः समीपे। न देवतायतनश्मशानचतुष्पथरथ्यासु। नोदकान्तः। न पीठोपहितपादः। न हस्त्यश्वोष्ट्रनौगोयानेषु। न वान्तः। न विरिक्तः। नाजीर्णी। न पश्वनखान्तरागमने। न राजश्रोत्रियगोब्राह्मणव्यसने। नोपाकर्म्मणि। नोत्सर्गे। न सामध्वानावृग्यजुषी। नापररात्रमधीत्य शयीत। अभियुक्तोऽप्यनध्यायेष्वध्ययनं परिहरेत्। यस्मादनध्ययनाधीतं नेह नामुत्र फलदम्। तदध्ययनेनायुषः क्षयो गुरुशिष्ययोश्च। तस्मादनध्यायवर्ज्जं गुरुणा ब्रह्मलोककामेन विद्या सत्क्षेत्रेषु वप्तव्या। शिष्येण ब्रह्मारम्भावसानयोर्गुरोः पादोपसंग्रहणं कार्य्यम्। प्रणवश्च व्याहर्त्तव्यः। तत्र च यदृचोऽधीते तेनास्याज्येन पितॄणां तृप्तिर्भवति। यद्यजूंषि तेन मधुना। यत् सामानि तेन पयसा। यदथर्वाणं तेन मांसेन। यत् पुराणेतिहासवेदाङ्गधर्मशास्त्राण्यधीते तेनान्नेन। यश्च

विद्यामासाद्यास्मिल्लोके तया जीवंन्न सा तस्य परलोके फलप्रदा भवेत्। यश्च विद्याया यशः परेषां हन्ति। अनुज्ञातश्चान्यस्मादधीयानान्न विद्यामादद्यात्। तदादानमस्य ब्रह्मस्तेयं नरकाय भवति ॥ १—४२ ॥

लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा।
आददीत यतो ज्ञानं न तं द्रुह्येत् कदाचन ॥ ४३

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता।
ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ ४४

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः।
सम्भूतिं तस्य तां विद्याद्यद्योनाविह जायते ॥ ४५

आचार्य्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः।
उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साजरामरा ॥ ४६

य आवृणोत्यवितथेन कर्णा-
वदुःखं कुर्व्वन्नमृतं संप्रयच्छन्।
तं वै मन्येत् पितरं मातरंच
तस्मै न द्रुह्येत् कृतमस्य जानन् ॥ ४७

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः।

त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति। माता पिता आचार्य्यश्च। तेषां नित्यमेव शुश्रूषणा भवितव्यं। यत् ते ब्रूयुस्तत् कुर्य्यात्। तेषां प्रियहितमाचरेत्। न तैरननुज्ञातः किञ्चिदपि कुर्य्यात्॥ १—६ ॥

एते एव त्रयो वेदा एत एव त्रयः सुराः।
एत एव त्रयो लोका तत एव त्रयोऽग्नयः॥ ७
पिता गार्हपत्योऽग्निर्दक्षिणाग्निर्माता गुरुराहवनीयः।
अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः॥ ८—९॥
इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम्।
गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते॥ १०

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकत्रिंशोऽध्यायः॥ ३१॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः।

राजर्त्विक्श्रोत्रियाधर्म्मप्रतिषेध्युपाध्यायपितृव्यमातामह-मातुलश्वशुरज्येष्ठभ्रातृसम्बन्धिनश्चाचार्य्यवत्। पत्न्य एतेषां सवर्णाः। मातृष्वसा पितृष्वसा ज्येष्ठा स्वसा च। श्वशुर-पितृव्यमातुलर्त्विजां कनीयसां प्रत्युत्थानमेवाभिवादनम्। हीनवर्णानां गुरुपत्नीनां दूरादभिवादनं न पादोपसंस्पर्शनम्। गुरुपत्नीनां गात्रोत्सादनाञ्जनकेशसंयमन-पाद-प्रक्षालनादीनि न कुर्य्यात्। असंस्तुतापि परपत्नी भगिनीति वाच्या पुत्रीति मातेति वा। न च गुरूणां त्वमिति ब्रूयात्। तदतिक्रमे निराहारो दिवसान्ते तं प्रसाद्याश्नीयात्। न च गुरुणा सह विगृह्य कथां कुर्य्यात्। नैव चास्य परीवादम्। न चानाभिप्रेतम्॥ १—१२॥

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः।
पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता॥ १३

कामन्तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि।
विधिवद्वन्दनं कुर्य्यादसावहमिति ब्रुवन्॥ १४
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम्।
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्म्ममनुस्मरन्॥ १५
वित्तं बन्धुर्वयः कर्म्म विद्या भवति पञ्चमी।
एतानि मानस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम्॥ १६
ब्राह्मणं दशवर्षञ्च शतवर्षञ्च भूमिपम्।
पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता॥ १७
विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठं क्षत्रियाणान्तु वीर्य्यतः।
वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः॥ १८

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे द्वात्रिंशोऽध्यायः॥ ३२॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः।

अथ पुरुषस्य कामक्रोधलोभाख्यं रिपुत्रयं सुघोरम् भवति। परिग्रहप्रसङ्गाद्विशेषेण गृहाश्रमिणः। तेनायमाक्रान्तोऽतिपातकमहापातकानुपातकोपपातकेषु प्रवर्त्तते। जातिभ्रंशकरेषु सङ्करीकरणेष्वपात्रीकरणेषु च। मलावहेषु प्रकीर्णकेषु च॥ १—५॥

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्॥ ६

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३३॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि ॥ १

अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम् ।
न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कथंचन ॥ २

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनमिति महापातकानि । तत्संयोगश्च । संवत्सरेण पतति पतितेन सह चरन् । एकयानभोजनाशनशयनैः । यौनस्रौवमौखसम्बन्धात् सद्य एव ॥ १—५ ॥

अश्वमेधेन शुध्येयुर्महापातकिनस्त्विमे ।
पृथिव्यां सर्वतीर्थानां तथानुसरणेन वा ॥ ६

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं

ब्रह्महत्यासमानीति । कौटसाक्ष्यं सुहृद्वध एतौ सुरापान-समौ । ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णस्तेय-समम् । पितृव्यमातामहमातुलश्वशुरनृपपत्न्यभिगमन गुरु-दारगमनसमम् । पितृष्वसृमातृष्वसृस्वसृगमनंच । श्रोत्रि-यर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनंच । स्वसुः सख्याः सगोत्रायाः उत्तमवर्णायाः कुमार्य्या अन्त्यजाया रजस्वलायाः प्रव्रजि-ताया निक्षिप्तायाश्च ॥ १—७ ॥

अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।
अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा ॥ ८

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षड्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

अनृतवचनमुत्कर्षे । राजगामि च पैशुन्यम् । गुरोश्चा-लीकनिर्बन्धः । वेदनिन्दा । अधीतस्य च त्यागः । अग्नि-मातृपितृसुतदाराणांच । अभोज्यान्नाभक्ष्यभक्षणम् । परस्वा-पहरणम् । परदाराभिगमनम् । अयाज्ययाजनम् । विकर्मा-जीवनंच । असत्प्रतिग्रहश्च । क्षत्रविट्शूद्रगोवधः । अविक्रेय-विक्रयः । परिवित्तितानुजेन ज्येष्ठस्य । परिवेदनम् । तस्य च कन्यादानम् । याजनंच । व्रात्यता । भृतकाध्यापनम् । भृता-च्चाध्ययनादानम् । सर्वाकरेष्वधिकारः । महायन्त्रप्रवर्त्तनम् । द्रुमगुल्मवल्लीलतौषधीनां हिंसा । स्त्रीजीवनम् । अभिचार-मूलकर्म्मसु प्रवृत्तिः । आत्मार्थे क्रियारम्भः । अनाहिता-

ग्निता। देवर्षिपितृऋणानामनपक्रिया। असच्छास्त्रा-
भिगमनम्। नास्तिकता। कुशीलवता। मद्यपस्त्रीनि-
षेवणम्। इत्युपपातकानि॥ १—३४॥

उपपातकिनस्त्वेते कुर्य्युश्चान्द्रायणं नराः।
पराकञ्च तथा कुर्य्युर्यजेयुर्गोमखेन वा॥ ३५

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे सप्तत्रिंशोऽध्यायः॥ ३७॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः।

ब्राह्मणस्य रुजाकरणम्। अघ्रेयमद्ययोर्घ्रातिः।
जैह्म्यम्। पशुषु मैथुनाचरणम्। पुंसि च। इति जाति-
भ्रंशकराणि॥ १—६॥

जातिभ्रंशकरं कर्म्म कृत्वान्यतममिच्छया।
कुर्य्यात् सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया॥ ७

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रेऽष्टत्रिंशोऽध्यायः॥ ३८॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः।

ग्राम्यारण्यानां पशूनां हिंसा सङ्करीकरणम्॥ १

सङ्करीकरणं कृत्वा मासमश्नीत यावकम्।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तन्तु कारयेत्॥ २

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः। ३९॥

चत्वारिंशोऽध्यायः।

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनमसत्य-
भाषणं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणम् ॥ १

अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति।
शीतकृच्छ्रेण वा भूयो महासान्तपनेन वा ॥ २

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः।

पक्षिणां जलचराणां जलजानांच घातनम्। कृमि-
कीटानांच। मद्यानुगतभोजनम्। इति मलावहानि ॥ १—४

मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम्।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥ ५

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे एकोचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः।

यदनुक्तं तत्प्रकीर्णम् ॥ १

प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा गुरुत्वमथ लाघवम्।
प्रायश्चित्तं बुधः कुर्य्याद् ब्राह्मणानुमतः सदाः ॥ २

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ नरकाः । तामिस्रम् । अन्धतामिस्रम् । रौरवम् । महारौरवम् । कालसूत्रम् । महानरकम् । सञ्जीवनम् । अवीचिः । तपनम् । सम्प्रतापनम् । सङ्घातकम् । काकोलम् । कुड्मलम् । कुट्टानम् । पूतिमृत्तिकम् । लोहशङ्कुः । ऋचीषम् । विषमपन्थानम् । कण्टकशाल्मलिः । दीपनदी । असिपत्रवनम् । लोहचारकमिति । एतेष्वकृतप्रायश्चित्ता अतिपातकिनः पर्य्यायेण कल्पं पच्यन्ते । महापातकिनो मन्वन्तरम् । अनुपातकिनश्च । उपपातकिनश्चतुर्युगम् । कृतसङ्करीकरणाश्च । कृतापात्रीकरणाश्च । कृतमलिनीकरणाश्च । प्रकीर्णकपातकिनश्च बहून् वर्षपूगान् ॥ १—२२

कृतपातकिनः सर्वे प्राणत्यागादनन्तरम् ।
याम्यं पन्थानमासाद्य दुःखमश्नन्ति दारुणम् ॥ २३

यमस्य पुरुषैर्घोरैः कृष्यमाणा यतस्ततः ।
सुकृच्छ्रेणानुकारेण नीयमानाश्च ते यथा ॥ २४

श्वभिः शृगालैः क्रव्यादैः काककङ्कबकादिभिः ।
अग्नितुण्डैर्भक्ष्यमाणा भुजङ्गैर्वृश्चिकैस्तथा ॥ २५

अग्निना दह्यमानाश्च तुद्यमानाश्च कण्टकैः ।
क्रकचैः पाट्यमानाश्च पीड्यमानाश्च तृष्णया ॥ २६

क्षुधया व्यथमानाश्च घोरैर्व्याघ्रगणैस्तथा ।
पूयशोणितगन्धेन मुर्च्छमाना पदे पदे ॥ २७

परान्नपानं लिप्सन्तस्ताड्यमानाश्च किङ्करैः।
काककङ्कवकादीनां भीमानां सद्दशाननैः॥ ३८
क्वचित् क्वाथ्यन्ति तैलेन ताड्यन्ते मुषलैः क्वचित्।
आयसीषु च वध्यन्ते शिलासु च तथा क्वचित्॥ ३९
क्वचिद्वान्तमथाश्नन्ति क्वचित् पूयमसृक् क्वचित्।
क्वचिद्विष्ठां क्वचिन्मांसं पूयगन्धि सुदारुणम्॥ ४०
अन्धकारेषु तिष्ठन्ति दारुणेषु तथा क्वचित्।
कृमिभिर्भक्ष्यमाणाश्च वह्नितुण्डैश्च दारुणैः॥ ४१
क्वचिच्छीतेन वाध्यन्ते क्वचिद्यामेध्यमध्यगः।
परस्परमथाश्नन्ति क्वचित् प्रेताः सुदारुणाः॥ ४२
क्वचिद्भूतेन ताड्यन्ते लम्बमानास्तथा क्वचित्।
क्वचित् क्षिप्यन्ति वाणौघैरुत्कृत्यन्ते तथा क्वचित्॥ ४३
कण्ठेषु हस्तपादस्य भुजङ्गाभोगवेष्टिताः।
पीड्यमानास्तथा यन्त्रैः कृष्यमाणाश्च जानुभिः॥ ४४
भग्नपृष्ठशिरोग्रीवाः सूचीकण्ठाः सुदारुणाः।
कूटागारप्रमाणैश्च शरीरैर्यातनाक्षमैः॥ ४५
एवं पातकिनः पापमनुभूय सुदुःखिताः।
तिर्य्यग्योनौ प्रपद्यन्ते दुःखानि विविधानि च॥ ४६

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४३॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः।

अथ पापात्मनां नरकेष्वनुभूतदुःखानां तिर्य्यग्योनयो भवन्ति। अतिपातकिनां पर्य्यायेण सर्वाः स्थावरयोनयः। महापातकिनांच कृमियोनयः। अनुपातकिनां पक्षियोनयः। उपपातकिनां जलजयोनयः। कृतजातिभ्रंशकराणां जलचरयोनयः। कृतसंकरीकरणकर्म्मणां मृगयोनयः। कृतापात्रीकरणकर्म्मणां पशुयोनयः। कृतमलिनीकरणकर्म्मणां मनुष्येष्वस्पृश्ययोनयः। प्रकीर्णेषु प्रकीर्णा हिंस्राः क्रव्यादा भवन्ति। अभोज्यान्नाभक्ष्याशी कृमिः। स्तेनः श्येनः। प्रकृष्टवस्त्रापहारी विलेशयः। धान्यहारी आखुः। हंसः कांस्यापहारी। जलं हृत्वाभिप्लवः। मधु दंशः। पयः काकः। रसं श्वा। घृतं नकुलः। मांसं गृध्रः। वसां मद्गुः। तैलं तैलपायिकः। लवणं चीचिवाक्। दधि बलाका। कौशेयं हृत्वा भवति तित्तिरिः। क्षौमं दर्दुरः। कार्पासं तान्तवं क्रौञ्चः। गोधा गाम्। वाग्गुदो गुडम्। छुच्छुन्दरिर्गन्धान्। पत्रशाकं बर्हो। कृतान्नं श्वावित्। अकृतान्नं शल्यकः। अग्निं बकः। गृहकार्य्युपस्करम्। रक्तवासांसि जवञ्जीवकः। गजं कूर्म्मः। अश्वं व्याघ्रः। फलं पुष्पं वा मर्कटः। ऋक्षः स्त्रियम्। यानमुष्ट्रः। पशूनजः॥१—४३

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः।
अवश्यं याति तिर्य्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः॥ ४४

स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः ।
एतेषामेव जन्तूनां भार्य्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ ४५

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मनुष्येषु लक्षणानि भवन्ति । कुष्ठ्यतिपातकी । ब्रह्महा यक्ष्मी । सुरापः श्यावदन्तकः । सुवर्णहारी कुनखः । गुरुतल्पगो दुश्चर्म्मा । पूतिनासः पिशुनः । पूतिवक्त्रः सूचकः । धान्यचौरोऽङ्गहीनः । मिश्रचौरोऽतिरिक्ताङ्गः । अन्नापहारकस्त्वामयावी । वागपहारको मूकः । वस्त्रापहारकः श्वित्री । अश्वापहारकः पङ्गुः । देवब्राह्मणाक्रोशको मूकः । लोलजिह्वो गरदः । उन्मत्तोऽग्निदः । गुरुप्रतिकूलोऽपस्मारी । गोघ्नस्त्वन्धः । दीपापहारकश्च । काणश्च दीपनिर्वापकः । त्रपुचामरसीसकविक्रयी रजकः । एकशफविक्रयी मृगव्याधः । कुण्डाशी भगास्यः । घाण्टिकः स्तेन । वार्द्धुषिको भ्रामरी । मिष्टान्नैकाकी वातगुल्मी । समयभेत्ता खल्वाटः । श्लीपद्यवकीर्णी । परवृत्तिघ्नो दरिद्रः । परपीडाकरी दीर्घरोगी ॥ १—३१ ॥

एवं कर्म्मविशेषेण जायन्ते लक्षणान्विताः ।
रोगान्वितास्तथान्धाश्च कुब्जखञ्जैकलोचनाः ॥ ३२

वामना बधिरा मूका दुर्बलाश्च तथापरे।
तस्मात् सर्वं प्रयत्नेन प्रायश्चित्तं समाचरेत्॥ ६३
इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४५॥

षट्चचत्वारिंशोऽध्यायः।

अथ कृच्छ्राणि भवन्ति। त्र्यहं नाश्नीयात्। प्रत्यहञ्च त्रिषवणं स्नानमाचरेत्। त्रिः प्रतिस्नानमप्सु मज्जनम्। मग्नस्त्रिरघमर्षणं जपेत्। दिवास्थितस्तिष्ठेत्। रात्रावासीनः। कर्म्मणोऽन्ते पयस्विनीं दद्यात्। इत्यघमर्षणम्। त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातस्त्र्यहमयाचितमश्नीयादेष प्राजापत्यः। त्र्यहमुष्णाः पिबेदपस्त्र्यहमुष्णं घृतं त्र्यहमुष्णं पयस्त्र्यहञ्च नाश्नीयादेष तप्तकृच्छ्रः। एष एव शीतैः शीतकृच्छ्रः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः। पयसा दिवसैकविंशतिक्षपणम्। उदकसक्तूनां मासाभ्यवहारेणोदककृच्छ्रः। बिसाभ्यवहारेण मूलकृच्छ्रः। बिल्वाभ्यवहारेण श्रीफलकृच्छ्रः। पद्माक्षैर्वा। निराहारस्य द्वादशाहेन पराकः। गोमूत्रगोमयक्षीरदधिसर्पिःकुशोदकान्येकदिवसमश्नीयाद्द्वितीयमुपवसेदेतत् सान्तपनम्। गोमूत्रादिभिः प्रत्यहाभ्यस्तैर्महासान्तपनम्। त्र्यहाभ्यस्तैश्चातिसान्तपनम्। पिण्याकाचामतक्रोदकसक्तूनामुपवासान्तरितोऽभ्यवहारस्तुलापुरुषः। कुशपलाशोडुम्बरपद्मशङ्खपुष्पीवटब्रह्मसुवर्च्चलापत्रैः क्वथितस्याम्भस प्रत्येकं पानेन पर्णकृच्छ्रः॥ १—२३

कृच्छ्राण्येतानि सर्वाणि कुर्वीत कृतपावनः।
नित्यं त्रिषवणस्नायी अधःशायी जितेन्द्रियः॥ २४

स्त्रीशूद्रपतितानांच वर्ज्जयेच्चाभिभाषनम।
पवित्राणि जपेन्नित्यं जुहुयाच्चैव शक्तितः॥ १५

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४६॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः।

अथ चान्द्रायणम्। ग्रासानविकारानश्नीयात्। तांश्च-
कलाभिवृद्धौ क्रमेण वर्द्धयेद्धानौ ह्रासयेदमावास्यां नाश्नीयादेष
चान्द्रायणो यवमध्यः। पिपीलिकामध्यो वा। यस्या-
मामावस्या मध्ये भवति स पिपीलिका मध्यः। यस्य
पौर्णमासी स यवमध्यः। अष्टौग्रासान् प्रतिदिवसं मास-
मश्नीयात् स यतिचान्द्रायणः। सायं प्रातश्चतुरश्चतुरः स
शिशुचान्द्रायणः। यथा कथञ्चित् षष्ठ्योनां त्रिशतीं मासेना-
श्नीयात् स सामान्यचान्द्रायणः॥ १—९॥

व्रतमेतत् पुरा भूमि कृत्वा सप्तर्षयोऽमलाः।
प्राप्तवन्तः परं स्थानं ब्रह्मा रुद्रस्तथैव च॥ १०

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४७॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः।

अथ कर्म्मभिरात्मकृतैर्गुरुमात्मानं मन्येतात्मार्थं प्रसृति-
यावकं श्रपयेत्। न ततोऽग्नौ जुहुयात्। न चात्र बलिकर्म्म।

अमृतं अप्यमाणं घृतञ्चाभिमन्त्रयेत्। अप्यमाणे रक्षां कुर्य्यात्। ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनां ऋषिर्विप्राणां महिषो मृगाणां श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्निति दर्भान् वध्नाति। घृतञ्च तमश्नीयात् पात्रे निषिच्य। ये देवा मनोजाता मनोजुषः सुदक्षा दक्षपितरः ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहेत्यात्मनि जुहुयात्। अथाचान्तो नाभिमालभेत। स्नाताः प्रीता भवत यूयमापोऽस्माकमुदरे यवाः। ता अस्मभ्यमनमी वा अपक्षा अनागसः सन्तु देवीरमृता ऋता इध इति। त्रिरात्रं मेधावी। षड्‌रात्रं पापकृत्। सप्तरात्रं पीत्वा महापातकिनामन्यतमः पुनाति। द्वादशरात्रेण पूर्वपुरुषकृतमपि पापं निर्दहति। मासं पीत्वा सर्वपापानि। गोनिहारमुक्तानां यवानामेकविंशतिरात्रञ्च ॥ १—१६ ॥

यवोऽसि धान्यराजोऽसि वारुणो मधुसंयुतः।
निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिः स्मृतम् ॥ १७

घृतमेव मधु यवा आपो वा अमृतं यवाः।
सर्वं पुनीत मे पापं यन्मे किंचन दुष्कृतम् ॥ १८

वाचा कृतं कर्म्मकृतं मनसा च विचिन्तितम्।
अलक्ष्मीं कालकर्णीञ्च नाशयध्वं यवा मम ॥ १९

श्वशूकरावलीढञ्च उच्छिष्टोपहतञ्च यत्।
मातापित्रोरशुश्रूषां पुनीध्वञ्च यवा मम ॥ २०

गणान्नं गणिकान्नंच शूद्रान्नं श्राद्धसूतकम्।
चौरस्यान्नं नवश्राद्धं पुनीध्वंच यवा मम ॥ २१

बालधूर्त्तमधर्म्मश्च राजद्वार कृतंच यत्।
सुवर्णस्तैन्यमव्रात्यमयाज्यस्य च याजनम्।
ब्राह्मणानां परीवादं पुनीध्वं च यवा मम॥ २२

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रेऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४८॥

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः।

मार्गशीर्षशुक्लैकादश्यामुपोषितो द्वादश्यां भगवन्तं वासुदेवमर्च्चयेत्। पुष्पधूपानुलेपनदीपनैवेद्यैर्ब्राह्मणतर्पणैश्च। व्रतमेतत् संवत्सरं कृत्वा पापेभ्यः पूतो भवति। यावज्जीवं कृत्वा श्वेतद्वीपमाप्नोति। उभयपक्षद्वादशीष्वेवं स्वर्गलोकं माप्नोति। यावज्जीवं कृत्वा विष्णोर्लोकमाप्नोति। एवमेव पंचदशीष्वपि॥ १—७॥

श्रवणभूतममावास्यां पौर्णमास्यां तथैव च।
योगभूतं परिचरं केशवं महदाप्नुयात्॥ ८
दृश्येते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्रबृहस्पती।
पौर्णमासी तु महती प्रोक्ता संवत्रे तु सा॥ ९
तस्यां दानोपवासाद्यमक्षयं परिकीर्त्तितम्।
तथैव द्वादशी शुक्ला या स्याच्छ्रवणसंयुता॥ १०

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे एकोनपंचाशोऽध्यायः। ४९॥

पञ्चाशोऽध्यायः।

वने पर्णकुटीं कृत्वा वसेत्। त्रिषवणं स्नायात्। स्वकर्म्म चाचक्षाणो ग्रामे भैक्ष्यमाचरेत्। तृणशायी च स्यात्। एतन्महाव्रतम्। ब्राह्मणं हत्वा द्वादशसंवत्सरं कुर्य्यात्। यागस्थं क्षत्रियं वा। गुर्विणीं रजस्वलां वा। अत्रिगोत्रां वा नारीम्। मित्रं वा। नृपतिवधे महाव्रतमेव द्विगुणं कुर्य्यात्। पादोनं क्षत्रियवधे। अर्द्धं वैश्यवधे। तदर्द्धं शूद्रवधे। सर्वेषु शवशिरोध्वजी स्यात्। सर्वेषु जीवेषु चर्मी स्यात्। मासमेकं कृतवापनो गवानुगमनं कुर्य्यात्। आसीनास्वासीत। स्थितासु स्थितः स्यात्। अवसन्नांश्चोद्धरेत्। भयेभ्यश्च रक्षेत्। तासां शीतादिवारणमकृत्वा नात्मनः कुर्य्यात्। गोमूत्रेण स्नायात् गोरसैश्च वर्त्तेत। एतद्गोव्रतं गोवधे कुर्य्यात्। गजं हत्वा पंच नीलान् वृषभान् दद्यात्। तुरगं वासः। एकहायनमनड्वाहं खरवधे। मेषाजवधे च। सुवर्णकृष्णलमुष्ट्रवधे। श्वानं हत्वा त्रिरात्रमुपवसेत्। हत्वा मूषकमार्ज्जारनकुलमण्डूकडुण्डुभाजगराणामन्यतममुपोषितः कृसरान्नं भोजयित्वा लोहदण्डं दक्षिणां दद्यात् गोधोलुककाकमत्स्यवधे त्रिरात्रमुपवसेत्। हंसबलाकबकमद्गुवानरश्येनभासचक्रवाकाणामन्यतमं हत्वा ब्राह्मणाय गां दद्यात्। सर्पं हत्वा अभ्रीं कार्ष्णायसीम्। षण्ढं हत्वा पलालभारकम्। वराहं हत्वा घृतकुम्भम्। तित्तिरिं तिलद्रोणम्। शुकं द्विहायनं वत्सम्। क्रौञ्चं

विहायसाम्। क्रव्यादमृगवधे पयस्विनीं गां दद्यात्। अक्रव्यादमृगवधे वत्सतरीम्। अनुक्तमृगवधे त्रिरात्रं पयसा वर्त्तेत। पक्षिवधे नक्ताशी स्यात्। कृष्णमाषकं वा दद्यात्। हत्वा जलचरमुपवसेत्॥ १—४५॥

अस्थन्वतान्तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे।
पूर्णे चानस्थनस्यान्तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत्॥ ४६

किंचिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे।
अनस्थांचैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति॥ ४७

फलदानान्तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम्।
गुल्मवल्लीलतानांच पुष्पितानांच वीरुधाम्॥ ४८

अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानांच सर्वशः।
फलपुष्पोद्भवानांच घृतप्राशो विशोधनम्॥ ४९

कृष्टजानामोषधीनां जातानांच स्वयं वने।
वृथालम्भे तु गच्छेद्गां दिनमेकं पयोव्रतः॥ ५०

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे पंचाशोऽध्यायः॥ ५०॥

एकपञ्चाशोऽध्यायः।

सुरापः सर्वकर्म्मवर्ज्जितः कणान् वर्षमश्नीयात्। मलानां मद्यानांच अन्यतमस्य प्राशने चान्द्रायणं कुर्य्यात्। लशुनपलाण्डुगृञ्जनैतद्गन्धिविड्वराहग्राम्यकुक्कुटवानरगोमांसभक्षणे च। सर्वेष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्य्यात्। वपनमेखलादण्डभैक्ष्यचर्य्याव्रतानि पुनःसंस्कारकर्म्मणि वर्ज्जनीयानि। शशकशल्लकगोधाखड्गकूर्म्मवर्ज्ज

पंचनखमांसाशने सप्तरात्रमुपवसेत्। गणान्नगणिकान्नस्तेन-
गायनान्नानि भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा वर्त्तेत। तक्षकान्नं
चर्म्मकर्त्तस्य। वार्द्धुषिककदर्य्यदीक्षितबद्धनिगड़ाभिशस्तषण्ढा-
नाञ्च। पुंश्चलीदाम्भिकचिकित्सकलुब्धकक्रूरोग्रोच्छिष्टभोजि-
नाञ्च। अवीरास्त्रीसुवर्णकारसपत्नपतितानाञ्च। पिशुनानृत-
वादित्यक्तधर्म्मरसविक्रयिणाञ्च। शैलूषतन्तुवायकृतघ्न-
रजकानाञ्च। कर्म्मकारनिषादरङ्गावतारिवेणुशस्त्रविक्रयि-
णाञ्च। श्वजीविशौण्डिकतैलिकचैलनिर्णेजकानाञ्च। रज-
स्वला सहोपपतिवेश्मनाञ्च। भ्रूणघ्नावेक्षितमुदक्यासंस्पृष्टं
पतत्रिणावलीढं शुना संस्पृष्टं गवाघ्रातञ्च। कामतः पदा
स्पृष्टमवधुतम्। मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च। नार्च्चितं वृथा-
मांसञ्च। पाठीनरोहितराजीवसिंहतुण्डशकुलवर्ज्जं सर्व-
मत्स्यमांसाशने त्रिरात्रमुपवसेत्। सर्वजलजमांसाशने च।
अपः सुराभाण्डस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं शङ्खपुष्पीशृतं पयः
पिबेत्। मद्यभाण्डस्थाश्च पञ्चरात्रम्। सोमपः सुरापस्या-
घ्रायाश्च-गन्धमुदकमग्नस्त्रिरघमर्षणं जप्त्वा घृतप्राशनो भवेत्।
खरोष्ट्रकाकमांसाशने चान्द्रायणं कुर्य्यात्। अज्ञातं
सूनास्थं शुष्कमांसञ्च। क्रव्यादमृगपक्षिमांसाशने तप्तकृच्छ्रम्।
कलविङ्कप्लवचक्रवाकहंसरज्जुदालसारसदात्यूहशुकसारिका-
बकबलाकाकोकिलखञ्जरीटाशने त्रिरात्रमुपवसेत्। एक-
शफोभयदन्ताशने च। तित्तिरिकपिञ्जललावकवर्त्तिका-
मयूरवर्ज्जं सर्वपक्षिमांसाशने चाहोरात्रम्। कीटाशने दिन-
मेकं ब्रह्मसुवर्च्चलां पिबेत्। शुनां मांसाशने च। छत्राक-
कवकाशने सान्तपनम्। यवगोधूमपयोविकारं स्नेहाक्तं

शुक्तं खाण्डवं च वर्ज्जयित्वा पर्य्युषितं तत्प्राश्योपवसेत्। व्रश्चनामेध्यप्रभवाल्लोहितांश्च वृक्षनिर्यासान्। शालुकवृथा-कृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीदेवान्नानि हवींषि च। गोऽ-जामहिषीवर्ज्जं सर्व्वपयांसि च। अनिर्दशाहानि तान्यपि। स्यन्दिनीसन्धिनीविवत्साक्षीरं च। अमेध्यभुजश्च। दधिवर्ज्जं केवलानि च शुक्तानि। ब्रह्मचर्य्याश्रमी श्राद्धभोजने प्राजा-पत्यम्। दिनमेकञ्चोदके वसेत्। मधुमांसाशने प्राजापत्यम्। विड़ालकाकनकुलाखूच्छिष्टभक्षणे ब्रह्मसुवर्च्चलां पिबेत्। श्वोच्छिष्टाशने दिनमेकमुपोषितः पञ्चगव्यं पिबेत्। पंचनख-विण्मूत्राशने सप्तरात्रम्। आमश्राद्धाशने त्रिरात्रं पयसा वर्त्तेत। ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने सप्तरात्रम्। वैश्योच्छिष्टा-शने पंचरात्रम्। राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रम्। ब्राह्मणो-च्छिष्टाशने त्वेकाहम्। राजन्यः शूद्रोच्छिष्टाशी पंचरात्रम्। वैश्योच्छिष्टाशी त्रिरात्रम्। वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशी च। चाण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत्। सिद्धं भुक्त्वा पराकः॥ १—५८॥

असंस्कृतान् पशून् मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कथञ्चन।
मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः॥ ५९

यावन्ति पशुरोमाणि तावत् कृत्वेह मारणम्।
वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य चेह च निष्कृतिम्॥ ६०

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा।
यज्ञोऽस्य भूत्यै सर्व्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः॥ ६१

न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः।
यादृशं भवति प्रेत्य वृथामांसानि खादतः॥ ६२

ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्य्यञ्चः पक्षिणस्तथा ।
यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रिता पुनः ॥ ६३
मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्म्मणि ।
अत्रैव पशवो हिंसा नान्यत्रेति कथंचन ॥ ६४
यज्ञार्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थविद्द्विजः ।
आत्मानञ्च पशूंश्चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥ ६५
गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः ।
नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥ ६६
या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे ।
अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्म्मो हि निर्बभौ ॥ ६७
योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया ।
स जीवंश्च मृतश्चैव न क्वचित् सुखमेधते ॥ ६८
यो बन्धनवधक्लेशान् प्राणिनां न चिकीर्षति ।
स सर्वस्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ ६९
यद्ध्यायति यत् कुरुते रतिं बध्नाति यत्र च ।
तदवाप्नोति यत्नेन यो हिनस्ति न किंचन ॥ ७०
नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् ।
न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्ज्जयेत् ॥ ७१
समुत्पत्तिञ्च मांसस्य वधबन्धौ च देहिनाम् ।
प्रसमीक्ष्य निवर्त्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥ ७२
न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥ ७३
अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।
संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥ ७४

स्वमांसं परमांसेन यो वर्द्धयितुमिच्छति ।
अनभ्यर्च्य पितॄन् देवांस्ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यकृत् ॥ ७५
वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
मांसानि च न खादेद्यस्तस्य पुण्यफलं समम् ॥ ७६
फलमूलाशनैर्मेध्यैर्मुन्यन्नानांच भोजनैः ।
न तत् फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्ज्जनात् ॥ ७७
मां स भक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ७८
इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे एकोनपंचाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ।

सुवर्णस्तेयकृद्राज्ञे कर्म्माचक्षाणो मुषलमर्पयेत् । वधात् त्यागाद्वा प्रयतो भवति । महाव्रतं द्वादशाब्दानि वा कुर्य्यात् । निक्षेपापहारी च । धान्यधनापहारी च कृच्छ्रमब्दम् । मनुष्यस्त्रीकूपक्षेत्रवापीनामपहरणे चान्द्रायणम् । द्रव्याणामल्पसाराणां सान्तपनम् । भक्ष्यभोज्यपानशय्यासनपुष्पमूलफलानां पंचगव्यपानम् । तृणकाष्ठद्रुमशुष्कान्नगुड़वस्त्रचर्म्मामिषाणां त्रिरात्रमुपवसेत् । मणिमुक्ताप्रवालताम्ररजतायःकांस्यानां द्वादशाहं कणानश्नीयात् । कार्पासकीटजोर्णाद्यपहरणे त्रिरात्रमुपवसेत् । पक्षिगन्धौषधिरज्जुवैदलानामपहरणे दिनमुपवसेत् ॥ १—१३ ॥

दत्त्वैवापहृतं द्रव्यं धनिकस्याभ्युपायतः ।
प्रायश्चित्तं ततः कुर्य्यात् कल्मषस्यापनुत्तये ॥ १४

यद्यद्यत् परेभ्य आददात् पुरुषस्तु निरङ्कुशः।
तेन तेन विहीनः स्याद्यत्र यत्राभिजायते॥ १५
जीवितं धर्म्मकामौ च धने यस्मात् प्रतिष्ठितौ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन धनहिंसां विवर्ज्जयेत्॥ १६
प्राणिहिंसापरो यस्तु धनहिंसापरस्तथा।
महादुःखमवाप्नोति धनहिंसापरस्तयोः॥॥ १७

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे द्विपंचाशोऽध्यायः॥ ५२॥

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः।

अथागम्यागमने महाव्रतविधानेनाब्दं चीरवासा वने प्राजापत्यं कुर्य्यात्। परदारगमने च। गोव्रतं गोगमने च। पुंस्ययोनावाकाशेऽप्सु दिवा गोयाने च सवासाः स्नानमाचरेत्। चाण्डालीगमने तत्साम्यमवाप्नुयात्। अज्ञानतश्चान्द्रायणद्वयं कुर्य्यात्। पशुवेश्यागमने प्राजापत्यम्। सकृद्दुष्टा स्त्री यत् पुरुषस्य परदारे तद्व्रतं कुर्य्यात्॥१—८॥
यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्द्विजः।
तद्भैक्ष्यभुग्जपन् नित्यं त्रिभिर्व्वर्षैर्व्यपोहति॥ ९

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे त्रिपंचाशोऽध्यायः॥ ५३॥

चतुःपंचाशोऽध्यायः।

यः पापात्मा येन सह संयुज्यते स तस्यैव प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्। जलपंचनखात् कूपादत्यन्तोपहताच्चोदकं पीत्वा ब्राह्मणस्त्रिरात्रमुपवसेत्। द्व्यहं राजन्यः। एकाहं वैश्यः। शूद्रो नक्तम्। सर्वे चान्ते व्रतस्य पंचगव्यं पिबेयुः॥ १—६॥

पंचगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरां पिबेत्।
उभौ तौ नरकं यातो महारौरवसंज्ञितम्॥ ७

मर्म्मानारोप्यपर्य्यन्तावगच्छन् पर्णौ त्रिरात्रमुपवसेत्। शूद्रानधीतब्रह्मचारिव्रतं चरेत्। अप्सूदकमूत्रपुरीषकरणे सचैलस्नानं महाव्याहृतिहोमश्च। सूर्य्याभ्युदितनिर्म्मुक्तः सचैलस्नातः सावित्र्यष्टशतमावर्त्तयेत्। श्वशृगालविड्वराहखरवानरवायसपुंश्चलीभिर्दष्टः स्रवन्तीमासाद्य षोड़श प्राणायामान् कुर्य्यात्। वेदाभ्युत्सादी त्रिषवणस्नाय्यधःशायी संवत्सरं सकृद्भैक्ष्येण वर्त्तेत। असत्कर्षान्वृते गुरोश्चालीकनिर्बन्धे तदाक्षेपणे च मासं पयसा वर्त्तेत। नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नश्चैते संवत्सरं भैक्ष्येण वर्त्तेरन्। परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते दाता याजकश्च चान्द्रायणं कुर्य्यात्। प्राणिभूपुष्पसोमविक्रयी तप्तकृच्छ्रं कुर्य्यात्। आर्द्रौषधिगन्धपुष्पफलमूलचर्म्मवेत्रविदलतुषकपालकेशभस्मास्थिगोरसपिण्याकतिलतैलविक्रयी प्राजापत्यम्। श्लेष्मजतुमधूच्छिष्टशङ्खत्रपुशुक्तिसीसकांस्यलौहौदुम्बरखड्गपात्रविक्रयी चान्द्रायणं

कुर्य्यात्। रक्तवस्त्ररङ्गरत्नगन्धगुड़मधुरसोर्णाविक्रयी त्रिरात्र-मुपवसेत्। मांसलवणलाक्षाक्षीरविक्रयी चान्द्रायणं कुर्यात्। तञ्च भूयश्चोपनयेत्। उष्ट्रेण खरेण वा गत्वा नग्नः स्नात्वा सुप्त्वा भुक्त्वा प्राणायामत्रयं कुर्यात्॥ १—२३॥

जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः।
मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्॥ २४

अयाज्ययाजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म्म च।
अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति॥ २५

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि।
तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत्॥ २६

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्म्मस्थास्तु ये द्विजाः।
ब्रह्मणाश्च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत्॥ २७

यद्‌गर्हितेनार्ज्जयन्ति कर्म्मणा ब्राह्मणा धनम्।
तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसा तथा॥ २८

वेदोदितानां नित्यानां कर्म्मणां समतिक्रमे।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्॥ २९

अवगूर्य्यचरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्॥ ३०

एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं कंचित् समाचरेत्।
कृतनिर्णेजनांश्चैतान्न जुगुप्सेत धर्म्मवित्॥ ३१

बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्म्मतः।
शरणागतहन्तृंश्च स्त्रीहन्तृंश्च न संवसेत्॥ ३२

अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोड़शः।
प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च॥ ३३

अयुक्तनिष्कृतीनांच पापानामपनुत्तये।
शक्तिंचावेक्ष्य पापंच प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्॥ ३४

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे चतुःपंचाशोऽध्यायः॥ ५४॥

पंचपंचाशोऽध्यायः।

अथ रहस्यप्रायश्चित्तानि भवन्ति। स्रवन्तीमासाद्य स्नातः प्रत्यहं षोड़श प्राणायामान् कृत्वैककालं हविष्याशी मासेन ब्रह्महा पूतो भवति। कर्म्मणोऽन्ते पयस्विनीं गां दद्यात्। व्रतेनाघमर्षणेन च सुरापः पूतो भवति। गायत्री-दशसाहस्रजपेन सुवर्णस्तेयकृत्। त्रिरात्रोपोषितः पुरुष-सूक्तजपहोमाभ्यां गुरुतल्पगः॥ १—६॥

यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः।
तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम्॥ ७

प्राणायामं द्विजः कुर्य्यात् सर्वपापापनुत्तये।
दह्यन्ते सर्वपापानि प्राणायामैर्द्विजस्य तु॥ ८

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह।
त्रिपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते॥ ९

अकारंचाप्युकारंच मकारंच प्रजापतिः।
वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवःस्वरितीति च॥ १०

त्रिभ्य एव च वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत्।
तदित्यचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः॥ ११

एतदक्षरमेतांच जपन् व्याहृतिपूर्विकाम्।
सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते॥ १२

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतत्त्रिकं द्विजः ।
महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥ १३
एतत्त्रयविसंयुक्ता काले च क्रियया स्वया ।
विप्रक्षत्रियविड्जातिर्गर्हणां याति साधुषु ॥ १४
ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ १५
योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान् ॥ १६
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः ।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥ १७
क्षरन्ति सर्व्ववैदिक्यो जुहोति यजति क्रियाः ।
अक्षरन्त्वक्षयं ज्ञेयं ब्रह्मा चैव प्रजापतिः ॥ १८
विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशु स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥
ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विता ।
सर्व्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥ २०
जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्य्यादन्यन्नवा कुर्य्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ २१

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे पंचपंचाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशोऽध्यायः।

अथातः सर्ववेदपवित्राणि भवन्ति। येषां जपैश्च होमैश्च द्विजातयः पापेभ्यः पूयन्ते। अघमर्षणम्। देवकृतम्। शुद्धवत्यः। तरत्समन्दीयम्। कुष्माण्ड्यः। पावमान्यः। दुर्गासावित्री। अतिषङ्गाः। पदस्तोभाः। सामानि व्याहृतयः। भारुण्डानि। चन्द्रसाम। पुरुषव्रते सामनी। अब्लिङ्गम्। बार्हस्पत्यम्। गोसूक्तम्। अश्वसूक्तम्। सामनी चन्द्रसूक्ते च। शतरुद्रियम्। अथर्वशिरः। त्रिसुपर्णम्। महाव्रतम्। नारायणीयम्। पुरुषसूक्तं च।१—२६॥

त्रीण्याज्यदोहानि रथन्तरं च
अग्निव्रतं वामदेव्यं बृहच्च।
एतानि गीतानि पुनन्ति जन्तून्
जातिस्मरत्वं लभते यदीच्छेत्॥ २७

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षट्पञ्चाशोऽध्यायः॥ ५६॥

सप्तपञ्चाशोऽध्यायः।

अथ त्याज्याः। व्रात्याः। पतिताः। त्रिपुरुषं मातृतः पितृतश्चाशुद्धाः। सर्वे एवाभोज्याश्चाप्रतिग्राह्याः। अप्रतिग्राह्येभ्यश्च प्रतिग्रहप्रसङ्गं वर्जयेत्। प्रतिग्रहेण ब्राह्मणानां ब्राह्मं तेजः प्रणश्यति। द्रव्याणां वाविज्ञाय प्रतिग्रहविधिं यः प्रतिग्रहं कुर्यात् स दात्रा सह निमज्जति। प्रतिग्रह-

समर्थश्च यः प्रतिग्रहं वर्ज्जयेत् स दातृलोकमाप्नोति।
एधोदकमूलफलाभयामिषमधुशय्यासनगृहपुष्पदधिशाकां
श्चाभ्युद्यतान् न निर्णुदेत्॥ १—१०॥

आहूयाभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादनुचोदिताम्।
ग्राह्यां प्रजापतिर्मेने अपि दुष्कृतकर्म्मणः॥ ११
नाश्नन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पंच च।
न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते॥ १२
गुरून् भृत्यांश्चोज्जिहीर्षुरर्च्चिष्यन् पितृदेवताः।
सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु तृप्येत् स्वयं ततः॥ १३
एतेष्वपि च कार्य्येषु समर्थस्तत्प्रतिग्रहे।
नादद्यात् कुलटाषण्ढपतितेभ्यस्तथा द्विषः॥ १४
गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन्।
आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन् गृह्णीयात् साधुतः सदा॥ १५
आर्द्धिकः कुलमित्रं च दासगोपालनापिताः।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत॥ १६
इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे सप्तपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५७॥

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः।

अथ गृहाश्रमिणस्त्रिविधोऽर्थो भवति। शुक्लः शव लोऽसितश्च। शुक्लेनार्थेन यदौर्द्ध्वदेहिकं करोति तद्देवत्वमासादयति। यच्छवलेन तन्मानुष्यम्। यत् कृष्णेन तत् तिर्य्यक्त्वम्। स्ववृत्त्युपार्ज्जितं सर्व्वं सर्व्वेषां शुक्लम्। अनन्तरवृत्त्युपात्तं शवलम्। अन्तरितवृत्त्युपात्तं च कृष्णम्॥१—८॥

क्रमागतं प्रीतिदायः प्राप्तं च सह भार्य्यया।
अविशेषेण सर्वेषां धनं शुक्लं प्रकीर्त्तितम्॥ ९
उत्कोचशुल्कसम्प्राप्तमविक्रेयस्य विक्रयैः।
कृतोपकारादाप्तं च शवलं समुदाहृतम्॥ १०
पार्श्विकद्यूतचौर्य्यार्त्तप्रतिरूपकसाहसैः।
व्याजेनोपार्ज्जितं यच्च तत् कृष्णं समुदाहृतम्॥ ११
यथाविधेन द्रव्येण यत्किंचित् कुरुते नरः।
तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च॥ १२
इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रेऽष्टपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५८॥

एकोनषष्टितमोऽध्यायः।

गृहाश्रमी वैवाहिकाग्नौ पाकयज्ञान् कुर्य्यात्। सायं प्रातश्चाग्निहोत्रम्। देवताभ्यो जुहुयात्। चन्द्रार्कसन्निकर्षविप्रकर्षयोर्द्दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत। प्रत्ययनं पशुना। शरद्ग्रीष्मयोश्चाग्रयणेन। व्रीहियवयोर्वा पाके। त्रैवार्षिकाभ्यधिकान्नः। प्रत्यब्दं सोमेन। वित्ताभावे इष्ट्या वैश्वानर्य्या। शूद्रान्नं यागे परिहरेत्। यज्ञार्थं भिक्षितमवाप्तमर्थं सकलमेव वितरेत्। सायं प्रातर्वैश्वदेवं जुहुयात्। भिक्षांच भिक्षवे दद्यात्। अर्च्चितभिक्षादानेन गोदानफलमवाप्नोति। भिक्ष्वभावे तन्मात्रं गवां दद्यात्। वह्नौ वा प्रक्षिपेत्। भुक्तेऽप्यन्ने विद्यमाने न भिक्षुकः प्रत्याचक्षीत। कण्डनी पेषणी चुल्ली कुम्भ उपस्कर इति पंचसूना गृहस्थस्य। तन्निष्कृत्यर्थञ्च ब्रह्मदेवभूतपितृनरयज्ञान् कुर्य्यात्। स्वाध्यायो

ब्रह्मयज्ञः। होमो दैवः। वलिर्भौतः। पितृतर्पणं पितरः। नृयज्ञश्चातिथिपूजनम्॥ १—२५॥

देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनस्तथा।
न निर्वपति पंचानामुच्छ्वसन् न स जीवति॥ २६

ब्रह्मचारी यतिर्भिक्षुर्जीवन्त्येते गृहाश्रमात्।
तस्मादभ्यागतानेतान् गृहस्थो नावमानयेत्॥ २७

गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः।
ददाति च गृहस्थस्तु तस्माज्ज्येष्ठो गृहाश्रमी॥ २८

ऋषयः पितरो देवाः भूतान्यतिथयस्तथा।
आशासते कुटुम्बिभ्यस्तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी॥ २९

त्रिवर्गसेवां सततान्नदानं, सुरार्चनं ब्राह्मणपूजनंच।
स्वाध्यायसेवां पितृतर्पणंच, कृत्वा गृही शक्रपदं प्रयाति।

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनषष्टितमोऽध्यायः॥ ५९॥

षष्टितमोऽध्यायः।

ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्य्यात्। दक्षिणाभिमुखो रात्रौ दिवा चोदङ्मुखः सन्ध्ययोश्च। नाप्रच्छादितायां भूमौ। न फालकृष्टायाम्। न छायायाम्। नचोषरे। न शाद्वले। न ससत्त्वे। न गर्त्ते। न वल्मीके। न पथि। न रथ्यायाम्। न पराशुचौ। नोद्याने। नोद्यानोदकसमीपयो। नाङ्गारे। न भस्मनि। न गोमये। न गोव्रजे। नाकाशे। नोदके। न प्रत्यनिलानलेन्दर्कस्त्रीगुरुब्राह्मणानांच। नैवावगुण्ठितशिराः। लोष्टेष्टकाभिः

परिमृज्य गुदं गृहीतशिश्नश्चोत्थायाद्भिर्मृद्भिश्चोद्धृताभिर्गन्ध-
लेपक्षयकरं शौचं कुर्य्यात् ॥ १—२४ ॥

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश।
उभयोः सप्त दातव्या मृदस्तिस्रस्तु पादयोः ॥ २५

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्।
त्रिगुणंच वनस्थानां यतीनांच चतुर्गुणम् ॥ २६

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमोऽध्यायः।

अथ पालाशं दन्तधावनं नाद्यात्। नैवश्लेष्मान्तकारिष्ट-
विभीतकधवधन्वनजम्। न च बन्धुकनिर्गुण्डीः शिग्रुतिल्व
तिन्दुकजम्। न च कोविदारशमीपीलुपिप्पलेङ्गुदगुग्गुलु-
जम्। न पारिभद्रकाम्लिकामोचकशाल्मलीशणजम्। न मधु-
रम्। नाम्लम्। नोर्द्ध्वशुष्कम्। न शुषिरम्। न पूतिगन्धि।
न पिच्छिलम्। न दक्षिणापराभिमुखः। अद्याच्चोदङ्मुखः
प्राङ्मुखो वा। वटासनार्कखदिरकरञ्जबदरसर्ज्जनिम्बारि-
मेदापामार्गमालतीककुभबिल्वानामन्यतमम्। कषायं तिक्तं
कटुकंच। १—१५ ॥

कनीन्यग्रसमस्थौल्यं सकूर्च्चं द्वादशाङ्गुलम्।
प्रातर्भुक्त्वा च यतवागभक्षयेद्दन्तधावनम् ॥ १६

प्रक्षाल्य भुक्त्वा तज्जह्याच्छुचौ देशे प्रयत्नतः।
अमावास्यां न चाश्नीयाद्दन्तकाष्ठं कदाचन ॥ १७

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमोऽध्यायः।

अथ द्विजातीनां कनीनिकामूले प्राजापत्यं नाम तीर्थम्। अङ्गुष्ठमूले ब्राह्मम्। अङ्गुल्यग्रे दैवम्। तर्ज्जनीमूले पित्र्यम्। अनन्युष्णाभिरफेनिलाभिर्नशूद्रैककरावर्ज्जिताभिरक्षाराभिरद्भिः शुचौ देशे स्वासीनोऽन्तर्जानुः प्राङ्मुखश्चोदङ्मुखो वा तन्मनाः सुमनाश्चाचामेत्। ब्राह्मेण तीर्थेन त्रिराचामेत्। द्विः प्रमृज्यात्। खान्यद्भिर्मूर्द्धानं हृदयं स्पृशेत्॥ १—८॥

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासङ्ख्यं द्विजातयः।
शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः॥ ९

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे द्विषष्टितमोऽध्यायः॥ ६२॥

त्रिषष्टितमोऽध्यायः।

अथ योगक्षेमार्थमीश्वरमुपगच्छेत्। नैकोऽध्वानं प्रपद्येत। नाधार्म्मिकैः सार्द्धम्। न वृषलैः। न द्विषद्भिः। नातिप्रत्युषसि। नातिसायम्। न सन्ध्ययोः। न मध्याह्ने। न सन्निहितपानीयम्। नातितूर्णम्। न रात्रौ। न सन्ततं व्यालव्याधितार्त्तैर्वाहनैः। न हीनाङ्गैः। न दीनैः। न गोभिः। नादान्तैः। यवसोदके वाहनानामदत्त्वात्मनः क्षुत्तृष्णापनोदनं न कुर्य्यात्। न चतुष्पथमधितिष्ठेत्। न रात्रौ वृक्षमूलम्। न शून्यालयम्। न तृणम्। न पशूनां

बन्धनागारम्। न केशतुषकपालास्थिभस्माङ्गारान्। न कार्पासास्थि। चतुष्पथं प्रदक्षिणीकुर्य्यात्। देवतार्च्चाश्च। प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन्। अग्निब्राह्मणगणिकापूर्णकुम्भादर्श-च्छत्रध्वजपताकाश्रीवृक्षवर्द्धमाननन्द्यावर्त्तांश्च। तालवृन्त-चामराश्व-गजाजगोदधिक्षीर-मधुसिद्धार्थकांश्च। वीणा-चन्दनायुधार्द्रगोमय पुष्प-शाक-गोरोचना दूर्वाप्ररोहांश्च। उष्णीषालङ्कार-मणि-कनक-रजत-वस्त्रासन-यानामिषांश्च। भृङ्गारोद्धृतोर्व्वरारज्जुवद्धैकपशुकुमारीमीनांश्च दृष्ट्वा प्रयाया-दिति। अथ मत्तोन्मत्तव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्त्तेत। वान्तविरिक्त मुण्डितमलिन-वसनजटिलवामनांश्च॥ काषायिप्रव्रजित-मलिनांश्च। तैलगुड़शुष्कगोमयेन्धनतृणपलाशभस्माङ्गारांश्च। लवणक्लीवासवनपुंसककार्पासरज्जुनिगड़मुक्तकेशांश्च। वीणा-चन्दनार्द्रशाकोष्णीषालङ्करणकुमारीः प्रस्थानकालेऽभिनन्द-येदिति। देवब्राह्मणगुरुबभ्रुदीक्षितानां छायां नाक्रामेत्। निष्ठ्यूतवान्तरुधिरविण्मूत्रस्नानोदकानि च। न वत्सतन्त्रीं लङ्घयेत्। प्रवर्षति न धावेत्। न वृथा नदीं तरेत्। न देवताभ्य पितृभ्यश्चोदकमप्रदाय। न बाहुभ्याम्। न भिन्नया नावा। नकच्छ (कूल) मधितिष्ठेत्। न कूपमवलो-कयेत्। न लङ्घयेत्॥ १—५०॥

वृद्धभारिनृपस्नात-स्त्रीरोगिवरचक्रिणाम्।
पन्था देयो नृपस्तेषां मान्यः स्नातश्च भूपतेः॥ ६३॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे त्रिषष्टितमोऽध्यायः॥ ६३॥

चतुःषष्ठितमोऽध्यायः ।

परनिपानेषु न स्नानमाचरेत् । आचरेत् पञ्चपिण्डा-नुद्धृत्यापस्तथापदि । नाजीर्णे । न चातुरः । न नग्नः । न रात्रौ । राहुदर्शनवर्ज्जम् । न सन्ध्ययोः । प्रातः-स्नाय्य-रुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् । स्नातः शिरो नावधूनेत् । नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत् । न तैलवत् संस्पृशेत् । नाप्रक्षालितं पूर्व्वधृतं वसनं बिभृयात् । स्नातः सोष्णीषो धौतवाससी बिभृयात् । न म्लेच्छान्त्यजपतितैः सह सम्भाषणं कुर्य्यात् । स्नायात् प्रस्रवण-देवखातसरोवरेषु । उद्धृताद्भूमिष्ठमुदकं पुण्यं, स्थावरात् प्रस्रवत्, तस्मान्नादेयं, तस्मादपि साधुपरिगृहीतं, सर्व्वत एव गाङ्गम् । जलतीर्थे स्नातम्मलापकर्षोऽप्सु निमज्ज्यापोहिष्ठेति तिसृभिर्हिरण्यवर्णा इति चतसृभिरिदमापः प्रवहत इति च तीर्थमभिमन्त्रयेत् । ततोऽप्सु निमग्नस्त्रिरघमर्षणं जपेत् । तद्विष्णोः परमं पदमिति वा । द्रुपदां सावित्रीं वा । युञ्जते मन इत्यनुवाकं वा । पुरुषसूक्तं वा । स्नातश्चार्द्रवासा देवपितृतर्पणमम्भःस्थ एव कुर्य्यात् । परिवर्त्तितवासाश्चेत् तीर्थमुत्तीर्य्य । अकृत्वा देवपितृतर्पणं स्नानशाटीं न पीड़येत् । स्नात्वाचम्य विधि-वदुपस्पृशेत् । पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं पुरुषाय पुष्पाणि दद्यात् । उदकाञ्जलिं पश्चात् । आदावेव दिव्येन तीर्थेन देवतानां कुर्य्यात् । तदनन्तरं पित्र्येण पितृणाम् । तत्रादौ स्ववंश्यानां तर्पणं कुर्य्यात् । ततः सम्बन्धिबान्धवानाम् । ततः

सूक्तम्। एवं नित्यस्नायी स्यात्। स्नातश्च पवित्राणि यथाशक्ति जपेत्। विशेषतः सावित्रीन्त्ववश्यं जपेत्। पुरुषसूक्तञ्च। नैताभ्यामधिकमस्ति॥ १—३८॥

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्म्मणि।
पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिनोदिते॥ ४०
अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम्।
अम्भाले णाभिषिक्तस्य नश्यन्त इति धारणा॥ ४१
याम्यं हि यातनादुःखं नित्यस्नायी न पश्यति।
नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो नराः॥ ४२

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे चतुःषष्टितमोऽध्यायः॥ ६४

पंचषष्ठितमोऽध्यायः।

अथातः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तो देवतार्च्चायां स्थले वा भगवन्तमनादिनिधनं वासुदेवमभ्यर्च्चयेत्। अश्विनोः प्राणस्तौत इति जीवादानं दत्त्वा युञ्जते मन इत्यनुवाकेनावाहनं कृत्वा जानुभ्यां पाणिभ्यां शिरसा च नमस्कारं कुर्य्यात्। आपोहिष्ठेति तिसृभिरर्घ्यं निवेदयेत्। हिरण्यवर्णा इति चतसृभिः पाद्यम्। शन्न आपो धन्वन्या इत्याचमनीयम्। इदमापः प्रवहत इति स्नानीयम्। रथे कक्षेषु वृषभराजा इत्यनुलेपनालङ्कारौ। युवा सुवासा इति वासः। पुष्पावतीरिति पुष्पम्। धूरसि धूपमिति धूपम्। तेजोऽसि शुक्रमिति दीपम्। दधिक्राव्ण इति मधुपर्कः। हिरण्यगर्भ इत्यष्टाभिर्नैवेद्यम्॥ १—१२॥

चामरं व्यजनं माल्यं छत्रं पानासने तथा।
सावित्रेणैव तत् सर्वं देवाय विनिवेदयेत्॥ १४
एवमभ्यर्च्य च जपेत् सूक्तं वै पौरुषं ततः।
तेनैव जुहुयादाज्यं य इच्छेच्छाश्वतं पदम्॥ १५
इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः॥ ६५॥

षट्षष्ठितमोऽध्यायः।

न नक्तं गृहीतेनोदकेन देवपितृकर्म्म कुर्य्यात्। चन्दन-मृगमदागुरुदारुकर्पूरकुङ्कुमजातीफलवर्ज्जमनुलेपनं न दद्यात्। न वासो नीलीरक्तम्। न मणिसुवर्णयोः प्रतिरूप-मलङ्करणम्। नोग्रगन्धि। नागन्धि। न कण्टकिजम्। कण्टकिजमपि शुक्लं सुगन्धिकं दद्यात्। रक्तमपि कुङ्कुमं जलजंच दद्यात्। न धूपार्थे जीवजातम्। न घृततैलं विना किंचन दीपार्थे। नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थे। न भक्ष्ये षप्यजाम-हिषीक्षीरे। पंचनखमत्स्यवराहमांसानि च॥ १—१४॥
प्रयतश्च शुचिर्भूत्वा सर्वमेव निवेदयेत्।
तन्मनाः सुमना भूत्वा त्वराक्रोधविवर्ज्जितः॥ १५
इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे षट्षष्ठितमोऽध्यायः॥ ६६॥

सप्तषष्ठितमोऽध्यायः।

अथाग्निं परिसमुह्य पर्य्युक्ष्य परिस्तीर्य्य परिषिच्य सर्वतः पाकादग्रमुद्धृत्य जुहुयात्। वासुदेवाय सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नाया-

निरुद्धाय पुरुषाय सत्यायाच्युताय वासुदेवाय। अथाग्नये सोमाय मित्राय वरुणाय इन्द्रायेन्द्राग्निभ्यां विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतये अनुमत्यै धन्वन्तरये वास्तोष्पतये अग्नये स्विष्ट-कृते च। ततोऽन्नशेषेण बलिमुपहरेत्। भक्ष्योपभक्ष्याभ्याम्। अभितः पूर्व्वेणाग्नेः। अम्बानामासीतिदुलानामासीति नितत्नीनामासीति चुपुणिकानामासीति सर्व्वासाम्। नन्दिनि सुभगे सुमङ्गलि भद्रकालीति स्रक्तिष्वभिप्रदक्षिणम्। स्थूणायां ध्रुवायां श्रियै। हिरण्यकेश्यै वनस्पतिभ्यश्च। धर्म्मा-धर्म्मयोर्द्वारे मृत्यवे च। उदधाने वरुणाय। विष्णव इत्युलूखले। मरुद्भ्य इति दृषदि। उपरि शरणे वैश्रवणाय राज्ञे भूतेभ्यश्च। इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्य इति पूर्व्वार्द्धे। यमाय यम-पुरुषेभ्य इति दक्षिणार्द्धे। वरुणाय वरुणपुरुषेभ्य इति पश्चार्द्धे। सोमाय सोमपुरुषेभ्य इत्युत्तरार्द्धे। ब्रह्मणे ब्रह्म-पुरुषेभ्य इति मध्ये। ऊर्द्ध्वमाकाशाय। दिवाचरेभ्यो भूतेभ्य इति स्थण्डिले। नक्तंचरेभ्य इति नक्तम्। ततो दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै स्वनामगोत्राभ्याञ्च पिण्डनिर्व्वपणं कुर्य्यात्। पिण्डानांचानुलेपनपुष्पधूपनैवेद्यादि दद्यात्। उदककल-समुपनिधाय स्वस्त्ययनं वाचयेत्। श्वकाकश्वपचानां भुवि निर्व्वपेत्। भिक्षाञ्च दद्यात्। अतिथिपूजने च परं फलमधि-तिष्ठेत्। सायमतिथिं प्राप्तं प्रयत्नेनार्च्चयेत्। अनार्च्चित-मतिथिं गृहे न वासयेत्। यथा वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुर्यथा स्त्रीणां भर्त्ता तथा गृहस्थस्यातिथिः। तत्पूजायां स्वर्ग-माप्नोति॥ १—३२॥

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते।
तस्मात् सुकृतमादाय दुष्कृतन्तु प्रयच्छति॥ ३३
एकरात्रं हि निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः।
अनित्या हि स्थितिर्यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते॥ ३४
नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा।
उपस्थितं गृहे विद्याद्भार्य्या यत्राग्नयोऽपि वा॥ ३५
यदि त्वतिथिधर्म्मेण क्षत्रियो गृहमागतः।
भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत्॥ ३६
वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्म्मिणौ।
भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन्॥ ३७
इतराण्यपि सख्यादीन् सम्प्रीत्या गृहमागतान्।
प्रकृतान्नं यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्य्यया॥ ३८
सुवासिनीं कुमारींच रोगिणीं गुर्व्विणीं तथा।
अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन्॥ ३९
अदत्त्वा यस्तु एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः।
स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः॥ ४०
भुक्तवत्सु च विप्रेषु भृत्येषु स्वेषु चैव हि।
भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती॥ ४१
देवान् पितॄन् मनुष्यांश्च भृत्यान् गृह्याश्च देवताः।
पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषभुग्भवेत्॥ ४२
अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्।
यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते॥ ४३
स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा।
न चाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनात्॥ ४४

सायंप्रातस्त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके।
अन्नञ्चैव यथाशक्त्या सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ४५
प्रतिश्रयं तथा शय्यां पादाभ्यङ्गं सदीपकम्।
प्रत्येकदानेनाप्नोति गोप्रदानसमं फलम् ॥ ४६
इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७॥

अष्टषष्ठितमोऽध्यायः।

चन्द्रार्कोपरागे नाश्नीयात्। स्नात्वा मुक्तयोरश्नीयात्। अमुक्तयोरस्तंगतयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा चापरेऽह्नि। न गोब्राह्मणोपरागेऽश्नीयात्। न राज्यव्यसने। प्रवसिताग्निहोत्री यदाग्निहोत्रं हुतं मन्येत तदाश्नीयात्। यदा हुतं मन्येत वैश्वदेवमपि। पर्व्वणि च यदा हुतं मन्येत पर्व्व। नाश्नीयाच्चाजीर्णे। नार्द्धरात्रे। न मध्याह्ने। न सन्ध्ययोः। नार्द्रवासाः। नैकवासाः। न नग्नः। न जलस्थः। नोत्कुटकः। न भिन्नासनगतः। न च शयनगतः। न भिन्नभाजने। नोत्सङ्गे। न भुवि। न पाणौ। लवणञ्च यत्र दद्यात् तन्नाश्नीयात्। न बालकान् निर्भर्त्सयेत्। नैको मिष्टम्। नोद्धृतस्नेहम्। न दिवा धानाः। न रात्रौ तिलसंयुक्तम्। न दधि सक्तुन्। न कोविदारवटपिप्पलशाणशाकम्। नादत्त्वा। नाहुत्वा। नानार्द्रपादः। नानार्द्रकरमुखश्च। नोच्छिष्टश्च घृतमादद्यात्। न चन्द्रार्कतारका निरीक्षेत। न मूर्द्धानं स्पृशेत्। न ब्रह्म कीर्त्तयेत्। प्राङ्मुखोऽश्नीयात्। दक्षिणामुखो वा। अभि-

पूत्थानम्। सुमनाः स्रग्व्यनुलिप्तः। न निःशेषकृत् स्यात्। अन्यत्र दधिमधुसर्पिःपयःसक्तुपललमोदकेभ्यः॥ १—४५॥

नाश्नीयाद्भार्य्यया सार्द्धं नाकाशे न तथोत्थितः।
बहूनां प्रेक्षमाणानां नैकस्मिन् बहवस्तथा॥ ४६

शून्यागारे वह्निगृहे देवागारे कथञ्चन।
पिबेन्नाञ्जलिना तोयं नातिसौहित्यमाचरेत्॥ ४७

न तृतीयमथाश्नीयान्न चापथ्यं कथञ्चन्।
नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः॥ ४८

न भावदुष्टमश्नीयान्न भाण्डे भावदूषिते।
शयानः प्रौढ़पादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम्॥ ४९

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रेऽष्टषष्टितमोऽध्यायः॥ ६८॥

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः।

नाष्टमीचतुर्द्दशीपंचदशीषु स्त्रियमुपेयात्। न श्राद्धं भुक्त्वा। न श्राद्धं दत्त्वा। नोपनिमन्त्रितः श्राद्धे। (न स्नात्वा न हुत्वा।) न व्रती। (नोपोष्य भुक्त्वा वा।) न दीक्षितः। न देवायतनश्मशानशून्यालयेषु। न वृक्षमूलेषु। न दिवा। न सन्ध्ययोः। न मलिनाम्। न मलिनः। नाभ्यक्ताम्। नाभ्यक्तः। न रोगार्त्ताम्। न रोगार्त्तः॥ १—१६॥

न हीनाङ्गीं नाधिकाङ्गीं तथैव च वयोऽधिकाम्।
नोपेयाद्गुर्विणीं नारीं दीर्घमायुर्जिजीविषुः॥ १७॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः॥ ६९॥

सप्ततितमोऽध्यायः।

नार्द्रपादः स्वप्यात्। नोत्तरापराक्शिराः। न नग्नः। नार्द्रवंशे। नाकाशे। न पलाशशयने। न पंचदारुकृते। न गजभग्नकृते। न विद्युद्दग्धकृते। न भिन्ने। नाग्निप्लुष्टे। न घटासिक्तद्रुमजे। न श्मशानशून्यालयदेवतायतनेषु। न चपलमध्ये। न नारीमध्ये। न धान्यगोगुरुहुताशनसुराणामुपरि ॥ १—१६ ॥

नोच्छिष्टो न दिवा स्वप्यात् सन्ध्ययोर्न न भस्मनि।
देशे न चाशुचौ नार्द्रे न च पर्वतमस्तके ॥ १७

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमोऽध्यायः।

अथ न कंच नावमन्येत। न च हीनाङ्गाधिकाङ्गान् मूर्खान् धनहीनानवहसेत्। न हीनान् सेवेत। स्वाध्यायविरोधि कर्म्म नाचरेत्। वयोऽनुरूपं वेषं कुर्य्यात् श्रुतस्याभिजनस्य धनस्य देशस्य च। नोद्धतः। नित्यं शास्त्राद्यवेक्षी स्यात्। सति विभवे न जीर्णमलवद्वासाः स्यात्। न नास्तीत्यभिभाषेत। न निर्गन्धोग्रगन्धि रक्तंच माल्यं बिभृयात्। बिभृयाज्जलजं रक्तमपि। यष्टिंच वैणवीम्। कमण्डलुञ्च सोदकम्। कार्पासमुपवीतम्। रौक्मे च कुण्डले। नादित्यमुद्यन्तमीक्षेत। नास्तं यान्तम्। न वाससा तिरोहितम्। न चादर्शजलमध्यगतम्। न मध्याह्ने। न क्रुद्धस्य

गुरोर्मुखम्। न तैलोदकयोः स्वच्छायाम्। न मलवत्यादर्शे। न पत्नीं भोजनसमये। न स्त्रियं नग्नाम्। न कञ्चन् मेहमानम्। न चालानभ्रष्टकुञ्जरम्। न च विषमस्थो वृषादिमुद्रम्। नोन्मत्तम्। न मत्तम्। नामेध्यमग्नौ प्रक्षिपेत्। नास्टक्। न विषम्। नाप्स्वपि। नाग्निं लङ्घयेत्। न पादौ प्रतापयेत्। कुशैस्तेषु वा परिच्छन्द्यात्। न कांस्यभाजने चार्पयेत्। न पादं पादेन। न भुवमालिखेत्। न लोष्टमर्द्दी स्यात्। न तृणच्छेदी स्यात्। न दन्तैर्नखलोमानि छिन्द्यात्। द्यूतं वर्ज्जयेत्। बालातपसेवांच। वस्त्रोपानद्भमाल्योपवीतान्यन्यधृतानि न धारयेत्। न शूद्राय मतिं दद्यात्। नोच्छिष्टं हविषी। न तिलान्। न चास्योपदिशेद्धर्म्मम्। न व्रतम्। न संहताभ्यां पाणिभ्यां शिर उदरंच कण्डूयेत्। न दधिसुमनसी प्रत्याचक्षीत। नात्मनः स्रजमपकर्षयेत्। सुप्तं न प्रबोधयेत्। नोदक्यामभिभाषेत। न म्लेच्छान्त्यजान्। अग्निदेवब्राह्मणसन्निधौ दक्षिणं पाणिमुद्धरेत्। न परचेले चरन्तीं गामाचक्षीत। न पिबन्तं वत्सकम्। नोद्धतान् प्रवर्षयेत्। न शूद्रराज्ये निवसेत्। नाधार्म्मिकजनाकीर्णे। न संवसेद्वैद्यहीने। नोपसृष्टे। न चिरं पर्व्वते। न वृथाचेष्टां कुर्य्यात्। न नृत्यगीते। नास्फोटनकार्य्यम्। नाश्लीलं कीर्त्तयेत्। नानृतम्। नाप्रियम्। न कंचिन्मर्म्मणि स्पृशेत्। नात्मानमवजानीयाद्दीर्घमायुर्जिजीविषुः। चिरं सन्ध्योपासनं कुर्य्यात्। न सर्पशस्त्रैः क्रीड़ेत्। अनिमित्ततः खानि न स्पृशेत्। परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्। शास्यं शासनार्थं ताड़येत्। देवब्राह्मणशास्त्र-

महात्मनां परीवादं परिहरेत्। धर्म्मविरुद्धौ चार्थकामौ। लोकविद्विष्टंच धर्म्ममपि। पर्व्वसु शान्तिहोमं कुर्य्यात्। न तृणमपि छिन्द्यात्। अनलङ्कृतश्च तिष्ठेत्। एवमाचारसेवी स्यात्॥ १—८९॥

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक् साधुभिश्च निषेवितम।
तमाचारं निषेवेत धर्म्मकामो जितेन्द्रियः॥ ९०
आचाराल्लभते चायुराचारादीप्सितां गतिम्।
आचाराद्धनमक्षय्यमाचाराद्धन्त्यलक्षणम्॥ ९१
सर्व्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान् नरः।
श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति॥ ९२

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे एकसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७१

द्विसप्ततितमोऽध्यायः।

दमयमेन तिष्ठेत्। दमस्त्विन्द्रियाणां प्रकीर्त्तितः। दान्तस्यायं लोकः परश्च। नादान्तस्य क्रिया काचित् सद्ध्यति॥ १—४॥

दमः पवित्रं परमं मङ्गल्यं परमं दमः।
दमेन सर्व्वमाप्नोति यत् किंचिन्मनसेच्छति॥ ५

दशार्द्धयुक्तेन रथेन याति
मनोवशेनार्य्यपथानुवर्त्तिना।
तंचेद्रथं नापहरन्ति वाजिन
स्तथागतं नावजयन्ति शत्रवः॥ ६

आपूर्य्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्।
तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः।

अथ श्राद्धेप्सुः पूर्वेद्युर्ब्राह्मणानामन्त्रयेत्। द्वितीयेऽह्नि शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे कृष्णपक्षस्यापराह्णे विप्रान् सुस्नातान् स्वाचान्तान् यथाभूयो विद्याक्रमेण कुशोत्तरेष्वासनेषूपवेशयेत्। द्वौ दैवे प्राङ्मुखौ त्रींश्च पित्र्ये उदङ्मुखान्। एकैकमुभयत्र वेति। आमश्राद्धे काम्येषु च प्रथमपंचकेनाग्निं हुत्वा। पशुश्राद्धेषु मध्यमपंचकेन। अमावास्यामुत्तमपंचकेन। आग्रहायण्या ऊर्द्ध्वं कृष्णाष्टकासु च क्रमेणैव प्रथममध्यमोत्तमपंचकैः। अन्वष्टकासु च। ततो ब्राह्मणानुज्ञातः पितॄनावाहयेत्। अपयान्त्वसुरा इति द्वाभ्यां तिलैर्यातुधानानां विसर्ज्जनं कृत्वा एत पितरः सर्वांस्तानग्न आ मे यन्त्वेतद्वः पितर इत्यावाहनं कृत्वा कुशतिलमिश्रेण गन्धोदकेन यास्तिष्ठन्त्यमृता वागिति यस्मै मातेति च पाद्यं निर्वर्त्त्य निवेद्यार्घ्यं कृत्वा निवेद्य चानुलेपनं कृत्वा कुशतिलवस्त्रपुष्पालङ्कारधूपदीपैर्यथाशक्त्या विप्रान् समभ्यर्च्च्य घृताक्तमन्नमादायादित्या रुद्रा वसव इति वीक्षाग्नौकरवाणीत्युक्त्वा तत्रविप्रैः कुर्वित्युक्ते आहुतित्रयं दद्यात्। ये मामकाः

पितर एतद्दः पितरोऽयं यज्ञ इति च हविरनुमन्त्रणं कृत्वा यथोपपन्नेषु पात्रेषु विशेषाद्रजतमयेष्वन्नं नमो विश्वेभ्यो इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखयोर्निवेदयेत्। पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय च नामगोत्राभ्यामुदङ्मुखेषु। तदश्नत्सु ब्राह्मणेषु यन्मे प्रकामा अहोरात्रैर्यद्दः क्रव्यादिति जपेत्। इतिहासपुराणधर्म्मशास्त्राणि चेति। उच्छिष्टसन्निधौ दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पृथिवी दर्वि रक्षतेत्येकं पिण्डं पित्रे निदध्यात्। अन्तरीक्षं दर्वि रक्षतेति द्वितीयं पितामहाय। द्यौर्द्दर्वि रक्षतेति तृतीयं प्रपितामहाय। येऽत्र पितरः प्रेता इति वासो देयम्। वीराय: पितरो धत्त इत्यन्नम्। अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति दर्भमूले करघर्षणम्। ऊर्ज्जं वहन्तीरित्यनेन सोदकेन प्रदक्षिणं पिण्डानां विकरणं सेचनं कृत्वा अर्घ्यपुष्पधूपालेपनान्नादि-भक्ष्यभोज्यानि च निवेदयेत्। उदकपात्रं मधुघृततिलैः संयुक्तञ्च। भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु तृप्तिमागतेषु मा मे क्षेष्ठेत्यन्नं सतृणमभ्युक्ष्यान्नविकिरमुच्छिष्टाग्रतः कृत्वा तृप्ता भवन्तः सम्पन्नमिति पृष्टोदङ्मुखेष्वाचमनमादौ दत्त्वा ततः प्राङ्मुखेषु दत्त्वा ततश्च सुप्रोक्षितमिति श्राद्धदेशं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वं कुर्य्यात्। ततः प्राङ्मुखाग्रतो यन्मे राम इति प्रदक्षिणं कृत्वा प्रत्येत्य च यथाशक्ति दक्षिणाभिः समभ्यर्च्याभिरमन्तु भवन्त इत्युक्त्वा तैरुक्तोऽभिरताः स्म इति देवाश्च पितरश्चेत्यभिजपेत्। अक्षय्योदकं च नामगोत्राभ्यां दत्त्वा विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति प्राङ्मुखेभ्यस्ततः प्राञ्जलिरिदं तन्मनाः सुमना याचेत॥ १—२६

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च।
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयंच नोऽस्त्विति ॥ २७
तथास्त्विति ब्रूयुः ॥ २८
अन्नंच नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि।
याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कंचन ॥ २९
इत्येताभ्यामाशिषः प्रतिगृह्य ॥ ३०
वाजेवाजे इति ततोब्राह्मणांश्च विसर्ज्जयेत्।
पूजयित्वा यथान्यायमनुव्रज्याभिवाद्य च ॥ ३१
इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः।

अष्टकासु दैवपूर्वं शाकमांसापूपैः श्राद्धं कृत्वा त्वन्वष्टकास्वष्टकावद्धस्तौ दैवपूर्वमेव हुत्वा मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै च पूर्ववद्ब्राह्मणान् भोजयित्वा दक्षिणाभिस्तोष्य-यित्वानुव्रज्य विसर्ज्जयेत। ततः कर्षूः कुर्य्यात्। तन्मूले प्रागुदगग्न्युपसमाधानं कृत्वा पिण्डनिर्व्वपणम्। कर्षूत्रय-मूले पुरुषाणां कर्षूत्रयमूले स्त्रीणाम्। पुरुषकर्षूत्रयं सान्नेनोदकेन पूरयेत्। स्त्रीकर्षूत्रयं सान्नेन पयसा। दध्ना मांसेन पयसा च प्रत्येकं कर्षूत्रयम्। पूरयित्वा जपेदेतद्-वस्तो भवतीभ्योऽस्तु चाक्षयम् ॥ १—८ ॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ।

पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्य्यात् स येषां पिता कुर्य्यात् तेषां कुर्य्यात् । पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः । पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्य्यात् । यस्य पिता प्रेतः स्यात् स पित्रे पिण्डं निधाय प्रपितामहात् परं द्वाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहाय दद्यात् । यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय प्रपितामहात् परं द्वाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता प्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात् परं द्वाभ्यां दद्यात् ॥ १—७ ॥

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्य्याद्विचक्षणः ।
मन्त्रोहेन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्ज्जितम् । ८

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमोऽध्यायः ।

अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टका माघी प्रोष्ठपद्यूर्द्धं कृष्णा त्रयोदशी ब्रीहियवपाकौ चेति ॥ १

एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।
श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ २

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः।

आदित्यसंक्रमणम्। विषुवद्वयम्। विशेषेणायनद्वयम्।
व्यतीपातः। जन्मर्क्षम्। अभ्युदयश्च॥ १—६॥

एतांस्तु श्राद्धकालान् वै काम्यानाह प्रजापतिः।
श्राद्धमेतेषु यद्दत्तं तदानन्त्याय कल्पते॥ ७

सन्ध्यारात्र्योर्न कर्त्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः।
तयोरपि च कर्त्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम्॥ ८

राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम्।
गुणवत् सर्वकामीयं पितॄणामुपतिष्ठते॥ ९

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७७॥

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः।

सततमादित्येऽह्नि श्राद्धं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोति। सौभाग्यं चान्द्रे। समरविजयं कौजे। सर्वान कामान् बौधे। विद्यामभीष्टां जैवे। धनं शौक्रे। जीवितं शनैश्चरे। स्वर्गं कृत्तिकासु। अपत्यं रोहिणीषु। ब्रह्मवर्च्चस्यं सौम्ये। कर्म्मसिद्धिं रौद्रे। भुवं पुनर्वसौ। पुष्टिं पुष्ये। श्रियं सार्पे। सर्वान् कामान् पैत्रे। सौभाग्यं भाग्ये। धनमार्य्यमणे। ज्ञातिश्रैष्ठ्यं हस्ते। रूपवतः सुतांस्त्वाष्ट्रे। वाणिज्यसिद्धिं स्वातौ। कनकं विशाखासु। मित्राणि मैत्रे। राज्यं

धाकें । कृषिं मूले । समुद्रयानसिद्धिमाप्ये । सर्वान् कामान् वैश्वदेवे । श्रैष्ठ्यमभिजिति । सर्वान् कामान् श्रवणे । लवणं वासवे । आरोग्यं वारुणे । कुप्यद्रव्यमाजे । गृहमाहिर्बुध्ने । गाः पौष्णे । तुरङ्गमाश्विने । जीवितं याम्ये । गृहं सुरूपाः स्त्रियः प्रतिपदि । कन्यां वरदां द्वितीयायाम् । सर्वान् कामां स्तृतीयायाम् । पशूं श्चतुर्थ्याम् । श्रियं (सुरूपान् सुतान्) पञ्चम्याम् । द्यूतविजयं षष्ठ्याम् । कृषिं सप्तम्याम् । वाणिज्यमष्टम्याम् । पशून् नवम्याम् । वाजिनो दशम्याम् । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रानेकादश्याम् । आयुर्ऋद्धाज्यजयान् (कनकरजतं) द्वादश्याम् । सौभाग्यं त्रयोदश्याम् । सर्वकामान् पञ्चदश्याम् । शस्त्रहतानां श्राद्धकर्म्मणि चतुर्द्दशी प्रशस्ता । अपि पितृगीते गाथे भवतः ॥ १—५१ ॥

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥ ५२

मधूत्कटेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ।
कार्त्तिकं सकलं मासं प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥ ५३

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमोऽध्यायः ।

अथ न नक्तं गृहीतेनोदकेन श्राद्धं कुर्य्यात् । कुशाभावे कुशस्थाने काशान् दूर्वां वा दद्यात् । वाससोऽर्थे कार्पासीयं

सुतम्। दर्भा विसर्ज्जयेद्दूयद्युष्याहतवस्त्रजा स्यात्। उग्र-गन्धीन्यगन्धीनि कण्टकिजातानि रक्तानि च पुष्पाणि। शुक्लानि सुगन्धीनि कण्टकिजातान्यपि जलजानि रक्तान्यपि दद्यात्। वसां मेदश्च दीपार्थे न दद्यात्। घृतं तैलं वा दद्यात्। जीवजं सर्वधूपार्थे न दद्यात्। मधुघृतसंयुक्तं गुग्गुलुं दद्यात्। चन्दनकुङ्कमकर्पूरागुरुपद्मकान्यनुलेप-नार्थे। न प्रत्यक्षलवणं दद्यात्। हस्तेन च घृतव्यञ्जनादि। तैजसानि पात्राणि दद्यात्। विशेषतो राजतानि। खड्ग-कुतपकृष्णाजिन तिलसिद्धार्थकाक्षतानि च पवित्राणि-रक्षोघ्नानि च निदध्यात्। पिप्पलीमुकुन्दकभूस्तृणशिग्रु-सर्षपसुरसासर्ज्जक-सुवर्च्चल कूष्माण्डालावुवार्त्ताकु-पालक्यो-पोदकीतण्डुलीयककुसुम्भपिण्डालुकमहिषीक्षीराणि वर्ज्ज-येत्। राजमाषमसूरपर्य्युषितकृतलवणानि च। कोपं परि-हरेत्। नाश्रु पातयेत्। न त्वरां कुर्य्यात्। घृतादिदाने तैजसानि पात्राणि खड्गपात्राणि फल्गुपात्राणि च प्रशस्तानि। अत्र च श्लोको भवति॥ १—२३॥

सौवर्णराजताभ्यांच खड्गेनौडुम्बरेण च।
दत्तमक्षय्यतां याति फल्गुपात्रेण चाप्यथ॥ २४

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनाशीतितमोऽध्यायः॥ ७९॥

अशीतितमोऽध्यायः।

तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलैः शाकैः श्यामाकैः प्रियङ्गुभिर्नीवारैर्मुद्गैर्गोधूमैश्च मासं प्रीयन्ते। द्वौ मासौ मत्स्य-

मांसेन । त्रीन् हारिणेन । चतुरश्चौरभ्रेण । पंच शाकुनेन । षट् छागेन । सप्तरौरवेण । अष्टौ पार्षतेन । नव गवयेन । दश माहिषेण । एकादश कौर्म्मेण । संवत्सरं गव्येन पयसा तद्विकारैर्वा । अत्र पितृगीता गाथा भवति ॥ १—१३ ॥

कालशाका महाशल्कं मांसं वार्ध्रीणसस्य च ।
विषाणवर्ज्ज्या ये खड्गास्तांस्तु भक्ष्यामहे सदा ॥ १४

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रेऽशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमोऽध्यायः ।

नान्नमासनमारोपयेत् । न पदा स्पृशेत् । नावक्षुतं कुर्य्यात् । तिलैः सर्षपैर्वा यातुधानान् विसर्ज्जयेत् । संहते न श्राद्धं कुर्य्यात् । न रजस्वलां पश्येत् । न श्वानम् । न विड्वराहम् । न ग्राम्यकुक्कुटम् । प्रयत्नाच्छ्राद्धमजस्य दर्श्ययेत् । अश्नीयुर्ब्राह्मणाश्च वाग्यताः । न वेष्टितशिरसः । न सोपानत्काः । न पीठोपहितपादाः । न हीनाङ्गाधिकाङ्गाः श्राद्धं पश्येयुः । न शूद्राः । न पतिताः । तत्कालं ब्राह्मणं ब्राह्मणानुमतेन वा भिक्षुकं भोजयेत् । हविर्गुणान् न ब्रूयुर्दातृा पृष्टाः ॥ १—१९ ॥

यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्नन्ति वाग्यताः ।
तावदश्नन्ति पितरो यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥ २०
सार्व्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा ।
समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरन् भुवि ॥ २१

असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम्।
उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यः॥ २२
उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य वा।
दासवर्गस्य तत्पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते॥ २३
इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे एकाशीतितमोऽध्यायः॥ ८१॥

द्व्यशीतितमोऽध्यायः।

दैवे कर्म्मणि ब्राह्मणं न परीक्षेत। प्रयत्नात् पित्र्ये परीक्षेत। हीनाधिकाङ्गान् विवर्ज्जयेत्। विकर्म्मस्थांश्च। वैडालव्रतिकान्। वृथालिङ्गिनः। नक्षत्रजीविनः। देवलकांश्च। चिकित्सकान्। अनूढापुत्रान्। तत्पुत्रान्। बहुयाजिनः। ग्रामयाजिनः। शूद्रयाजिनः। अयाज्ययाजिनः। व्रात्यान्। तद्याजिनः। पर्वकारान्। सूचकान्। भृतकाध्यापकान्। भृतकाध्यापितान्। शूद्रान्नपुष्टान्। पतितसंसर्गान्। अनधीयानान्। सन्ध्योपासनभ्रष्टान्। राजसेवकान्। नग्नान्। पित्रा विवदमानान्। पितृमातृगुर्वग्निस्वाध्यायत्यागिनश्चेति॥ १—२९॥

ब्राह्मणापसदा ह्येते कथिताः पङ्क्तिदूषकाः।
एतान् विवर्ज्जयेद्यत्नाच्छ्राद्धकर्म्मणि पण्डितः॥ ३०
इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे द्व्यशीतितमोऽध्यायः॥ ८२॥

त्र्यशीतितमोऽध्यायः।

अथ पङ्क्तिपावनाः। त्रिणाचिकेतः। पञ्चाग्निः। ज्येष्ठसामगः। वेदपारगः। वेदाङ्गस्याप्येकस्य पारगः। पुराणेतिहासव्याकरणपारगः। धर्मशास्त्रस्याप्येकस्य पारगः। तीर्थपूतः। यज्ञपूतः। तपःपुतः। सत्यपूतः। मन्त्रपूतः। गायत्रीजपनिरतः। ब्रह्मदेयानुसन्तानः। त्रिसुपर्णः। जामाता। दौहित्रश्चेति पावनम्। विशेषेण च योगिनः। अत्र पितृगीता गाथा भवति ॥ १—२० ॥

अपि स स्यात् कुलेऽस्माकं भोजयेद्यस्तु योगिनम्।
विप्रं श्राद्धे प्रयत्नेन येन तृप्यामहे वयम् ॥ २१

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमोऽध्यायः।

न म्लेच्छविषये श्राद्धं कुर्य्यात्। न गच्छेन्म्लेच्छविषयम्। परनिपानेष्वपः पीत्वा तत्साम्यमुपगच्छतीति ॥ १—३ ॥

चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते।
स म्लेच्छदेशो विज्ञेय आर्य्यावर्त्तस्ततः परः ॥ ४

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ।

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः।

अथ पुष्करेष्वक्षयश्राद्धम्। जप्यहोमतपांसि च। पुष्करे स्नानमात्रतः सर्वपापेभ्यः पूतो भवति। एवमेव गयाशीर्षे। अक्षयवटे। अमरकण्टकपर्वते। वराहपर्वते। यत्र क्वचन नर्मदातीरे। यमुनातीरे। गङ्गायां विशेषतः। कुशावर्त्ते। बिन्दुके। नीलपर्वते। कनखले। कुब्जाम्रे। भृगुतुङ्गे। केदारे। महालये। नड़न्तिकायाम्। सुगन्धायाम्। शाकम्भर्य्याम्। फल्गुतीर्थे। महागङ्गायाम्। त्रिहलिकाग्रामे। कुमारधारायाम्। प्रभासे। यत्र क्वचन सरस्वत्यां विशेषतः॥ १—२७॥

गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे।
सततं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशेषतः॥ २८

अगस्त्याश्रमे। कण्वाश्रमे। कौशिक्याम्। सरयूतीरे। शोणस्य ज्योतिषायाश्च सङ्गमे। श्रीपर्वते। कालोदके। उत्तरमानसे। वड़वायाम्। मतङ्गवाप्याम्। सप्तार्षे। विष्णुपदे। स्वर्गमार्गपदे। गोदावर्य्याम्। गोमत्याम्। वेत्रवत्याम्। विपाशायाम्। वितस्तायाम्। शतद्रुतीरे। चन्द्रभागायाम्। इरावत्याम्। सिन्धोस्तीरे। दक्षिणे पञ्चनदे। औसजे। एवमादिष्वथान्येषु तीर्थेषु। सरिद्वरासु। सर्वेष्वपि स्वभावेषु। पुलिनेषु। प्रस्रवणेषु। पर्वते। निकुञ्जेषु। वनेषु। उपवनेषु। गोमयलिप्तेषु। मनोज्ञेषु। अत्र च पितृगीता गाथा भवन्ति॥ २९—६४॥

कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्याद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलीन् ।
नदीषु बहुतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥ ६५
अपि जायते सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
गयाशीर्षे वटे श्राद्धं यो नः कुर्य्यात् समाहितः ॥ ६६
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ६७
इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

षड़शीतितमोऽध्यायः ।

अथ वृषोत्सर्गः । कार्त्तिक्यामाश्वयुज्यां वा । तत्रादावेव वृषभं परीक्षेत । जीवद्वत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रम् । सर्वलक्षणोपेतम । नीलम् । लोहितं वा मुखपुच्छपादशृङ्गशुक्लम् । यूथस्याच्छादकम् । ततो गवां मध्ये सुसमिद्धमग्निं परिस्तीर्य्य पौष्णचरं पयसा श्रपयित्वा पूषा गा अन्वेतु न इह रतिरिति च हुत्वा वृषमयस्कारस्त्वङ्कयेत् । एकस्मिन् पार्श्वे चक्रेणापरस्मिन् पार्श्वे शूलेन । अंकितश्च हिरण्यवर्णा इति चतसृभिः शन्नोदेवीरिति च स्नापयेत् । स्नातमलङ्कृतं स्नातालङ्कृताभिश्चतसृभिर्वत्सतरीभिः सार्द्धमानीय रुद्रान् पुरुषसूक्तं कुष्माण्डीश्च जपेत् । पिता वत्सेनि वृषभस्य दक्षिणे कर्णे पठेत् । इमञ्च ॥ १—१४ ॥

वृषो हि भगवान् धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्त्तितः ।
वृणोमि तमहं भक्त्या स मे रक्षतु सर्वतः ॥ १५

एनं युवानं पतिं वो ददाम्य-
नेन क्रीड़न्तीश्चरथ प्रियेण।
मा हास्महि प्रजया मा तनूभि-
र्मारधाम द्विषते सोम राजन्॥ १६

वृषं वत्सतरीयुक्तमैशान्यां कारयेद्दिशि।
होतुर्वस्त्रयुगं दद्यात् सुवर्णं कांस्यमेव च॥ १७

अयस्कारस्य दातव्यं वेतनं मनसेप्सितम्।
भोजनं बहुसर्पिष्कं ब्राह्मणांश्चात्र भोजयेत्॥ १८

उत्सृष्टो वृषभो यस्मिन् पिबत्यथ जलाशये।
जलाशयं तत् सकलं पितॄंस्तस्योपतिष्ठति॥ १९

शृङ्गेणोल्लिखते भूमिं यत्र क्वचन दर्पितः।
पितॄणामन्नपानं तत् प्रभूतमुपतिष्ठति॥ २०

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षड़शीतितमोऽध्यायः॥ ८६

सप्ताशीतितमोऽध्यायः।

अथ वैशाख्यां पौर्णमास्यां कृष्णमृगाजिनं सुवर्णशृङ्गं रौप्यखुरं मौक्तिकलाङ्गूलभूषितं कृत्वा आविके वस्त्रे च प्रसारयेत्। ततस्तिलैः प्रच्छादयेत्। सुवर्णनाभिञ्च कुर्य्यात्। अहतेन वासोयुगेन प्रच्छादयेत्। सर्वगन्धरत्नैश्चालङ्कृतं कुर्य्यात्। चतसृषु दिक्षु चत्वारि तैजसपात्राणि क्षीरदधिमधुघृतपूर्णानि निधायाहिताग्नये ब्राह्मणायालङ्कृताय वासोयुगेन प्रच्छादिताय दद्यात्। अत्र च गाथा भवन्ति॥ १—७॥

यस्तु कृष्णाजिनं दद्यात् सखुरं शृङ्गसंयुतम्।
तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः सर्वरत्नैरलङ्कृतम्॥ ८
ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना।
चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः॥ ९
कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिषी।
ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम्॥ १०

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे सप्ताशीतितमोऽध्यायः॥ ८७॥

अष्टाशीतितमोऽध्यायः।

अथ प्रसूयमाना गौः पृथिवी भवति। तामलङ्कृतां ब्राह्मणाय दत्त्वा पृथिवीदानफलमाप्नोति। अत्र च गाथा भवति॥ १—३॥

सवत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखीम्।
दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति श्रद्दधानः समाहितः॥ ४

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रेऽष्टाशीतितमोऽध्यायः॥ ८८॥

एकोननवतितमोऽध्यायः।

मासः कार्त्तिकोऽग्निदैवत्यः। अग्निश्च सर्वदेवानां मुखम्। तस्मात् कार्त्तिकं मासं बहिःस्नायी गायत्रीजपनिरतः सकृदेव हविष्याशी संवत्सरकृतात् पापात् पूतो भवति॥ १—३॥

कार्त्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः।
जपन् हविष्यभुग्दाता सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥ ४

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे एकोननवतितमोऽध्यायः॥ ८९

नवतितमोऽध्यायः।

मार्गशीर्षशुक्लपञ्चदश्यां मृगशिरःसंयुक्तायां चूर्णितलवणस्य सुवर्णनाभं प्रस्थमेकं चन्द्रोदये ब्राह्मणाय प्रदापयेत्। अनेन कर्म्मणा रूपसौभाग्यवानभिजायते। पौषी चेत् पुष्ययुक्ता स्यात् तस्यां गौरसर्षपकल्कोद्वर्त्तितशरीरो गव्यघृतपूर्णकुम्भेनाभिषिक्तः सर्वौषधिभिः सर्व्वगन्धैः सर्व्ववीजैश्च स्नातो घृतेन भगवन्तं वासुदेवं स्नापयित्वा गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिभिश्चाभ्यर्च्य वैष्णवैः शक्रैर्बार्हस्पत्यैश्च मन्त्रैः पावके हुत्वा ससुवर्णेन घृतेन ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत्। वासोयुगं कर्त्रे दद्यात्। अनेन कर्म्मणा पुष्यति। माघी मघायुता चेत् तस्यां तिलैः श्राद्धं कृत्वा पूतो भवति। फाल्गुनी फाल्गुनीयुता चेत् स्यात् तस्यां ब्राह्मणाय सुसंस्कृतं स्वास्तीर्णं शयनं निवेद्य भार्य्यां मनोज्ञां रूपवतीं द्रविणवतीञ्चाप्नोति। नार्य्यपि भर्त्तारम्। चैत्री चित्रायुता चेत् स्यात् तस्यां चित्रवस्त्रप्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति। वैशाखी विशाखायुता चेत् तस्यां ब्राह्मणसप्तकं क्षौद्रयुक्तैस्तिलैः सन्तर्प्य धर्म्मराजानं प्रीणयित्वा पापेभ्यः पूतो भवति। ज्यैष्ठी ज्येष्ठायुता चेत् तस्यां छत्रोपानत्प्रदानेन गवाधिपत्यं

प्राप्नोति। आषाढ़्यामाषाढ़ायुक्तायामन्नपानदानेन तदे-वाक्षय्यमाप्नोति। श्रावण्यां श्रवणायुक्तायां जलधेनुं सान्नां वासोयुगाच्छादितां दत्त्वा स्वर्गमाप्नोति। प्रौष्ठपदायुक्तायां गोदानेन सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो भवति। आश्वयुज्यामश्विनी-गते चन्द्रमपि घृतपूर्णं भाजनं सुवर्णयुतं विप्राय दत्त्वा दीप्ताग्निर्भवति। कार्त्तिकी कृत्तिकायुता चेत् तस्यां सित-मुक्षाणमन्यवर्णं वा शशाङ्कोदये सर्व्वसस्यरत्नगन्धोपेतं दीप-मध्ये ब्राह्मणाय दत्त्वा कान्तारभयं न पश्यति। वैशाखशुक्ल-तृतीयायामुपोषितोऽक्षतैर्वासुदेवमभ्यर्च्च्य तानेव हुत्वा दत्त्वा च सर्व्वपापेभ्यः पूतो भवति। यच्च तस्मिन्नहनि प्रयच्छति तदक्षय्यमाप्नोति। पौषीं समतीतायां कृष्णपक्षद्वादश्यां सोपवासस्तिलैः स्नातस्तिलोदकं दत्त्वा तिलैर्वासुदेवमभ्यर्च्च्य तानेव हुत्वा भुक्त्वा च पापेभ्यः पूतो भवति। माघीं सम-तीतायां कृष्णद्वादश्यां सोपवासः श्रवणं प्राप्य वासुदेवाग्रतो महावर्त्तिद्वयेन दीपद्वयं दद्यात्। दक्षिणपार्श्वे महारजन-रक्तेन समग्रेण वाससा घृततुलामष्टाधिकां दत्त्वा। वाम-पार्श्वे तिलतैलतुलां साष्टां दत्त्वा श्वेतेन समग्रेण वाससा। एतत् कृत्वा कृतकृत्यो यस्मिन् राष्ट्रेऽभिजायते यस्मिन् देशे यस्मिन् कुले स तत्रोज्ज्वलो भवति। आश्विनं सकलं मासं ब्राह्मणेभ्यः प्रत्यहं घृतं प्रदद्यादश्विनौ प्रीणयित्वा रूपभाग् भवति। तस्मिन्नेव मासे प्रत्यहं गोरसैर्ब्राह्मणान् भोजयित्वा राज्यभाग् भवति। प्रतिमासं रेवतीयुते चन्द्रमसि मधुघृत-युतं रेवतीप्रीत्यै परमान्नं ब्राह्मणान् भोजयित्वा रेवतीं प्रीणयित्वा रूपभाग् भवति। माघे मास्यग्निं प्रत्यहं

तिलैर्हुत्वा सघृतं कुल्माषं ब्राह्मणान् भोजयित्वा दीप्ताग्नि-र्भवति। सर्वां चतुर्दशीं नदीजले स्नात्वा धर्म्मराजानं पूज-यित्वा सर्वपापेभ्यः पूतो भवति ॥ १—२७ ॥

यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपगान्।
प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥ २८

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

एकनवतितमोऽध्यायः।

अथ कूपकर्त्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतस्यार्द्धं विनश्यति। तड़ागकृन्नित्यतृप्तो वारुणं लोकमश्नुते। जलप्रदः सदा तृप्तो भवति। वृक्षारोपयितुर्वृक्षा परलोके पुत्रा भवन्ति। वृक्षप्रदो वृक्षप्रसूनैर्द्देवान् प्रीणयन्ति। फलैश्चातिथीन्। छायया चाभ्यागतान्। देवे वर्षत्युदकेन पितॄन्। सेतुकृत् स्वर्ग-माप्नोति। देवायतनकारयिस्य देवायतनं करोति तस्यैव लोकमाप्नोति सुधासिक्तं कृत्वा यशसा विराजते। विचित्रं कृत्वा गन्धर्वलोकमाप्नोति। पुष्पप्रदानेन श्रीमान् भवति। अनुलेपनप्रदानेन कीर्त्तिमान् भवति। दीपप्रदानेन चक्षुष्मान् सर्वत्रोज्ज्वलश्च। अन्नप्रदानेन बलवान्। (धूपप्रदानेनोर्द्ध्वं गच्छति। देवनिर्म्माल्यापनयनाद्गोप्रदानफलमाप्नोति। देवाय-तनमार्ज्जनात् तदुपलेपनाद्ब्राह्मणोच्छिष्टमार्ज्जनात् पादा-दिशौचादकल्यपरिचरणाच्च ॥ १—१८ ॥

कूपारामतड़ागेषु देवतायतनेषु च ।
पुनःसंस्कारकर्त्ता च लभते मौलिकं फलम् ॥ १८

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१॥

द्विनवतितमोऽध्यायः ।

सर्वदानाधिकमभयप्रदानम् । तत्प्रदानेनाभीप्सितं लोकमाप्नोति । भूमिप्रदानेन च । गोचर्म्ममात्रामपि भुवं प्रदाय-सर्वपापेभ्यः पूतो भवति । गोप्रदानेन स्वर्गलोकमाप्नोति । दशधेनुप्रदो गोलोकान् । शतधेनुप्रदो ब्रह्मलोकान् । सुवर्ण-शृङ्गीं रौप्यखुरां मुक्तालाङ्गूलां कांस्योपदोहां वस्त्रोत्तरीयां दत्त्वा धेनुरोमसङ्ख्यानि वर्षाणि स्वर्गलोकमाप्नोति । विशेषतः कपिलाम् । दान्तं धुरन्धरं दत्त्वा दशधेनुप्रदो भवति । अश्वदः सूर्य्यसालोक्यमाप्नोति । वासोदश्चन्द्रसालोक्यम् । सुवर्णदानेनाग्निसालोक्यम् । रूप्यप्रदानेन रूपम् । तैजसानां पात्र प्रदानेन पात्रं भवेत् सर्वकामानाम् । घृतमधुतैल-प्रदानेनारोग्यम् । औषधप्रदानेन च । लवणप्रदानेन च लावण्यम् । धान्यप्रदानेन तृप्तिम् । शस्यप्रदानेन च । अन्नदः सर्वम् । धान्यप्रदानेन सौभाग्यम् । अकीर्त्तितानामन्येषां दानात् स्वर्गमवाप्नुयादिति । तिलप्रदः प्रजामिष्टाम् । इन्धनप्रदानेन दीप्ताग्निर्भवति । संग्रामे च सर्वजयमाप्नोति । आसनप्रादानेन स्थानम । शय्याप्रदानेन भार्य्याम् । उपानत्प्रदानेनाश्वतरीयुक्तं रथम् । छत्रप्रदानेन स्वर्गम् ।

तालवृन्तचामरप्रदानेनाध्वसुखित्वम्। वास्तुप्रदानेन नगराधिपत्यम्॥ १—३१

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्ति दयितं गृहे।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता॥ ३२

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे द्विनवतितमोऽध्यायः॥ ९२

त्रिनवतितमोऽध्यायः।

अब्राह्मणे दत्तं तत्सममेव पारलौकिकम्। द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे। सहस्रगुणं प्राधीते। अनन्तं वेदपारगे। पुरोहितस्त्वानन एव पात्रम् स्वसा दुहिता जामातरश्च पात्रम्॥ १—६॥

न वार्य्यपि प्रयच्छेत वैड़ालव्रतिके द्विजे।
न बकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्म्मवित्॥ ७
धर्म्मध्वजी सदालुब्धश्छाद्मिको लोकदाम्भिकः।
वैड़ालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्व्वाभिसन्धिकः॥ ८
अधोदृष्टिर्नैस्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः।
शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतपरो द्विजः॥ ९
ये बकव्रतिनो लोके ये च मार्ज्जारलिङ्गिनः।
ते पतन्त्यन्धतामिस्रे तेन पापेन कर्म्मणा॥ १०
न धर्म्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत्।
व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्व्वन् स्त्रीशूद्रदम्भनम्॥ ११

प्रेत्येह चेदृशो विप्रो गर्ह्यते ब्रह्मवादिभिः।
छद्मनाचरितं यच्च तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥ १२
अलिङ्गी लिङ्गिवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति।
स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्य्यग्योनौ प्रजायते ॥ १३
न दानं यशसे दद्यान्न भयान्नोपकारिणे।
न नृत्यगीतशीलेभ्यो धर्म्मार्थमिति निश्चितम् ॥ १४
इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३॥

चतुःनवतितमोऽध्यायः।

गृही वलीपलितदर्शने वनाश्रयो भवेत्। अपत्यस्य चापत्यदर्शनेन वा। पुत्रेषु भार्य्यां निक्षिप्य तयानुगम्यमानो वा। तत्राप्यग्नीनुपचरेत्। अफालकृष्टेन पञ्चयज्ञान् न हापयेत्। स्वाध्यायञ्च न जह्यात्। ब्रह्मचर्य्यं पालयेत्। चर्म्मचीरवासाः स्यात्। जटाश्मश्रुलोमनखांश्च बिभृयात्। त्रिषवणस्नायी स्यात्। कपोतवृत्तिर्म्मासनिचयः संवत्सरनिचयो वा। संवत्सरनिचयो पूर्वनिचितमाश्वयुज्यां जह्यात् ॥ १—१२ ॥

ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन्।
पुटेनैव पलाशेन पाणिना शकलेन वा ॥ १३
इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे चतुःनवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमोऽध्यायः ।

वानप्रस्थस्तपसा शरीरं शोषयेत् । ग्रीष्मे पञ्चतपाः स्यात् । आकाशशायी प्रावृषि । आर्द्रवासा हेमन्ते । नक्ताशी स्यात् । एकान्तरद्व्यन्तरत्र्यन्तराशी वा स्यात् । पुष्पाशी । फलाशी । शाकाशी । पर्णाशी । मूलाशी । यवान्नं पक्षान्तयोर्वा सकृदश्नीयात् । चान्द्रायणैर्वा वर्त्तेत । अश्मकुट्टः । दन्तोलूखलिको वा ॥ १—१५ ॥

तपोमूलमिदं सर्वं दैवमानुषजं जगत् ।
तपोमध्यं तपोऽन्तञ्च तपसा च तथा धृतम् ॥ १६

यद्दुस्तरं यद्दुरापं यद्दूरं यच्च दुष्करम् ।
सर्वं तत्तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ १७

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

षण्णवतितमोऽध्यायः ।

अथ त्रिष्वाश्रमेषु पक्वकषायः प्राजापत्यामिष्टिं कृत्वा सर्वं वेदं दक्षिणां दत्त्वा प्रव्रज्याश्रमी स्यात् । आत्मन्यग्नीनारोप्य भिक्षार्थं ग्राममियात् । सप्तागारिकं भैक्ष्यमाचरेत् । अलाभे न व्यथेत । न भिक्षुकं भिक्षेत । भुक्तवति जनेऽतीते पात्रसम्पाते भैक्ष्यमादद्यात् । मृन्मये दारुपात्रेऽलाबुपात्रे

वा । तेषाञ्च न ग्रासैः शुद्धिः स्यात् । अभिपूजितलाभादुद्विजेत । शून्यागारनिकेतनः स्यात् । वृक्षमूलनिकेतनो वा । न ग्रामे द्वितीयं रात्रिमावसेत् । कौपीनाच्छादनमात्रमेव वसनमाददीत । दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् । वस्त्रपूतं जलमाददीत् । सत्यपूतं वदेत् । मनःपूतं समाचरेत् । मरणं नाभिकाङ्क्षेत् जीवितञ्च । अतिवादांस्तितिक्षेत । न कञ्चनावमन्येत । निराशीः स्यात् । निर्नमस्कारः ॥ १—२२ ॥

वास्यैकं तक्षतो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः ।
नाकल्याणं न कल्याणं तयोरपि च चिन्तयेत् ॥ २३

प्राणायामधारणाध्याननित्यः स्यात् । संसारस्यानित्यतां पश्येत् । शरीरस्याशुचिभावम् । जरया रूपविपर्य्ययम् । शारीरमानसागन्तुकव्याधिभिश्चोपतापम् । सहजैश्च । नित्यान्धकारे गर्भे वसतिम् । मूत्रपुरीषमध्ये च । तत्र च शीतोष्णदुःखानुभवनम् । जन्मसमये योनिसङ्कटनिर्गमान्महादुःखानुभवनम् । बाल्ये मोहं गुरुपरवेश्यताम् । अध्ययनादनेकक्लेशम् । यौवने च विषयप्राप्तावमार्गेण तदव्याप्तौ विषयसेवनान्नरके पतनम् । अप्रियैः सहितं प्रियैश्च विप्रयोगम् । नरकेषु च सुमहद्दुःखम् । संसारसंसृतौ तिर्य्यग्योनिषु च । एवमस्मिन् सततपापिनि संसारे न किञ्चित् सुखम् । यदपि किञ्चिद्दुःखापेक्षया सुखसंज्ञं तदप्यनित्यम् । तत्सेवाशक्तावलभने वा महद्दुःखम् । शरीरञ्चेदं सप्तधातुकं पश्येत् । वसारुधिरमांसास्थिमेदोमज्जाशुक्रात्मकम् ॥ चर्म्मावनद्धम् । दुर्गन्धि च । मलायतनम् । सुखशतैरपि हृतं विकारि । प्रयत्नाद्धृतमपि विनाशि ॥

कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य्यस्थानम्। पृथिव्यप्तेजोवाया-
काशात्मकम्। अस्थिशिराधमनिस्नायुयुतम्। रजस्वलम्।
षट्त्वचम्। अस्थ्नां त्रिभिः शतैः षष्ट्यधिकैर्धार्य्यमाणम्।
तेषां विभागः। सूक्ष्मैः सह चतुःषष्टिर्दशनाः। विंशति-
र्नखाः। पाणिपादशलाकाश्च। षष्टिरङ्गुलीनां पर्वाणि।
द्वे पार्ष्ण्योः। चतुष्टयं गुल्फेषु। चत्वार्य्यरत्न्योः। चत्वारि
जङ्घयोः। द्वे द्वे जानु-कपोलयोः। द्वे द्वे अक्षतालूषक-
श्रोणिफलकेषु। भगास्थ्येकम्। पृष्ठास्थि पञ्चचत्वारिंशद्भागम्।
पञ्चदशास्थीनि ग्रीवा। जत्र्वेकम्॥ तथा हनुः। तन्मूले च
द्वे। द्वे ललाटाक्षिगण्डे। नासा घनास्थिका। अर्व्वुदैः
स्थानकैश्च सार्द्धं द्विसप्ततिः पार्श्वकाः। उरः सप्तदश।
द्वौ शङ्खकौ। चत्वारि कपालानि शिरसश्चेति। शरीरेऽस्मिन्
सप्तशिराशतानि। नव स्नायुशतानि। धमनीशते द्वे।
पञ्चपेशीशतानि। क्षुद्रधमनीनामेकोनत्रिंशल्लक्षाणि नव-
शतानि षट्पंचाशच्चान्यः। लक्षत्रयं श्मश्रुकेशकूपानाम्।
सप्तोत्तरं मर्म्मशतम्। सन्धिशते द्वे। चतुःपंचाशद्रोमकोटयः
सप्तषष्टिश्च लक्षाणि। नाभिरोजोगुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ
मूर्द्धा कण्ठो हृदयंचेति प्राणायतनानि। बाहुद्वयं जङ्घाद्वयं
मध्यं शीर्षमिति षड़ङ्गानि। वसा वपा अवहननं नाभिः
क्लोमा यकृत् प्लीहा क्षुद्रान्त्रं वृक्कौ वस्तिः पुरीषाधानमा-
माशयो हृदयं स्थूलान्त्रं गुदमुदरं गुदकोष्ठम्। कनीनिके
अक्षिकूटे शष्कुली कर्णौ कर्णपत्रकौ गण्डौ भ्रुवौ शङ्खौ
दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे वङ्क्षणौ वृषणौ वृक्कौ श्लेष्मसंघा-
तजौ स्तनौ उपजिह्वा स्फिचौ बाहू जङ्घे ऊरू पिण्डिके

तालूदरं वस्तिशीर्षौ चिवुकं गलशुण्डिके अवटश्चेत्येतानि शरीरके स्थानानि। शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाश्च विषयाः। नासिकालोचनत्वग्जिह्वाश्रोत्रमिति बुद्धीन्द्रियाणि। हस्तौ पादौ पायूपस्थं जिह्वेति कर्म्मेन्द्रियाणि। मनोबुद्धिरात्मा ऽव्यक्तमितीन्द्रियातीताः॥ १—९६॥

इदं शरीरं वसुधे क्षेत्रमित्यभिधीयते।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः॥ ९७
क्षेत्रज्ञमेव मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भाविनि।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानं ज्ञेयं नित्यं मुमुक्षुणा॥ ९८

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षण्णवतितमोऽध्यायः॥ ९६॥

सप्तनवतितमोऽध्यायः।

अथ स्वोत्तानचरणः सव्ये करे करमितरं न्यस्य तालुस्थाचलजिह्वो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् स्वं नासिकाग्रं पश्यन् दिशश्चानवलोकयन् विभीः प्रशान्तात्मा चतुर्विंशत्या तत्त्वैर्व्यतीतं चिन्तयेत्। नित्यमतीन्द्रियमगुणं शब्दस्पर्शरसरूपगन्धातीतं सर्वज्ञमतिस्थूलम्। सर्वगमतिसूक्ष्मम्। सर्वतःपाणिपादं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतः सर्वेन्द्रियशक्तिम्। एवं ध्यायेत्। ध्याननिरतस्य च संवत्सरेण योगाविर्भावो भवति। अथ निराकारे लक्ष्यबन्धं कर्त्तुं न शक्नोति तदा पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशमनोबुद्ध्यात्माव्यक्तपुरुषाणां पूर्वं पूर्वं ध्यात्वा तत्र लब्धलक्ष्यस्तत्तत् परित्यज्यापरमपरं ध्यायेत्। एवं पुरुषध्यानमारभेत। अत्राप्यसमर्थः स्वहृदयपद्मस्यावा-

म्बुजस्य मध्ये दीपवत् पुरुषं ध्यायेत् । तत्राप्यसमर्थो भगवन्तं वासुदेवं किरीटिनं कुण्डलिनमङ्गदिनं श्रीवत्साङ्कं वनमालाविभूषितोरस्कं सौम्यरूपं चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदापद्मधरं चरणमध्यगतभुवं ध्यायेत्। यद्ध्यायति तदाप्नोति ध्यानगुह्यम्। तस्मात् सर्व्वमेव क्षरं त्यक्त्वा अक्षरमेव ध्यायेत्। न च पुरुषं विना किंचिदप्यक्षरमस्ति। तं प्राप्य मुक्तो भवति ॥ १—१४ ॥

पुरमाक्रम्य सकलं शेते यस्मान्महाप्रभुः ।
तस्मात् पुरुष इत्येवं प्रोच्यते तत्त्वचिन्तकैः ॥ १५
प्राणायामपरत्वेषु योगी नित्यमतन्द्रितः ।
ध्यायते पुरुषं विष्णुं निर्गुणं पंचविंशकम् ॥ १६
तत्त्वात्मानमगम्यंच सर्व्वतत्त्वविवर्ज्जितम् ।
असक्तं सर्व्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १७
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थंचान्तिके च तत् ॥ १८
अविभक्तंच भूतेन विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभव्यभवद्रूपं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १९
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्व्वस्य तिष्ठितम् ॥ २०
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयंचोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ २१

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमोऽध्यायः।

इत्येवमुक्त्वा वसुमती जानुभ्यां शिरसा च नमस्कारं कृत्वोवाच। भगवंस्त्वत्समीपे सततमेवं चत्वारि महाभूतानि कृतालयान्याकाशः शङ्खरूपी वायुश्चक्ररूपी तेजश्च गदारूप-म्भोऽम्भोरुहरूपी अहमप्यनेनैव रूपेण भगवत्पादमध्यपरि-वर्त्तिनी भवितुमिच्छामि। इत्येवमुक्तोभगवांस्तथेत्युवाच। वसुधापि लब्धकामा तथा चक्रे। देवदेवञ्च तुष्टाव। ओं नमस्ते। देवदेव। वासुदेव। आदिदेव। कामदेव। कामपाल। महीपाल। अनादिमध्यनिधन। प्रजापते। सुप्रजापते। महाप्रजापते। ऊर्ज्जस्पते। वाचस्पते। जगत्पते। दिवस्पते। वनस्पते। पयस्पते। पृथिवीपते। सलिलपते। दिक्पते। महत्पते। मरुत्पते। लक्ष्मीपते। ब्रह्मरूप। ब्राह्मणप्रिय। सर्वग। अचिन्त्य। ज्ञानगम्य। पुरुहूत। पुरुष्टुत। ब्रह्मण्य। ब्रह्मप्रिय। ब्रह्मकायिक। महाकायिक। महाराजिक। चतुर्महाराजिक। भास्वर। महाभास्वर। सप्त। महाभाग। स्वर। तुषित। महा-तुषित। प्रतर्द्दन। परिनिर्म्मित। अपरिनिर्म्मित। वश-वर्त्तिन्। यज्ञ। महायज्ञ। यज्ञयोग। यज्ञगम्य। यज्ञ-निधन। अजित। वैकुण्ठ। अपार। पर। पुराण। लेख्य। प्रजाधर। चित्रशिखण्डधर। यज्ञभागहर। पुरोडाशहर। विश्वेश्वर। विश्वधर। शुचिश्रवः। अच्युतार्च्चन। हुतार्च्चिः। खण्डपरशो। पद्मनाभ। पद्मधर। पद्मधाराधर। हृषीकेश। एकशृङ्ग। महावराह। द्रुहिण। अच्युत। अनन्त। पुरुष।

महापुरुष। कपिल। साङ्ख्याचार्य्य। विष्वक्सेन। धर्म्म।
धर्म्मद। धर्म्माङ्ग। धर्म्मवसुप्रद। नरप्रद। विष्णो। जिष्णो।
सहिष्णो। कृष्ण। पुण्डरीकाक्ष। नारायण। परायण।
जगत्परायण। नमो नम इति॥ १—१०१॥

स्तुत्वा त्वेवं प्रसन्नेन मनसा पृथिवी तदा।
उवाच सम्मुखं देवं लब्धकमा वसुन्धरा॥ १०२

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रेऽष्टनवतितमोऽध्यायः॥ ९८॥

नवनवतितमोऽध्यायः।

दृष्ट्वा श्रियं देवदेवस्य विष्णोर्गृहीतपादां तपसा ज्वलन्तीम्।
सुतप्तजाम्बुनदचारुवर्णां पप्रच्छ देवीं वसुधा प्रहृष्टा॥ १

उन्निद्रकोकनदचारुकरे वरेण्ये
उन्निद्रकोकनदनाभिगृहीतपादे।
उन्निद्रकोकनदसद्मसदास्थितीते
उन्निद्रकोकनदमध्यसमानवर्णे॥ २

नीलाञ्जनेत्रे तपनीयवर्णे शुक्लाम्बरे रत्नविभूषिताङ्गि।
चन्द्रानने सूर्य्यसमानभासे महाप्रभावे जगतः प्रधाने॥ ३

त्वमेव निद्रा जगतः प्रधाना लक्ष्मीर्धृतिः श्रीविरतिर्जया च।
कान्तिः प्रज्ञा कीर्त्तिरथो विभूतिः सरस्वती वागथ पावनी च॥

स्वधा तितिक्षा वसुधा प्रतिष्ठा
स्थिति सुदीक्षा च तथा सुनीति।
ख्यातिर्विशाला च तथानसूया
स्वाहा च मेधा च तथैव बुद्धिः॥ ५

आक्रम्य सर्वान्तु यथा त्रिलोकीं
तिष्ठत्ययं देववरोऽसिताक्षि।
तथा स्थिता त्वं वरदे तथापि
श्रेष्ठाप्यहं वसति विभूत्या: ॥ ६

इत्येवमुक्ता वसुधां बभाषे लक्ष्मीस्तदा देववराग्रतःस्था।
सदा स्थिताहं मधुसूदनस्य देवस्य पार्श्वे तपनीय वर्णे ॥ ७

अस्याज्ञया यं मनसा स्मरामि
श्रियायुतं तं प्रवदन्ति सन्तः।
संस्मारये वाप्यथ तत्र चाहं
स्थिता सदा तच्छृणु लोकधात्रि ॥ ८

प्रसाप्यथ र्कं च निशाकरे च तारागणाढ्ये गगने विमेघे।
मेघे तथालम्बपयोधरे च शक्रायुधाढ्ये च तड़ित्प्रकाशे ॥ ९

तथा सुवर्णे विमले च रुप्ये रत्नेषु वस्त्रेष्वमलेषु भूमे।
प्रसादमालासु च पाण्डुरासु देवालयेषु ध्वजभूषितेषु ॥ १०

सद्यः हते चाप्यथ गोमये च मत्ते गजेन्द्रे तुरगे प्रहृष्टे।
वृषे तथा दर्पसमन्विते च विप्रे तथैवाध्ययनप्रपन्ने ॥ ११

सिंहासने चामलके च बिल्वे
छत्रे च शङ्खे च तथैव पद्मे।
दीप्ते हुताशे विमले च खड्गे
आदर्शबिम्बे च तथा स्थिताहम् ॥ १२

पूर्णोदकुम्भेषु सचामरेषु
सतालवृन्तेषु विभूषितेषु।
भृङ्गारपात्रेषु मनोहरेषु
सदि स्थिताहञ्च नवोद्धृतायाम् ॥ १३

क्षीरे तथा सर्पिषि शाद्वले च
क्षौद्रे तथा दध्नि पुरन्ध्रिगात्रे ।
देहे कुमार्य्याश्च तथा सुरार्णां
तपस्विनां यज्ञकृतांच देहे ॥ १४
शरे च संग्रामविनिर्गते च
स्थितौ मृते स्वर्गसदःप्रयाते ।
वेदध्वनौ वाप्यथ शङ्खशब्दे
स्वाहास्वधायामथ वाद्यशब्दे ॥ १५
राजाभिषेके च तथा विवाहे
यज्ञे वरे स्नातशिरस्यथापि ।
पुष्पेषु शुक्लेषु च पर्व्वतेषु
फलेषु रम्येषु सरिद्वरासु ॥ १६
सरःसु पूर्णेषु तथा जलेषु
सशाद्वलायां भुवि पद्मखण्डे ।
वने च वत्से च शिशौ प्रहृष्टे
साधौ नरे धर्म्मपरायणे च ॥ १७
आचारसेविन्यथ शास्त्रनित्ये
विनीतवेषे च तथा सुवेषे ।
सुशुक्लदान्ते मलवर्ज्जिते च
मृष्टाशने चातिथिपूजके च ॥ १८
स्वदारतुष्टे निरते च धर्म्मे
धर्म्मोत्कटे चात्यशनाद्विरक्ते ।
सदा सपुष्पे च सुगन्धिगात्रे
सगन्धलिप्ते च विभूषिते च ॥ १९

सत्यस्थिते भूतहिते निविष्टे
क्षमान्विते क्रोधविवर्ज्जिते च।
स्वकार्य्यदक्षे परकार्य्यदक्षे
कल्याणचित्ते च सदाविनीते॥ २०

नारीषु नित्यं सुविभूषितासु पतिव्रतासु प्रियवादिनीषु।
अमुक्तहस्तासु सुतान्वितासु सुगुप्तभाण्डासु वलिप्रियासु॥२१
सम्मृष्टवेश्मासु जितेन्द्रियासु कलिव्यपेतासु पथिस्थितासु।
धर्म्मव्यपेक्षासु दयान्वितासु स्थिता सदाहं मधुसूदने तु॥ २२

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे नवनवतितमोऽध्यायः॥ ९९॥

शततमोऽध्यायः।

धर्म्मशास्त्रमिदं श्रेष्ठं स्वयं देवेन भाषितम्।
ये द्विजा धारयिष्यन्ति तेषां स्वर्गे गतिः परा॥ १
इदं पवित्रं मङ्गल्यं स्वर्ग्यमायुष्यमेव च।
ज्ञानंचैव यशस्यंच धनसौभाग्यवर्द्धनम्॥ २
अध्येतव्यं धारणीयं श्राव्यं श्रोतव्यमेव च।
श्राद्धेषु श्रावणीयंच भूतिकामैर्नरैः सदा।
इदं रहस्यं परमं कथितं वसुधे तव॥ ३
मया प्रसन्नेन जगद्धितार्थं सौभाग्यमेतत् परमं रहस्यम्।
दुःस्वप्ननाशं बहुपुण्ययुक्तं शिवालयं शाश्वतधर्म्मशास्त्रम्॥ ४

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे शततमोऽध्यायः॥ १००॥

इति वैष्णवसंहिता समाप्ता।

मनुसंहिता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः ।
प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १
भगवन् सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वशः ।
अन्तरप्रभवानाञ्च धर्म्मान्नो वक्तुमर्हसि ॥ २
त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः ।
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्य्यतत्त्वार्थवित् प्रभो ॥ ३
स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः ।
प्रत्युवाचार्च्च्य तान् सर्वान् महर्षीन् श्रूयतामिति ॥ ४
आसीदिदन्तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ ५
ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।
महाभुतादि वृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥ ६
योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः सएव स्वयमुद्बभौ ॥ ७
सोऽभिध्याय: शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधा प्रजाः ।
अपएव ससर्ज्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥ ८

तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्।
तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः॥ ९
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः॥ १०
यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्।
तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्त्यते॥ ११
तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम्।
स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा॥ १२
ताभ्यां स शकलाभ्याञ्च दिवं भूमिञ्च निर्ममे।
मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानञ्च शाश्वतम्॥ १३
उद्बबर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम्।
मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्॥ १४
महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च।
विषयाणां ग्रहीतॄणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च॥ १५
तेषान्त्ववयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम्।
सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे॥ १६
यन्मूर्त्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्याश्रयन्ति षट्।
तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्त्तिं मनीषिणः॥ १७
तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्म्मभिः।
मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः सर्वभूतकृदव्ययम्॥ १८
तेषामिदन्तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम्।
सूक्ष्माभ्यो मूर्त्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्व्ययम्॥ १९
आद्याद्यस्य गुणन्त्वेषामवाप्नोति परः परः।
यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः॥ २०

सर्व्वेषान्तु स नामानि कर्म्माणि च पृथक् पृथक्।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्म्ममे॥ २१
कर्म्मात्मनाञ्च देवानां सोऽसृजत् प्राणिनां प्रभुः।
साध्यानाञ्च गणं सूक्ष्मं यज्ञञ्चैव सनातनम्॥ २२
अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम्।
दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणम्॥ २३
कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा।
सरितः सागरान् शैलान् समानि विषमाणि च॥ २४
तपो वाचं रतिञ्चैव कामंच क्रोधमेव च।
सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः॥ २५
कर्म्मनाञ्च विवेकार्थं धर्म्माधर्म्मौ व्यवेचयत्।
द्वन्द्वैरयोजयच्चेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः॥ २६
अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्द्धानान्तु याः स्मृताः।
ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वशः॥ २७
यन्तु कर्म्मणि यस्मिन् स न्ययुङ्क्त प्रथमं प्रभुः।
स तदेव स्वयम्भेजे सृज्यमानः पुनः पुनः॥ २८
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्म्माधर्म्मावृतानृते।
यद्यस्य सोऽदधात् सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत्॥ २९
यथर्त्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्त्तुपर्य्यये।
स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्म्माणि देहिनः॥ ३०
लोकानान्तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः।
ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत्॥ ३१
द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत्।
अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः॥ ३२

तपस्तप्त्वाऽसृजद्यन्तु स स्वयं पुरुषो विराट् ।
तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः ॥ ३३
अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ।
पतीन् प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश ॥ ३४
मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च ॥ ३५
एते मनूंस्तु सप्तान्यानसृजन् भूरितेजसः ।
देवान् देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः ॥ ३६
यक्षःरक्षःपिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान् ।
नागान् सर्पान् सुपर्णांश्च पितॄणाञ्च पृथग्गणान् ॥ ३७
विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ।
उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च ॥ ३८
किन्नरान् वानरान् मत्स्यान् विविधांश्च विहङ्गमान् ।
पशून् मृगान् मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः ॥ ३९
कृमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम् ।
सर्वञ्च दंशमशकं स्थावरञ्च पृथग्विधम् ॥ ४०
एवमेतैरिदं सर्वं मन्नियोगान्महात्मभिः ।
यथाकर्म तपोयोगात् सृष्टं स्थावरजङ्गमम् ॥ ४१
येषान्तु यादृशं कर्म भूतानामिह कीर्त्तितम् ।
तत्तथा वोऽभिधास्यामि क्रमयोगञ्च जन्मनि ॥ ४२
पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥ ४३
अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याश्च कच्छपाः ।
यानि चैवं प्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च ॥ ४४

स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम् ।
ऊष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत् किंचिदीदृशम् ॥ ४५

उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः ।
ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ॥ ४६

अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः ।
पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः ॥ ४७

गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव तृणजातयः ।
बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव च ॥ ४८

तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना ।
अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ॥ ४९

एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः ।
घोरेऽस्मिन् भूतसंसारे नित्यं सततयायिनि ॥ ५०

एवं सर्वं स सृष्ट्वेदं मांचाचिन्त्यपराक्रमः ।
आत्मन्यन्तर्दधे भूयः कालं कालेन पीड़यन् ॥ ५१

यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥ ५२

तस्मिन् स्वपति तु स्वस्थे कर्मात्मानः शरीरिणः ।
स्वकर्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥ ५३

युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन्महात्मनि ।
तदायं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥ ५४

तमोऽयन्तु समाश्रित्य चिरन्तिष्ठति सेन्द्रियः ।
न च स्वं कुरुते कर्म तदोत्क्रामति मूर्त्तितः ॥ ५५

यदाणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्थास्नु चरिष्णु च ।
समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्त्तिं विमुञ्चति ॥ ५६

एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम्।
संजीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः॥ ५७
इदं शास्त्रन्तु कृत्वासौ मामेव स्वयमादितः।
विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादींस्त्वहं मुनीन्॥ ५८
एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः।
एतद्धि मत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलं मुनिः॥ ५९
ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिर्मनुना भृगुः।
तानब्रवीदृषीन् सर्वान् प्रीतात्मा श्रूयतामिति॥ ६०
स्वायम्भुवस्यास्य मनोः षड्वंश्या मनवोऽपरे।
सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मानो महौजसः॥ ६१
स्वारोचिषश्चौत्तमिश्च तामसो रैवतस्तथा।
चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च॥ ६२
स्वायम्भुवाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः।
स्वे स्वेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरम्॥ ६३
निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला।
त्रिंशत्कला मुहूर्त्तः स्यादहोरात्रन्तु तावतः॥ ६४
अहोरात्रे विभजते सूर्य्यो मानुषदैविके।
रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्म्मणामहः॥ ६५
पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः।
कर्म्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी॥ ६६
दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः।
अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम्॥ ६७
ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत् प्रमाणं समासतः।
एकैकशो युगानान्तु क्रमशस्तन्निबोधत॥ ६८

चत्वार्य्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम्।
तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः॥ ६९

इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु।
एकपायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च॥ ७०

यदेतत् परिसङ्ख्यातमादावेव चतुर्युगम्।
एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते॥ ७१

दैविकानां युगानान्तु सहस्रं परिसङ्ख्यया।
ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावती रात्रिरेव च॥ ७२

तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः।
रात्रिञ्च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः॥ ७३

तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते।
प्रतिबुद्धश्च सृजति मनः सदसदात्मकम्॥ ७४

मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया।
आकाशं जायते तस्मात् तस्य शब्दगुणं स्मृतम्॥ ७५

आकाशात्तु विकुर्वाणात् सर्वगन्धवहः शुचिः।
बलवान् जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः॥ ७६

वायोरपि विकुर्वाणाद्विरोचिष्णु तमोनुदम्।
ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत्तद्रूपगुणमुच्यते॥ ७७

ज्योतिषश्च विकुर्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः।
अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः॥ ७८

यत् प्राक् द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम्।
तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते॥ ७९

मन्वन्तराण्यसङ्ख्यानि सर्गः संहार एव च।
क्रीड़न्निवैतत् कुरुते परमेष्ठी पुनः पुनः॥ ८०

चतुष्पात् सकलो धर्म्मः सत्यञ्चैव कृते युगे ।
नाधर्म्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान् प्रति वर्त्तते ॥ ८१
इतरेष्वागमाद्धर्म्मः पादशस्त्ववरोपितः ।
चौरिकानृतमायाभिर्धर्म्मश्चापैति पादशः ॥ ८२
अरोगाः सर्व्वसिद्धार्थाश्चतुर्व्वर्षशतायुषः ।
कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादशः ॥ ८३
वेदोक्तमायुर्मर्त्त्यानामाशिषश्चैव कर्म्मणाम् ।
फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ॥ ८४
अन्ये कृतयुगे धर्म्मास्त्रेतायां द्वापरे परे ।
अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः ॥ ८५
तपः परं कृतयुके त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ ८६
सर्व्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्त्यर्थं स महाद्युतिः ।
मुखबाहूरुपज्जानां पृथक् कर्म्माण्यकल्पयत् ॥ ८७
अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहञ्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ ८८
प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ।
विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः ॥ ८९
पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ।
वणिक्पथं कुसीदञ्च वैश्यस्य कृषिमेव ॥ ९०
एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म्म समादिशत् ।
एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥ ९१
ऊर्द्ध्वं नाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्त्तितः ।
तस्मान्मेध्यतमं तस्य मुखमुक्तं स्वयम्भुवा ॥ ९२

उत्तमाङ्गोद्भवाज्जैष्ठ्याद्ब्रह्मणश्चैव धारणात् ।
सर्व्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्म्मतो ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ९३
तं हि स्वयम्भूः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वादितोऽसृजत् ।
हव्यकव्याभिवाह्याय सर्वस्यास्य च गुप्तये ॥ ९४
यस्यास्येन सदाश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ।
कव्यानि चैव पितरः किंभूतमधिकं ततः ॥ ९५
भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठाः नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ ९६
ब्राह्मणेषु तु विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।
कृतबुद्धिषु कर्त्तारः कर्त्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ ९७
उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्त्तिर्धर्म्मस्य शाश्वती ।
स हि धर्म्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ९८
ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।
ईश्वरः सर्वभूतानां धर्म्मकोषस्य गुप्तये ॥ ९९
सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किंचिज्जगतीगतम् ।
श्रैष्ठ्येनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ॥ १००
स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वम्वस्ते स्वं ददाति च ।
आनृशंस्याद्ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः ॥ १०१
तस्य कर्म्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः ।
स्वायम्भुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥ १०२
विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः ।
शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ् नान्येन केनचित् ॥ १०३
इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः शंसितव्रतः ।
मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्म्मदोषैर्न लिप्यते ॥ १०४

पुनाति पङ्क्तिं वंश्यांश्च सप्त सप्त परावरान् ।
पृथिवीमपि चैवेमां कृत्स्नामेकोऽपि सोऽर्हति ॥ १०५
इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविवर्द्धनम् ।
इदं यशस्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम् ॥ १०६
अस्मिन् धर्म्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्म्मणाम् ।
चतुर्णामपि वर्णानामाचारश्चैव शाश्वतः ॥ १०७
आचारः परमो धर्म्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त्त एव च ।
तस्मादस्मिन् सदायुक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ॥ १०८
आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते ।
आचारेण तु संयुक्तः सम्पूर्णफलभाग्भवेत् ॥ १०९
एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्म्मस्य मुनयो गतिम् ।
सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगृहुः परम ॥ ११०
जगतश्च समुत्पत्तिं संस्कारविधिमेव च ।
व्रतचर्य्योपचारंच स्नानस्य च परं विधिम् ॥ १११
दाराधिगमनंचैव विवाहानांच लक्षणम् ।
महायज्ञविधानंच श्राद्धकल्पंच शाश्वतम् ॥ ११२
वृत्तीनां लक्षणंचैव स्नातकस्य व्रतानि च ।
भक्ष्याभक्ष्यंच शौचंच द्रव्याणां शुद्धिमेव च ॥ ११३
स्त्रीधर्म्मयोगं तापस्यं मोक्षं सन्न्यासमेव च ।
राज्ञश्च धर्म्ममखिलं कार्य्याणांच विनिर्णयम ॥ ११४
साक्षिप्रश्नविधानंच धर्म्मं स्त्रीपुंसयोरपि ।
विभागधर्म्मं द्यूतंच कण्टकानांच शोधनम् ॥ ११५
वैश्यशूद्रोपचारञ्च सङ्कीर्णानांच सम्भवम् ।
आपद्धर्म्मंच वर्णानां प्रायश्चित्तविधिं तथा ॥ ११६

संसारगमनंचैव त्रिविधं कर्म्मसम्भवम् ।
निःश्रेयसं कर्म्मणाञ्च गुणदोषपरीक्षणम् ॥ ११७
देशधर्म्मान् जातिधर्म्मान् कुलधर्म्मांश्च शाश्वतान् ।
पाषण्डगणधर्म्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान्मनुः ॥ ११८
यथेदमुक्तवान् शास्त्रं पुरा पृष्टो मनुर्म्मया ।
तथेदं यूयमप्यद्य मत्सकाशान्निबोधत ॥ ११९

इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्म्मस्तन्निबोधत ॥ १
कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता ।
काम्यो हि वेदाधिगमः कर्म्मयोगश्च वैदिकः ॥ २
सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।
व्रता नियमधर्म्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥ ३
अकामस्य क्रिया काचित् दृश्यते नेह कर्हिचित् ।
यद् यद्धि कुरुते किंचित् तत्तत् कामस्य चेष्टितम् ॥ ४
तेषु सम्यग्वर्त्तमानो गच्छत्यमरलोकताम् ।
यथासङ्कल्पितांश्चेह सर्वान् कामान् समश्नुते ॥ ५
वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६

य: कश्चित् कस्यचिद्धर्म्मो मनुना परिकीर्त्तित: ।
स सर्व्वोऽभिहितो वेदे सर्व्वज्ञानमयो हि स: ॥ ७
सर्व्वन्तु समवेच्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा ।
श्रुतिप्रमाण्यतो विद्वान् स्वधर्म्मे निविशेत वै ॥ ८
श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म्ममनुतिष्ठन् हि मानव: ।
इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ ९
श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्म्मशास्त्रन्तु वै स्मृति: ।
ते सर्व्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्म्मो हि निर्वभौ ॥ १०
योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्द्विज: ।
स साधुभिर्वहिष्कार्य्यो नास्तिको वेदनिन्दक: ॥ ११
वेद: स्मृति: सदाचार: स्वस्य च प्रियमात्मन: ।
एतच्चतुर्विधं प्राहु: साक्षाद्धर्म्मस्य लक्षणम् ॥ १२
अर्थकामेष्वसक्तानां धर्म्मज्ञानं विधीयते ।
धर्म्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुति: ॥ १३
श्रुतिद्वैधन्तु यत्र स्यात्तत्र धर्म्मावुभौ स्मृतौ ।
उभावपि हि तौ धर्म्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभि: ॥ १४
उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।
सर्व्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुति: ॥ १५
निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधि: ।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥ १६
सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।
तं देवनिर्म्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥ १७
तस्मिन् देशे य आचार: पारम्पर्य्यक्रमागत: ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥ १८

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पंचालाः शूरसेनकाः
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ॥ १९
एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ २०
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग्विनशनादपि ।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः ॥ २१
आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्य्योरार्य्यावर्त्तं विदुर्बुधाः ॥ २२
कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥ २३
एतान् द्विजातयो देशान् संश्रयेरन् प्रयत्नतः ।
शूद्रस्तु यस्मिन् कस्मिन् वा निवसेद्वृत्तिकर्षितः ॥ २४
एषा धर्म्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्त्तिता ।
सम्भवश्चास्य सर्वस्य वर्णधर्म्मान् निबोधत ॥ २५
वैदिकैः कर्म्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।
कार्य्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ २६
गार्भैर्होमैर्जातकर्म्मचौड़मौञ्जीनिबन्धनैः ।
बैजिकं गार्भिकंचैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ २७
स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥ २८
प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म्म विधीयते ।
मन्त्रवत् प्राशनंचास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ॥ २९
नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ।
पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ ३०

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम्।
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम्॥ ३१
शर्म्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम्।
वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रैष्यसंयुतम्॥ ३२
स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम्।
मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्॥ ३३
चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले॥ ३४
चूड़ाकर्म्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्म्मतः।
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात्॥ ३५
गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः॥ ३६
ब्रह्मवर्च्चसकामस्य कार्य्यं विप्रस्य पंचमे।
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे॥ ३७
आषोड़शाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते।
आद्वाविंशात् क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः॥ ३८
अत ऊर्द्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः।
सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्य्यविगर्हिताः॥ ३९
नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित्।
ब्राह्मान् यौनांश्च सम्बन्धानाचरेद्ब्राह्मणः सह॥ ४०
कार्ष्णरौरववास्तानि चर्म्माणि ब्रह्मचारिणः।
वसीरन्नानुपूर्व्वेण शाणक्षौमाविकानि च॥ ४१
मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला।
क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी॥ ४२

मुञ्जालाभे तु कर्त्तव्याः कुशाश्मान्तकवल्वजैः।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पंचभिरेव वा॥ ४३
कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्ध वृतं त्रिवृत्।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्॥ ४४
ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ।
पैलवोदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्म्मतः॥ ४५
केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः।
ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः॥ ४६
ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः॥ ४७
प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम्।
प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि॥ ४८
भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः।
भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम्॥ ४९
मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम्।
भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत्॥ ५०
समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदन्नममायया।
निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः॥ ५१
आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः।
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः॥ ५२
उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात् समाहितः।
भुक्त्वा चोपस्पृशेत् सम्यगद्भिः खानि च संस्पृशेत्॥ ५३
पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन्।
दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः॥ ५४

पुजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्ज्जंच यच्छति ।
अपूजितन्तु तद्भुक्तमुभयं नाशयेदिदम् ॥ ५५
नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यान्नाद्याच्चैव तथान्तरा ।
नचैवात्यशनं कुर्य्यान्न चोच्छिष्टः क्वचिद्व्रजेत् ॥ ५६
अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यंचातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् ॥ ५७
ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।
कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन ॥ ५८
अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ।
कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः ॥ ५९
त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।
खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च ॥ ६०
अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्म्मवित् ।
शौचेप्सुः सर्व्वदाचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः ॥ ६१
हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ ६२
उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः ।
सव्ये प्राचीन आवीती निवीती कण्ठसज्जने ॥ ६३
मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ॥ ६४
केशान्तः षोड़शे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥ ६५
अमन्त्रिका तु कार्य्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ ६६

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।
पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिष्क्रिया ॥ ६७
एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः ।
उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ॥ ६८
उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।
आचारमग्निकार्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च ॥ ६९
अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।
ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥ ७०
ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।
संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ ७१
व्यत्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ॥ ७२
अध्येष्यमाणन्तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥ ७३
ब्राह्मणः प्रणवं कुर्य्यादादावन्ते च सर्वदा ।
स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्य्यति ॥ ७४
प्राक्कूलान् पर्य्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ।
प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओंकारमर्हति ॥ ७५
अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः ।
वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवः स्वरितीति च ॥ ७६
त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ ७७
एतदक्षरमेताञ्च जपन् व्याहृतिपूर्विकां ।
सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ ७८

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतत्त्रिकं द्विजः।
महतोऽप्येनसो मासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते॥ ७९
एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया।
ब्रह्मक्षत्रियविड्‌योनिर्गर्हणां याति साधुषु॥ ८०
ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम्॥ ८१
योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान्॥ ८२
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते॥ ८३
क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति यजति क्रियाः।
अक्षरस्त्वक्षयं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः॥ ८४
विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः॥ ८५
ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम्॥ ८६
जप्येनैव तु संसिद्ध्येद्‌ब्राह्मणो नात्र संशयः।
कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते॥ ८७
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु।
संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान् यन्तेव वाजिनां॥ ८८
एकादशेन्द्रियाण्याहुर्य्यानि पूर्वे मनीषिणः।
तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः॥ ८९
श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पंचमी।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता॥ ९०

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्व्वशः।
कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रचक्षते॥ ९१
एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम्।
यस्मिन् जिते जितावेतौ भवतः पंचकौ गणौ॥ ९२
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयं।
संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति॥ ९३
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते॥ ९४
यश्चैतान् प्राप्नुयात् सर्वान यश्च तान् केवलांस्त्यजेत्।
प्रापणात् सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते॥ ९५
न तथैतानि शक्यन्ते संनियमन्तुमसेवया।
विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः॥ ९६
वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च।
न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छति कर्हिचित्॥ ९७
श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः॥ ९८
इन्द्रियाणान्तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम्।
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम्॥ ९९
वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा।
सर्वान् संसाधयेदर्थानक्षिण्वन् योगतस्तनुम्॥ १००
पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात्।
पश्चिमान्तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात्॥ १०१
पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति।
पश्चिमान्तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम्॥ १०२

न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।
स शूद्रवद्बहिष्कार्य्यः सर्वस्माद्द्विजकर्म्मणः ॥ १०३
अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः ।
सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ॥ १०४
वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ १०५
नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत् स्मृतम् ।
ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥ १०६
यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः ।
तस्य नित्यं क्षरत्येष पयो दधि घृतं मधु ॥ १०७
अग्नीन्धनं भैक्ष्यचर्य्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ।
आसमावर्त्तनात् कुर्य्यात् कृतोपनयनो द्विजः ॥ १०८
आचार्य्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्म्मिकः शुचिः ।
आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्म्मतः ॥ १०९
नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयात् न चान्यायेन पृच्छतः ।
जानन्नपि हि मेधावी जड़वल्लोक आचरेत् ॥ ११०
अधर्म्मेण च यः प्राह यश्चाधर्म्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ १११
धर्म्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥ ११२
विद्ययैव समं कामं मर्त्तव्यं ब्रह्मवादिना ।
आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत् ॥ ११३
विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम् ।
असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्य्यवत्तमा ॥ ११४

यमेव तु शुचिं विद्यान्नियतं ब्रह्मचारिणम्।
तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥ ११५
ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात्।
स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११६
लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥ ११७
सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः।
नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥ ११८
शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत्।
शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥ ११९
ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते। १२०
अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः।
चत्वारि संप्रवर्द्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥ १२१
अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन्।
असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥ १२२
नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते।
तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥ १२३
भोः शब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने।
नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः। १२४
आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने।
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥ १२५
यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम्।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ १२६

ব্রাহ্মণং কুশলং পৃচ্ছেৎ ক্ষত্রবন্ধুমনাময়ম্।
বৈশ্যং ক্ষেমং সমাগম্য শূদ্রমারোগ্যমেব চ॥ ১২৭
অবাচ্যো দীক্ষিতো নাম্না যবীয়ানপি যো ভবেৎ।
ভো-ভবৎ-পূর্বকন্ত্বেনমভিভাষেত ধর্মবিৎ॥ ১২৮
পরপত্নী তু যা স্ত্রী স্যাদসম্বন্ধা চ যোনিতঃ।
তাং ব্রূয়াদ্ভবতীত্যেবং সুভগে ভগিনীতি চ॥ ১২৯
মাতুলাংশ্চ পিতৃব্যাংশ্চ শ্বশুরানৃত্বিজো গুরূন্।
অসাবহমিতি ব্রূয়াৎ প্রত্যুত্থায় যবীয়সঃ॥ ১৩০
মাতৃষ্বসা মাতুলানী শ্বশ্রূরথ পিতৃষ্বসা।
সংপূজ্যা গুরুপত্নীবৎ সমাস্তা গুরুভার্য্যয়া॥ ১৩১
ভ্রাতুর্ভার্য্যোপসংগ্রাহ্যা সবর্ণাহন্যহন্যপি।
বিপ্রোষ্য তূপসংগ্রাহ্যা জ্ঞাতিসম্বন্ধিযোষিতঃ॥ ১৩২
পিতুর্ভগিন্যাং মাতুশ্চ জ্যায়স্যাঞ্চ স্বসর্য্যপি।
মাতৃবদ্বৃত্তিমাতিষ্ঠেৎ মাতা তাভ্যো গরীয়সী॥ ১৩৩
দশাব্দাখ্যং পৌরসখ্যং পঞ্চাব্দাখ্যং কলাভৃতাম্।
ত্র্যব্দপূর্বং শ্রোত্রিয়াণাং স্বল্পেনাপি স্বযোনিষু॥ ১৩৪
ব্রাহ্মণং দশবর্ষন্তু শতবর্ষন্তু ভূমিপম্।
পিতাপুত্রৌ বিজানীয়াদ্ব্রাহ্মণস্তু তয়োঃ পিতা॥ ১৩৫
বিত্তং বন্ধুর্বয়ঃ কর্ম্ম বিদ্যা ভবতি পঞ্চমী।
এতানি মান্যস্থানানি গরীয়ো যদ্ যদুত্তরম্॥ ১৩৬
পঞ্চানাং ত্রিষু বর্ণেষু ভূয়াংসি গুণবন্তি চ।
যত্র স্যুঃ সোঽত্র মানার্হঃ শূদ্রোঽপি দশমীং গতঃ॥ ১৩৭
চক্রিণো দশমীস্থস্য রোগিণো ভারিণঃ স্ত্রিয়াঃ।
স্নাতকস্য চ রাজ্ঞশ্চ পন্থা দেয়ো বরস্য চ॥ ১৩৮

तेषान्तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।
राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक् ॥ १३९
उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्य्यं प्रचक्षते ॥ १४०
एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।
योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ १४१
निषेकादीनि कर्म्माणि यः करोति यथाविधि ।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥ १४२
अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान् ।
यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते ॥ १ ३
य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ ।
स माता स पिता ज्ञेयस्तन्न द्रुह्येत् कदाचन ॥ १४४
उपाध्यायान् दशाचार्य्य आचार्य्याणां शतं पिता ।
सहस्रन्तु पितॄन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ १४५
उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।
ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ १४६
कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः ।
सम्भूतिं तस्य तां विद्याद्यद्योनावभिजायते ॥ १४७
आचार्य्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः ।
उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साजरामरा ॥ १४८
अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तया ॥ १४९
ब्राह्मस्य जन्मनः कर्त्ता स्वधर्म्मस्य च शासिता ।
बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति धर्म्मतः ॥ १५०

अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरसः कविः ।
पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ १५१

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।
देवाश्चैतान् समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान् ॥ १५२

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।
अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदम् ॥ १५३

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्म्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ १५४

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठं क्षत्रियाणान्तु वीर्य्यतः ।
वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥ १५५

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं वि[illegible] ॥ १५६

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्म्ममयो मृगः ।
यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति ॥ १५७

यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।
यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः ॥ १५८

अहिंसयैव भूतानां कार्य्यं श्रेयोऽनुशासनम् ।
वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्म्ममिच्छता ॥ १५९

यस्य वाङ्मनसे शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा ।
स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥ १६०

नारुन्तुदः स्यादार्त्तोऽपि न परद्रोहकर्म्मधीः ।
ययास्योद्विजते वाचा नालोक्यां तामुदीरयेत् ॥ १६१

सम्मानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव ।
अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा ॥ १६२

सुखं ह्यवमतः शेते सुखञ्च प्रतिबुध्यते।
सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति॥ १६३
अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः।
गुरौ वसन् सञ्चिनुयाद्ब्रह्माधिगमिकं तपः॥ १६४
तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना॥ १६५
वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्यन् द्विजोत्तमः।
वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते॥ १६६
आ हैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः।
यः स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम्॥ १६७
योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः॥ १६८
मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने।
तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात्॥ १६९
तत्र यद्ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम्।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य्य उच्यते॥ १७०
वेदप्रदानादाचार्य्यं पितरं परिचक्षते।
न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात्॥ १७१
नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते।
शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते॥ १७२
कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते।
ब्रह्मणो ग्रहणञ्चैव क्रमेण विधिपूर्वकम्॥ १७३
यद्यस्य विहितं चर्म्म यत् सूत्रं या च मेखला।
यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि॥ १७४

सेवेतेमांस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन्।
संनियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्ध्यर्थमात्मनः॥ १७५
नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्य्याद्देवर्षिपितृतर्पणम्।
देवताभ्यर्च्चनञ्चैव समिदाधानमेव च॥ १७६
वर्ज्जयेन्मधु मांसञ्च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः।
शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनाञ्चैव हिंसनम्॥ १७७
अभ्यङ्गमञ्जनञ्चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम्।
कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्त्तनं गीतवादनम्॥ १७८
द्यूतञ्च जनवादञ्च परिवादं तथानृतम्।
स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च॥ १७९
एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित्।
कामाद्धि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः॥ १८०
स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः।
स्नात्वार्कमर्च्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्॥ १८१
उदकुम्भं सुमनसो गोशकृत्मृत्तिकाकुशान्।
आहरेद्यावदर्थानि भैक्षञ्चाहरहश्चरेत्॥ १८२
वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु।
ब्रह्मचर्य्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम्॥ १८३
गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु।
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्ज्जयेत्॥ १८४
सर्वं वापि चरेद्ग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे।
नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत्॥ १८५
दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि।
सायम्प्रातश्च जुहुयात् ताभिरग्निमतन्द्रितः॥ १८६

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥ १८७
भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती ।
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥ १८८
व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्षिवत् ।
काममभ्यर्थितोऽश्नीयात् व्रतमस्य न लुप्यते ॥ १८९
ब्राह्मणस्यैव कर्म्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः ।
राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत् कर्म्म विधीयते ॥ १९०
चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ।
कुर्य्यादध्ययने यत्नमाचार्य्यस्य हितेषु च ॥ १९१
शरीरंचैव वाचञ्च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।
नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥ १९२
नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्वाचारः सुसंयतः ।
आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥ १९३
हीनान्नवस्त्रवेशः स्यात् सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
उत्तिष्ठेत् प्रथमंचास्य चरमंचैव संविशेत् ॥ १९४
प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत् ।
नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन् न पराङ्मुखः ॥ १९५
आसीनस्य स्थितः कुर्य्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ।
प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्धावंस्तु धावतः ॥ १९६
पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिकम् ।
प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥ १९७
नीचं शय्यासनंचास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ १९८

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।
नचैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥ १९९
गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्त्तते ।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ २००
परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ।
परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥ २०१
दूरस्थो नार्च्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।
यानासनस्थश्चैवैनमवरुह्याभिवादयेत् ॥ २०२
प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ।
असंश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्त्तयेत् ॥ २०३
गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।
आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च ॥ २०४
गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।
न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरूनभिवादयेत् ॥ २०५
विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या-वृत्तिः स्वयोनिषु ।
प्रतिषेधत्सु चाधर्म्मान् हितंचोपदिशत्स्वपि ॥ २०६
श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।
गुरुपुत्त्रेषु चार्य्येषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥ २०७
बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्म्मणि ।
अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८
उत्सादनंच गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
न कुर्य्याद्गुरुपुत्त्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥ २०९
गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः ।
असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २१०

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च।
गुरुपत्न्या न कार्य्याणि केशानांच प्रसाधनम्॥ २११
गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः।
पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता॥ २१२
स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम्।
अतोऽर्थान्न प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः॥ २१३
अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः।
प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम्॥ २१४
मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत्।
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति॥ २१५
कामन्तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि।
विधिवद्वन्दनं कुर्य्यादसावहमिति ब्रुवन्॥ २१६
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम्।
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्म्ममनुस्मरन्॥ २१७
यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्य्यधिगच्छति।
तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति॥ २१८
मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः।
नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत् सूर्य्यो नाभ्युदियात् क्वचित्॥ २१९
तं चेदभ्युदियात् सूर्य्यः शयानं कामचारतः।
निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम्॥ २२०
सूर्य्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः।
प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा॥ २२१
आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः।
शुचौ देशे जपं जप्यमुपासीत यथाविधि॥ २२२

यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किंचित् समाचरेत् ।
तत् सर्वमाचरेद्युक्तो यत्र वाऽस्य रमेन्मनः ॥ २२३
धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म एव च ।
अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥ २२४
आचार्य्यो ब्रह्मणो मूर्त्तिः पिता मूर्त्तिः प्रजापतेः ।
माता पृथिव्या मूर्त्तिस्तु भ्राता स्वो मूर्त्तिरात्मनः ॥ २२५
आचार्य्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः ।
नार्त्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ २२६
यत् मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम् ।
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्त्तुं वर्षशतैरपि ॥ २२७
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्य्यादाचार्य्यस्य च सर्वदा ।
तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥ २२८
तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमन्तप उच्यते ।
न तैरभ्यननुज्ञातो धर्म्ममन्यं समाचरेत् ॥ २२९
त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः ।
त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽग्नयः ॥ २३०
पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।
गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी ॥ २३१
त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रीन् लोकान् विजयेद्गृही ।
दीप्यमानः स्ववपुषा देववद्दिवि मोदते ॥ २३२
इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।
गुरुशुश्रूषया त्वेव ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ २३३
सर्वे तस्यादृता धर्म्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।
अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २३४

यावत्त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ।
तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्य्यात् प्रियहिते रतः ॥ २३५
तेषामनुपरोधेन पारत्र्यं यद्यदाचरेत् ।
तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्म्मभिः ॥ २३६
त्रिष्वेतेष्वितिकृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते ।
एष धर्म्मः परः साक्षादुपधर्म्मोऽन्य उच्यते ॥ २३७
श्रद्दधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ।
अन्त्यादपि परं धर्म्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ २३८
विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ।
अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम् ॥ २३९
स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्म्मः शौचं सुभाषितम् ।
विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः ॥ २४०
अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।
अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥ २४१
नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।
ब्राह्मणे चाननूचाने काङ्क्षन् गतिमनुत्तमाम् ॥ २४२
यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले ।
युक्तः परिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणात् ॥ २४३
आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।
स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम् ॥ २४४
न पूर्व्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्व्वीत धर्म्मवित् ।
स्नास्यंस्तु गुरुणाज्ञप्तः शक्त्या गुर्व्वर्थमाहरेत् ॥ २४५
क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमासनम् ।
धान्यं शाकञ्च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥ २४६

आचार्य्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ २४७
एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान
प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ २४८
एवञ्चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्य्यमविप्लुतः ।
स गच्छत्युत्तमं स्थानं न चेह जायते पुनः ॥ २४९

इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां
संहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ।
तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥ १
वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम ।
अविप्लुतब्रह्मचर्य्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥ २
तं प्रतीतं स्वधर्म्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः ।
स्रग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा ॥ ३
गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।
उद्वहेत द्विजो भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥ ४
असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने ॥ ५
महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।
स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्ज्जयेत् ॥ ६

हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम्।
क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च॥ ৭
नोद्वहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम्।
नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्गलाम्॥ ৮
नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम्।
न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम्॥ ৯
अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम्।
तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम्॥ ১০
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायते वा पिता।
नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया॥ ১১
सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि।
कामतन्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोवराः॥ ১২
शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते।
ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः॥ ১৩
न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः।
कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्य्योपदिश्यते॥ ১৪
हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम्॥ ১৫
शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च।
शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः॥ ১৬
शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम्।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते॥ ১৭
दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु।
नाश्नन्ति पितृदेवास्तं न च स्वर्गं स गच्छति॥ ১৮

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च।
तस्यांचैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते॥ १९
चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान्।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत॥ २०
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः॥ २१
यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ।
तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान्॥ २२
षड़ानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान्।
विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यानराक्षसान्॥ २३
चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः।
राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः॥ २४
पंचानान्तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह।
पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन॥ २५
पृथक्पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ॥ २६
आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयं।
आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्त्तितः॥ २७
यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते।
अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते॥ २८
एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः।
कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते॥ २९
सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः॥ ३०

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म्म उच्यते ॥ ३१
इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च।
गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥ ३२
हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात्।
प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ३३
सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ ३४
अद्भिरेव द्विजाग्र्याणां कन्यादानं विशिष्यते।
इतरेषान्तु वर्णानामितरेतरकाम्यया ॥ ३५
यो यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्त्तितो गुणः।
सर्वं शृणुत तं विप्राः सम्यक् कीर्त्तयतो मम ॥ ३६
दश पूर्वान् परान् वंश्यानात्मानञ्चैकविंशकम्।
ब्राह्मीपुत्त्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसः पितॄन् ॥ ३७
दैवोढ़ाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान्।
आर्षोढ़ाजः सुतस्त्रींस्त्रीन् षट् षट् कायोढ़जः सुतः ॥३७
ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः।
ब्रह्मवर्च्चस्विनः पुत्त्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः ॥ ३९
रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः।
पर्य्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥ ४०
इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः।
जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्म्मद्विषः सुताः ॥ ४१
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत् ॥ ४२

पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।
असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्मणि ॥ ४३

शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।
वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥ ४४

ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा ।
पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥ ४५

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोड़श स्मृताः ।
चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिः सद्विगर्हितैः ॥ ४६

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।
त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥ ४७

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥ ४८

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
समेऽपुमान् पुंस्त्रियो वा क्षीणेऽल्पे च विपर्य्ययः ॥ ४९

निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्ज्जयन् ।
ब्रह्मचार्य्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥ ५०

न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि ।
गृह्णन् शुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥ ५१

स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः ।
नारी यानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिम् ॥ ५२

आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।
अल्पोऽप्येवं महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः ॥ ५३

यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।
अर्हणं तत् कुमारीणामानृशंस्यञ्च केवलम् ॥ ५४

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा।
पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः॥ ५५
यत्र नार्य्यास्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः॥ ५६
शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलम्।
न शोचन्ति तु यत्रैता वर्धते तद्धि सर्वदा॥ ५७
जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रति पूजिताः।
तानि कृत्याहतानीव विनश्यंति समन्ततः॥ ५८
तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषुत्सवेषु च॥ ५९
सन्तुष्टो भार्य्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्य्या तथैवच।
यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्॥ ६०
यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत्।
अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते॥ ६१
स्त्रियान्तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम्।
तस्यान्त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते॥ ६२
कुविवाहैः क्रियाकलोपैर्वेदानध्ययनेन च।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च॥ ६३
शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः।
गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया॥ ६४
अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणाम्।
कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः॥ ६५
मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि।
कुलसङ्ख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः॥ ६६

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।
पञ्चयज्ञविधानंच पंक्तिंचान्वाहिकीं गृही ॥ ६७
पंच सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्कर: ।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥ ६८
तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभि: ।
पंच कृप्ता महायज्ञा: प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥ ६९
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञ: पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ७०
पंचैतान् यो महायज्ञान्न हापयति शक्तित: ।
स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते ॥ ७१
देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च य: ।
न निर्वपति पंचानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥ ७२
अहुतंच हुतंचैव तथा प्रहुतमेव च ।
ब्राह्मंर हुतं प्राशितंच पंचयज्ञान् प्रचक्षते ॥ ७३
जपोऽहुतो हुतो होम: प्रहुतो भौतिको बलि: ।
ब्राह्मंर हुतं द्विजाग्र्यार्चा प्राशितं पितृतर्पणम् ॥ ७४
स्वाध्याये नित्ययुक्त: स्याद्दैवे चैवेह कर्मणि ।
दैवकर्मणि युक्तो हि बिभर्त्तीदं चराचरम् ॥ ७५
अग्नौ प्रास्ताहुति: सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं तत: प्रजा: ॥ ७६
यथा वायुं समाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्वजन्तव: ।
तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व आश्रमा: ॥ ७७
यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् ।
गृहस्थेनैव धार्य्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥ ७८

स सन्धार्य्य प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता।
सुखं चेहेच्छता नित्यं योऽधार्य्यो दुर्बलेन्द्रियैः॥ ७९
ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा।
आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्य्यं विजानता॥ ८०
स्वाध्यायेनार्च्चयेतर्षीन् होमैर्देवान् यथाविधि।
पितॄन् श्राद्धैश्च नॄनन्नैर्भूतानि बलिकर्मणा। ८१
कुर्य्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा।
पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्॥ ८२
एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थे पांचयज्ञिके।
न चैवात्राशयेत् कंचिद्वैश्वदेवं प्रतिद्विजम्॥ ८३
वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम्।
आभ्यः कुर्य्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम्॥ ८४
अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः।
विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च॥ ८५
कुह्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च।
सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः॥ ८६
एवं सम्यग्घविर्हुत्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम्।
इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत्॥ ८७
मरुद्भ्य इति तु द्वारि क्षिपेदप्स्वद्भ्य इत्यपि।
वनस्पतिभ्य इत्येवं मुषलोलूखले हरेत्॥ ८८
उच्छीर्षके श्रियै कुर्य्याद्भद्रकाल्यै च पादतः।
ब्रह्मवास्तोःपतिभ्यान्तु वास्तुमध्ये बलिं हरेत्॥ ८९
विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्क्षिपेत्।
दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तञ्चारिभ्य एव च॥ ९०

पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत वलिं सर्वात्मभूतये ।
पितृभ्यो वलिशेषन्तु सर्वं दक्षिणतो हरेत् ॥ ९१
शुनांच पतितानांच श्वपचां पापरोगिणाम् ।
वायसानां कृमीणांच शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥ ९२
एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्च्चति ।
स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्त्तिं पथार्जुना ॥ ९३
कृत्वैतद्वलिकर्म्मैवमतिथिं पूर्वमाशयेत् ।
भिक्षांच भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ॥ ९४
यत् पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरोः ।
तत् पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही ॥ ९५
भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।
वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ९६
नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम् ।
भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहाद्दत्तानि दातृभिः ॥ ९७
विद्यातपःसमृद्धेषु हुतं विप्रमुखाग्निषु ।
निस्तारयति दुर्गाच्च महतश्चैव किल्विषात् ॥ ९८
संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके ।
अन्नंचैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ९९
शिलानप्युञ्छतो नित्यं पंचाग्नीनपि जुह्वतः ।
सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्च्चितो वसन् ॥ १००
तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।
एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ १०१
एकरात्रन्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।
अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ १०२

नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा।
उपस्थितं गृहे विद्याद्भार्य्या यत्राग्नयोऽपि वा॥ १०३
उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः।
तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्नादिदायिनाम्॥ १०४
अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्य्योढ़ो गृहमेधिना।
काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन् गृहे वसेत्॥ १०५
न वै स्वयं तदश्नीयादतिथिं यन्न भोजयेत्।
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यञ्चातिथिपूजनम्॥ १०६
आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनाम्।
उत्तमेषूत्तमं कुर्य्याद्धीने हीनं समे समम्॥ १०७
वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत्।
तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत्॥ १०८
न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत्।
भोजनार्थं हि ते शंसन् वान्ताशीत्युच्यते बुधैः॥ १०९
न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते।
वैश्यशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च॥ ११०
यदि त्वतिथिधर्म्मेण क्षत्त्रियो गृहमाव्रजेत्।
भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामन्तमपि भोजयेत्॥ १११
वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्म्मिणौ।
भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन्॥ ११२
इतरानपि सख्यादीन् संप्रीत्या गृहमागतान्।
सत्कृत्यान्नं यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्य्यया॥ ११३
सुवासिनीः कुमारांश्च रोगिणो गर्भिणीस्तथा।
अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन्॥ ११४

अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः।
स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः॥ ११५
भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि।
भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती॥ ११६
देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्याश्च देवताः।
पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषभुग्भवेत्॥ ११७
अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्।
यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते॥ ११८
राजर्त्विक्स्नातकगुरून् प्रियश्वशुरमातुलान्।
अर्हयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात् पुनः॥ ११९
राजा च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्मण्युपस्थितौ।
मधुपर्केण संपूज्यौ न त्वयज्ञ इति स्थितिः॥ १२०
सायन्त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत्।
वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातर्विधीयते॥ १२१
पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान्।
पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्य्यान्मासानुमासिकम्॥ १२२
पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः।
तच्चामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः॥ १२३
तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्या द्विजोत्तमाः।
यावन्तश्चैव यैश्चान्नैस्तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः॥ १२४
द्वौ दैवे पितृकार्य्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा।
भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे॥ १२५
सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदः।
पञ्चैतान् विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम्॥ १२६

प्रथिता प्रेतकृत्यैषा पित्र्यं नाम विधुक्षये।
तस्मिन् युक्तस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यैव लौकिकी ॥ १२७
श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥ १२८
एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत्।
पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान् बहूनपि ॥ १२९
दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम्।
तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥ १३०
सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते।
एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥ १३१
ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च।
न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुद्ध्यतः ॥ १३२
यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित्।
तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान् ॥ १३३
ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथापरे।
तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथापरे ॥ १३४
ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः।
हव्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्ष्वपि ॥ १३५
अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः।
अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः ॥ १३६
ज्यायांसमनयोर्विद्यात् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता।
मन्त्रसंपूजनार्थन्तु सत्कारमितरोऽर्हति ॥ १३७
न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्य्योऽस्य संग्रहः।
नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं श्राद्धे भोजयेद्द्विजम् ॥ १३८

यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च।
तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च॥ १३९
यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः।
स स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छ्राद्धमित्रो द्विजाधमः॥ १४०
सम्भोजनी साभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः।
इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि॥ १४१
यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम्।
तथानृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम्॥ १४२
दातॄन् प्रतिग्रहीतॄंश्च कुरुते फलभागिनः।
विदुषे दक्षिणा दत्ता विधिवत् प्रेत्य चेह च॥ १४३
कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम्।
द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम्॥ १४४
यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम्।
शाखान्तगमथाध्वर्य्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम्॥ १४५
एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्चितः।
पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी॥ १४६
एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः॥ १४७
मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम्।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत्॥ १४८
न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित्।
पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः॥ १४९
ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः।
तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत्॥ १५०

जटिलञ्चानधीयानं दुर्बलं कितवन्तथा ।
याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥ १५१
चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥ १५२
प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।
प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्द्धुषिस्तथा ॥ १५३
यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।
ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥ १५४
कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च ।
पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ १५५
भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा ।
शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥ १५६
अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।
ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ १५७
आगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥ १५८
पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा ।
पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥ १५९
धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः ।
मित्रध्रुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्य्यस्तथैव च ॥ १६०
भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा ।
उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥ १६१
हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।
पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्य्यस्तथैव च ॥ १६२

स्रोतसां भेदको यश्च तेषाञ्चावरणे रतः ।
गृहसम्वेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥ १६३
श्वक्रीड़ी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।
हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानाञ्चैव याजकः ॥ १६४
आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥ १६५
औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।
प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ १६६
एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् ।
द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् ॥ १६७
ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ।
तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥ १६८
अपाङ्क्तदाने यो दातुर्भवत्यूर्द्ध्वं फलोदयः ।
दैवे हविषि पित्र्ये वा तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १६९
अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्रादिभिस्तथा ।
अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ १७०
दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ १७१
परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपंचमाः ॥ १७२
भ्रातुर्मृतस्य भार्य्यायां योऽनुरज्येत कामतः ।
धर्म्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥ १७३
परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः ॥ १७४

तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च।
दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम्॥ १७५
अपाङ्क्त्यो यावतः पांक्त्यान् भुञ्जानाननुपश्यति।
तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति बालिशः॥ १७६
वीक्ष्यान्धो नवतेः काणः षष्टेः श्वित्री शतस्य तु।
पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम्॥ १७७
यावतः संस्पृशेदङ्गैर्ब्राह्मणान् शूद्रयाजकः।
तावतां न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्त्तिकम्॥ १७८
वेदविच्चापि विप्रोऽस्य लोभात् कृत्वा प्रतिग्रहम्।
विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि॥ १७९
सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूयशोणितम्।
नष्टं देवलके दत्तं अप्रतिष्ठन्तु वार्द्धुषौ॥ १८०
यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत्।
भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे॥ १८१
इतरेषु त्वपाङ्क्त्येषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु।
मेदोऽसृङ्मांसमज्जास्थि वदन्त्यन्नं मनीषिणः॥ १८२
अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः।
तान्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाग्र्यान् पङ्क्तिपावनान्॥ १८३
अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च।
श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः॥ १८४
त्रिणाचिकेतः पंचाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित्।
ब्राह्मदेयात्मसन्तानो ज्येष्ठसामग एव च॥ १८५
वेदार्थवित् प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः।
शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः॥ १८६

पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते ।
निमन्त्रयेत त्र्यवरान् सम्यग्विप्रान् यथोदितान् ॥ १८७
निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत् सदा ।
न च छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धञ्च तद्भवेत् ॥ १८८
निमन्त्रितान् हि पितर उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान् ।
वायुवच्चानुगच्छन्ति तथासीनानुपासते ॥ १८९
केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः ।
कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः सूकरतां व्रजेत् ॥ १९०
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते ।
दातुर्यद्दुष्कृतं किंचित्तत् सर्वं प्रतिपद्यते ॥ १९१
अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ।
न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ॥ १९२
यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्वेषामप्यशेषतः ।
ये च यैरुपचर्य्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत ॥ १९३
मनोर्हैरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ।
तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥ १९४
विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ।
अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीचा लोकविश्रुताः ॥ १९५
दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
सुपर्णकिन्नराणांच स्मृता बर्हिषदोऽत्रिजाः ॥ १९६
सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः ।
वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणान्तु सुकालिनः ॥ १९७
सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविष्मन्तोऽङ्गिरःसुताः ।
पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्रा वशिष्ठस्य सुकालिनः ॥ १९८

अग्निदग्धाननग्निदग्धान् काव्यान्बर्हिषदस्तथा।
अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत्॥ १९९

य एते तु गणा मुख्याः पितॄणां परिकीर्त्तिताः।
तेषामपीह विज्ञेयं पुत्त्रपौत्त्रमनन्तकम्॥ २००

ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवदानवाः।
देवेभ्यस्तु जगत् सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वशः॥ २०१

राजतैर्भाजनैरेषामथवा राजतान्वितैः।
वार्य्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते॥ २०२

देवकार्य्याद्द्विजातानां पितृकार्य्यं विशिष्यते।
दैवं हि पितृकार्य्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतम्॥ २०३

तेषामारक्षभूतन्तु पूर्वं दैवं नियोजयेत्।
रक्षांसि हि विलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम्॥ २०४

दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत्।
पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः॥ २०५

शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत्।
दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत्॥ २०६

अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा॥ २०७

आसनेषूपक्लृप्तेषु बर्हिष्मत्सु पृथक् पृथक्।
उपस्पृष्टोदकान् सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत्॥ २०८

उपवेश्य तु तान् विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान्।
गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्च्चयेद्दैवपूर्वकम्॥ २०९

तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि।
अग्नौकुर्य्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह॥ २१०

अग्नेः सोमयमाभ्यांच कृत्वाप्यायनमादितः ।
हविर्दानेन विधिवत्पश्चात्सन्तर्पयेत् पितॄन् ॥ २११
अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ।
यो ह्यग्निः स द्विजोविप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते ॥ २१२
अक्रोधनान्सुप्रसादान्वदन्त्येतान् पुरातनान् ।
लोकस्याप्यायनेयुक्तान्श्राद्धदेवान्द्विजोत्तमान् ॥ २१३
अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्परिक्रमम् ।
अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं भुवि ॥ २१४
त्रींस्तु तस्माद्धविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहितः ।
औदकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणामुखः ॥ २१५
न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।
तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याल्लेपभागिनाम् ॥ २१६
आचम्योदक् परावृत्य त्रिरायम्य शनैरसून् ।
षड़तूंश्च नमस्कुर्य्यात् पितॄनेव च मन्त्रवित् ॥ २१७
उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिकेपुनः ।
अवजिघ्रेच्च तान् पिण्डान्यथान्युप्तान्समाहितः ॥ २१
पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्वशः ।
तानेव विप्रानासीनान् विधिवत् पूर्वमाशयेत् ॥ २१९
ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ।
विप्रवद्वापि तं श्राद्धे स्वकं पितरमाशयेत् ॥ २२०
पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेद्वापि पितामहः ।
पितुः स नाम सङ्कीर्त्य कीर्त्तयेत् प्रपितामहम् ॥ २२१
पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः ।
कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत् ॥ २२२

तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम् ।
तत्पिण्डाग्रं प्रयच्छेत स्वधैषामस्त्विति ब्रुवन् ॥ २२३
पाणिभ्यान्तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् ।
विप्रान्तिके पितॄन् ध्यायञ्छनकैरुपनिक्षिपेत् ॥ २२४
उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नमुपनीयते ।
तद्विप्रलुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥ २२५
गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ।
विन्यसेत् प्रयतः सम्यग्भूमावेव समाहितः ॥ २२६
भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ।
हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥ २२७
उपनीय तु तत् सर्वं शनकैः सुसमाहितः ।
परिवेषयेत प्रयतो गुणान्सर्वान्प्रचोदयन् ॥ २२८
नास्रमापातयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत् ।
न पादेन स्पृशेदन्नं नचैतदवधूनयेत् ॥ २२९
अस्रं गमयति प्रेतान् कोपोऽरीननृतं शुनः ।
पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीनवधूननम् ॥ २३०
यद्‌ यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः ।
ब्रह्मोद्याश्चकथा कुर्य्यात्पितॄणामेतदीप्सितम् ॥ २३१
स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्र्ये धर्म्मशास्त्राणि चैव हि ।
आख्यानानीतिहासांश्च पुराणा निखिलानि च ॥ २३२
हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तुष्टो भोजयेच्च शनैः शनैः ।
अन्नाद्येनासकृच्चैतान् गुणैश्च परिचोदयेत् ॥ २३३
व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत् ।
कुतपं चासने दद्यात् तिलैश्च विकिरेन्महीम् ॥ २३४

त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः।
त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम्॥ २३५
अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद्भुञ्जीरंस्ते च वाग्यताः।
न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टा हविर्गुणान्॥ २३६
यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्नन्ति वाग्यताः।
पितरस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः॥ २३७
यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः।
सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते॥ २३८
चाण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैव च।
रजस्वला च षण्ढश्च नेक्षेरन्नश्नतो द्विजान्॥ २३९
होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्ष्यते।
दैवे कर्मणि पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथातथम्॥ २४०
घ्राणेन शूकरो हन्ति पक्षवातेन कुक्कुटः।
श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरवर्णजः॥ २४१
खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्।
हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत् ततः॥ २४२
ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम्।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत्॥ २४३
सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा।
समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरन् भुवि॥ २४४
असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम्।
उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यः॥ २४५
उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च।
दासवर्गस्य तत् पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते॥ २४६

असपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु।
अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकन्तु निर्वपेत् ॥ २४७
सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः।
अनयैवावृता कार्य्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः ॥ २४८
श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति।
स मूढ़ो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥ २४९
श्राद्धभुग् वृषलीतल्पं तदहर्योऽधिगच्छति।
तस्याः पुरीषे तन्मासं पितरस्तस्य शेरते ॥ २५०
पृष्ट्वा स्वदितमित्येवं तृप्तानाचामयेत् ततः।
आचान्तांश्चानुजानीयादभि भो रम्यतामिति ॥ २५१
स्वधास्त्वित्येव तं ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम्।
स्वधाकारः परा ह्याशीः सर्वेषु पितृकर्मसु ॥ २५२
ततो भुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत्।
यथा ब्रूयुस्तथा कुर्य्यादनुज्ञातस्ततो द्विजैः ॥ २५३
पित्र्ये स्वदितमित्येवं वाच्यं गोष्ठे तु सुश्रुतम्।
सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥ २५४
अपराह्णस्तथा दर्भा वास्तुसम्पादनं तिलाः।
सृष्टिर्मृष्टिर्द्विजाश्चाग्र्याः श्राद्धकर्मसु सम्पदः ॥ २५५
दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्णे हविष्याणि च सर्वशः।
पवित्रं यच्च पूर्वोक्तं विज्ञेया हव्यसम्पदः ॥ २५६
मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम्।
अक्षारलवणंचैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥ २५७
विसृज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः।
दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्याचेतेमान्वरान्पितॄन् ॥ २५८

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।
श्रद्धा च नो माव्यगमद्बहुदेयंच नोऽस्त्विति ॥ २५९
एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम् ।
गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥ २६०
पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वते ।
वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वा ॥ २६१
पतिव्रता धर्म्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।
मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात् सम्यक् सुतार्थिनी ॥ २६२
आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितम् ।
धनवन्तं प्रजावन्तं सात्त्विकं धार्म्मिकं तथा ॥ २६३
प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ।
ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वाबान्धवानपि भोजयेत् ॥ २६४
उच्छेषणन्तु तत् तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्ज्जिताः ।
ततो गृहबलिं कुर्य्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः ॥ २६५
हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्पते ।
पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २६६
तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा ।
दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो नृणाम् ॥ २६७
द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन् मासान् हारिणेन तु ।
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पंच वै ॥ २६८
षण्मासांश्छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै ।
अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥ २६९
दश मासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः ।
शशकूर्म्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥ २७०

संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन च ।
वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥ २७१
कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥ २७२
यत्किंचिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् तु त्रयोदशीम् ।
तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥ २७३
अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात् त्रयोदशीम् ।
पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥ २७४
यद्यद्ददाति विधिवत् सम्यक्श्रद्धासमन्वितः ।
तत् तत् पितृणां भवति परत्रानन्तमक्षयम् ॥ २७५
कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतरा । २७६
युक्षु कुर्वन् दिनर्क्षेषु सर्वान् कामान् समश्नुते ।
अयुक्षु तु पितॄन् सर्वान् प्रजांप्राप्नोति पुष्कलाम् ॥ २७७
यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।
तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते ॥ २७८
प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा ।
पित्र्यमा निधनात् कार्य्यं विधिवद्दर्भपाणिना ॥ २७९
रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा ।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्य्ये चैवाचिरोदिते ॥ २८०
अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् ।
हेमन्त ग्रीष्म वर्षासु पंचयज्ञिकमन्वहम् ॥ २८१
न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ।
न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः । २८२

यदेव तर्पयत्यद्भिः पितॄन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ।
तेनैव कृत्स्नमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥ २८३
वसून वदन्ति वै पितॄन् रुद्रांश्चैव पितामहान् ।
प्रपितामहांस्त्वादित्यान् श्रुतिरेषा सनातनी ॥ २८४
विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वा मृतभोजनः ।
विघसो भुक्तशेषन्तु यज्ञशेषं तथामृतम् ॥ २८५
एतद्वोऽभिहितं सर्वं विधानं पांचयज्ञिकम् ।
द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिति ॥ २८६

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३

चतुर्थोऽध्यायः ।

चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ १
अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥ २
यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसंचयम् ॥ ३
ऋतामृताभ्यां जीवेत् तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यया वापि न श्ववृत्त्या कदाचन ॥ ४
ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ ५

सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥ ६
कुसूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा।
त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥ ७
चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम्।
ज्यायान् परःपरो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥ ८
षट्कर्म्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते।
द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ॥ ९
वर्त्तयंश्च शिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः।
इष्टीः पार्वायनान्तीयाः केवला निर्वपेत् सदा ॥ १०
न लोकवृत्तं वर्त्तेत वृत्तिहेतोः कथञ्चन।
अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् ॥ ११
सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत्।
सन्तोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्य्ययः ॥ १२
अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातको द्विजः।
स्वर्ग्यायुष्ययशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत् ॥ १३
वेदोदितं स्वकं कर्म्म नित्यं कुर्य्यादतन्द्रितः।
तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ १४
नेहेतार्थान् प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्म्मणा।
न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्त्त्यामपि यतस्ततः ॥ १५
इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः।
अतिप्रसक्तिञ्चैतेषां मनसा सन्निवर्त्तयेत् ॥ १६
सर्वान् परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः।
यथा तथाध्यापयंस्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ १७

वयसः कर्म्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।
वेशवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेदिह ॥ १८
बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च ।
नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥ १९
यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।
तथा तथा विजानाति विज्ञानंचास्य रोचते ॥ २०
ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्व्वदा ।
नृयज्ञं पितृयज्ञञ्च यथाशक्ति न हापयेत् ॥ २१
एतानेके महायज्ञान यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।
अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥ २२
वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वाचञ्च सर्वदा ।
वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयाम् ॥ २३
ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्त्येतैर्मखैः सदा ।
ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा ॥ २४
अग्निहोत्रंच जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा ।
दर्शेन चार्द्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥ २५
शस्यान्ते नवशस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरैः ।
पशुना त्वयनस्यादौ समान्ते सौमिकैर्मखैः ॥ २६
नानिष्ट्वा नवशस्येष्ट्या पशुना चाग्निमान् द्विजः ।
नवान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ २७
नवेनानर्च्चिता ह्यस्य पशुहव्येन चाग्नयः ।
प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगर्द्धिनः ॥ २८
आसनाशनशय्याभिरद्भिर्मूलफलेन वा ।
नास्य कश्चिद्वसेद्गेहे शक्तितोऽनर्च्चितोऽतिथिः ॥ २९

पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैड़ालव्रतिकान् शठान्।
हैतुकान् बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्। ३०
वेदविद्याव्रतस्नातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः।
पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्जयेत् ॥ ३१
शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिना।
संविभागश्च भूतेभ्यः कर्त्तव्योऽनुपरोधतः ॥ ३२
राजातो धनमन्विच्छेत् संसीदन् स्नातकः क्षुधा।
याज्यन्तेवासिनोर्वापि न त्वन्यत इति स्थितिः ॥ ३३
न सीदेत् स्नातको विप्रः क्षुधा शक्तः कथंचन।
न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ॥ ३४
क्लृप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः।
स्वाध्याये चैव युक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषु च ॥ ३५
वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकंच कमण्डलुम्।
यज्ञोपवीतं वेदंच शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥ ३६
नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन।
नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसोगतम् ॥ ३७
न लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्षति।
न चोदके निरीक्षेत स्वं रूपमिति धारणा ॥ ३८
मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम्।
प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ ३९
नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने।
समानशयने चैव न शयीत तया सह ॥ ४०
रजसाभिप्लुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः।
प्रज्ञातेजोबलंचक्षुरायुश्चैव प्रहीयते ॥ ४१

तां विवर्जयतस्तस्य रजसा समभिप्लुताम् ।
प्रज्ञातेजोबलंचक्षुरायुश्चैव प्रवर्द्धते ॥ ४२
नाश्नीयाद्भार्य्यया सार्द्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम् ।
क्षुवतीं जृम्भमाणां वा नचासीनां यथासुखम् ॥ ४३
नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे नचाभ्यक्तामनावृताम् ।
न पश्येत् प्रसवन्तींच तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥ ४४
नान्नमद्यादेकवासा न नग्नः स्नानमाचरेत् ।
न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥ ४५
न फालकृष्टे न जले न चित्यां नच पर्वते ।
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ॥ ४६
न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नपि च स्थितः ।
न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ॥ ४७
वाय्वग्निविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः ।
न कदाचन कुर्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥ ४८
तिरस्कृत्योच्चरेत् काष्ठलोष्टपत्रतृणादिना ।
नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥ ४९
मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा ॥ ५०
छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।
यथासुखमुखः कुर्य्यात् प्राणबाधभयेषु च ॥ ५१
प्रत्यग्निं प्रतिसूर्य्यञ्च प्रतिसोमोदकद्विजान् ।
प्रतिगां प्रतिवातंच प्रज्ञा नश्यति मेहतः ॥ ५२
नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्नां नेक्षेत च स्त्रियम् ।
नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥ ५३

अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत्।
न चैनं पादतः कुर्य्यान्न प्राणबाधमाचरेत्॥ ५४
नाश्नीयात् सन्धिवेलायां न गच्छेन्नापि संविशेत्।
न चैव प्रलिखेद्भूमिं नात्मनोपहरेत् स्रजम्॥ ५५
नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा ष्ठीवनं वा समुत्सृजेत्।
अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा॥ ५६
नैकः स्वप्यात् शून्यगेहे शयानं न प्रबोधयेत्।
नोदक्ययाभिभाषेत यज्ञं गच्छेन्न चावृतः॥ ५७
अग्न्यागारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानांच सन्निधौ।
स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत्॥ ५८
न वारयेद्गां धयन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित्।
न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दर्शयेद्बुधः॥ ५९
नाधार्मिके वसेद्ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम्।
नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्वते वसेत्॥ ६०
न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते।
न पाषण्डिगणाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्नृभिः॥ ६१
न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत्।
नातिप्रगे नातिसायं न सायम्प्रातराशितः॥ ६२
न कुर्वीत वृथा चेष्टां न वार्य्यञ्जलिना पिबेत्।
नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यान्न जातु स्यात् कुतूहली॥ ६३
न नृत्येदथ वा गायेन्न वादित्राणि वादयेत्।
नास्फोटयेन्न च क्ष्वेडेन्नच रक्तो विरावयेत्॥ ६४
न पादौ धावयेत् कांस्ये कदाचिदपि भाजने।
न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत न भावप्रतिदूषिते॥ ६५

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।
उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च ॥ ६६
नाविनीतैर्व्रजेद्धुर्य्यैर्न च क्षुद्व्याधिपीड़ितैः ।
न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपितैः ॥ ६७
विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः ।
वर्णरूपोपसम्पन्नैः प्रतोदेनातुदन् भृशम् ॥ ६८
बालातपः प्रेतधूमो वर्ज्यं भिन्नं तथासनम् ।
न छिन्द्यान्नखलोमानि दन्तैर्नोत्पाटयेन्नखान् ॥ ६९
न मृल्लोष्टंच मृद्नीयान्न छिन्द्यात् करजैस्तृणम् ।
न कर्म निष्फलं कुर्य्यान्नायत्यामसुखोदयम् ॥ ७०
लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।
स विनाशं व्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च ॥ ७१
न विगर्ह्य कथां कुर्य्याद्बहिर्माल्यं न धारयेत् ।
गवांच यानं पृष्ठेन सर्व्वथैव विगर्हितम् ॥ ७२
अद्वारेण च नातीयाद्ग्रामं वा वेश्म वावृतम् ।
रात्रौ च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्ज्जयेत् ॥ ७३
नाक्षैः क्रीड़ेत् कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ हरेत् ।
शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ॥ ७४
सर्व्वंच तिलसम्बद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ।
न च नग्नः शयीतेह नाचोच्छिष्टः क्वचिद्व्रजेत् ॥ ७५
आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ।
आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ ७६
अचक्षुर्विषयं दुर्गं न प्रपद्येत कर्हिचित् ।
न विण्मूत्रमुदीक्षेत न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ॥ ७७

अधितिष्ठेन्न केशांस्तु न भस्मास्थिकपालिकाः।
न कार्पासास्थि न तुषान् दीर्घमायुर्जिजीविषुः॥ ७८
न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्कशैः।
न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः॥ ७९॥
न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम्।
न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत्॥ ८०॥
यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम्।
सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव मज्जति॥ ८१॥
न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः।
न स्पृशेच्चैतदुच्छिष्टो न च स्नायाद्विना ततः॥ ८२॥
केशग्रहान् प्रहारांश्च शिरस्येतान् विवर्जयेत्।
शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत्॥ ८३
न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः।
सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम्॥ ८४
दशसूनासमंचक्रं दशचक्रसमो ध्वजः।
दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः॥ ८५
दशसूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः।
तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः॥ ८६
यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः।
स पर्य्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिं॥ ८७
तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ।
नरकं कालसूत्रंच महानरकमेव च॥ ८८
सञ्जीवनं महावीचिं तपनं सम्प्रतापनम्।
संघातंच सकाकोल्यं कुड्मलं पुतिमृत्तिकं॥ ८९

लोहशङ्कुमृजीषंच पन्थानं शाल्मलीं नदीं ।
असिपत्रवनंचैव लोहदारकमेव च ॥ ९०
एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ॥ ९१
ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।
कायक्लेशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च ॥ ९२
उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।
पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् स्वकाले चापरां चिरं ॥ ९३
ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।
प्रज्ञां यशश्च कीर्त्तिंच ब्रह्मवर्चसमेव च ॥ ९४
श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ।
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्द्धपंचमान् ॥ ९५
पुष्ये तु छन्दसां कुर्य्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः ।
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनि ॥ ९६
यथाशास्त्रन्तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः ।
विरमेत् पक्षिणीं रात्रिं तदेवैकमहर्निशं ॥ ९७
अतऊर्द्ध्वन्तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।
वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु सम्पठेत् ॥ ९८
नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ।
न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥ ९९
यथोदितेन विधिना नित्यं छन्दस्कृतं पठेत् ।
ब्रह्म छन्दस्कृतंचैव द्विजो युक्तो ह्यनापदि ॥ १००
इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।
अध्यापनंच कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकं ॥ १०१

कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने।
एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥ १०२
विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानाञ्च संप्लवे।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥ १०३
एतांस्त्वभ्युदितान् विद्यात् यदा प्रादुष्कृताग्निषु।
तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥ १०४
निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्जने।
एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि ॥ १०५
प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिस्वने।
सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥ १०६
नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च।
धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥ १०७
अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ।
अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥ १०८
उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्जने।
उच्छिष्टः श्राद्धभुक् चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥ १०९
प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनं।
त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥ ११०
यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति।
विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥ १११
शयानः प्रौढ़पादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकां।
नाधीयीतामिषं दग्धा सूतकान्नाद्यमेव च ॥ ११२
नीहारे वाणशब्दे च सन्ध्ययोरेव चोभयोः।
अमावास्या-चतुर्द्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥ ११३

अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्द्दशी ।
ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥ ११४
पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा ।
श्व-खरोष्ट्रे च रुवति पङ्क्तौ च न पठेद्द्विजः ॥ ११५
नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।
वसित्वा मैथुनं वासः श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥ ११६
प्राणि वा यदि वा प्राणि यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।
तदालभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः ॥ ११७
चौरैरुपप्लुते ग्रामे संभ्रमे चाग्निकारिते ।
आकालिकमनध्यायं विद्यात् सर्वाद्भुतेषु च ॥ ११८
उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतं ।
अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥ ११९
नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनम् ।
न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः ॥ १२०
न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ।
न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न सुक्तके ॥ १२१
अतिथिं चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् ।
रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते ॥ १२२
सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ।
वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥ १२३
ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।
सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥ १२४
एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम् ।
क्रमशः पूर्वमभ्यस्य पश्चाद्वेदमधीयते ॥ १२५

पशुमण्डूकमार्जारश्वसर्पनकुलाखुभिः।
अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्निशम्॥ १२६
द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः।
स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः॥ १२७
अमावस्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम्।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः॥ १२८
न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि।
न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये॥ १२९
देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्य्ययोस्तथा।
नाक्रामेत् कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च॥ १३०
मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम्।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम्॥ १३१
उद्वर्त्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च।
श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः॥ १३२
वैरिणं नोपसेवेत सहायंचैव वैरिणः।
अधार्म्मिकं तस्करंच परस्यैव च योषितम्॥ १३३
न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते।
यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम्॥ १३४
क्षत्रियंचैव सर्पंच ब्राह्मणंच बहुश्रुतम्।
नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन॥ १३५
एतत्त्रयं हि पुरुषं निर्दहेदवमानितम्।
तस्मादेतत्त्रयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान्॥ १३६
नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः।
आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम्॥ १३७

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयान्नब्रूयात् सत्यमप्रियम्।
प्रियंच नानृतं ब्रूयादेष धर्म्मः सनातनः॥ १३८
भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत्।
शुष्कवैरं विवादंच न कुर्य्यात् केनचित् सह॥ १३९
नातिकल्यं नातिसायं नातिमध्यन्दिने स्थिते।
नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह॥ १४०
हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् वयोऽधिकान्।
रूपद्रव्यविहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत्॥ १४१
न स्पृशेत् पाणिनोच्छिष्टो विप्रो गोब्राह्मणानलान्।
न चापि पश्येदशुचिः सुस्थो ज्योतिर्गणान् दिवि॥१४२
स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत्।
गात्राणि चैव सर्व्वाणि नाभिं पाणितलेन तु॥ १४३
अनातुरः स्वानि खानि न स्पृशेदनिमित्ततः।
रोमाणि च रहस्यानि सर्व्वाण्येव विवर्जयेत्॥ १४४
मङ्गलाचारयुक्तः स्यात् प्रयतात्मा जितेन्द्रियः।
जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतन्द्रितः॥ १४५
मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यंच प्रयतात्मनाम्।
जपतां जुह्वतांचैव विनिपातो न विद्यते॥ १४६
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः।
तं ह्यस्याहुः परं धर्म्ममुपधर्म्मोऽन्य उच्यते॥ १४७
वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च।
अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्व्विकीम्॥ १४८
पौर्व्विकीं संस्मरन् जातिं ब्रह्मैवाभ्यस्यते पुनः।
ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनन्तं सुखमश्नुते॥ १४९

सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्य्यात् पर्वसु नित्यशः।
पितृंश्चैवाष्टकास्सर्व्वान्नित्यमन्वष्टकासु च ॥ १५०

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम्।
उच्छिष्टान्नं निषेकंच दूरादेव समाचरेत् ॥ १५१

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम्।
पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानांच पूजनम् ॥ १५२

दैवातान्यभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान्।
ईश्वरंचैव रक्षार्थं गुरुनेव च पर्वसु ॥ १५३

अभिवादयेद्वृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वकम्।
कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात् ॥ १५४

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्निबद्धं स्वेषु कर्मसु।
धर्ममूलं निषेवेत सदाचारमतन्द्रितः ॥ १५५

आचाराल्लभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः।
आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १५६

दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः।
दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥ १५७

सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः।
श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १५८

यद्यत् परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत्।
यद्यदात्मवशन्तु स्यात्तत्तत् सेवेत यत्नतः ॥ १५९

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्।
एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ १६०

यत् कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात् परितोषोऽन्तरात्मनः।
तत् प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतन्तु वर्जयेत् ॥ १६१

आचार्य्यञ्च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम्।
न हिंस्याद्ब्राह्मणान् गांश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः॥ १६२
नास्तिक्यं वेदनिन्दांच देवतानांच कुत्सनम्।
द्वेषं दम्भंच मानंच क्रोधं तैक्ष्ण्यञ्च वर्जयेत्॥ १६३
परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् क्रुद्धो नैव निपातयेत्।
अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिष्टार्थं ताड़येत्तु तौ॥ १६४
ब्राह्मणायावगुर्य्यैव द्विजातिर्वधकाम्यया।
शतं वर्षाणि तामिस्रे नरके परिवर्त्तते॥ १६५
ताड़यित्वा तृणेनापि संरम्भान्मतिपूर्वकम्।
एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते॥ १६६
अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्याऽसृगङ्गतः।
दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः॥ १ ७
शोणितं यावतः पांशून् संगृह्णाति महीतलात्।
तावतोऽब्दानमुत्रान्यैः शोणितोत्पादकोऽद्यते॥ १६८
न कदाचिद्द्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि।
न ताड़येत्तृणेनापि न गात्रात् स्रावयेदसृक्॥ १६९
अधार्म्मिको नरो यो हि यस्य चाप्यनृतं धनम्।
हिंसारतश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते॥ १७०
न सीदन्नपि धर्म्मेण मनोऽधर्म्मे निवेशयेत्।
अधार्म्मिकाणां पापानामाशु पश्यन् विपर्य्ययम्॥ १७१
नाधर्म्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव।
शनैरावर्त्तमानस्तु कर्त्तुर्मूलानि कृन्तति॥ १७२
यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत् पुत्रेषु नप्तृषु।
न त्वेव तु कृतोऽधर्म्मः कर्त्तुर्भवति निष्फलः॥ १७३

अधर्मेणैधते तावत्ततो भद्राणि पश्यति।
ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति॥ १७४
सत्यधर्मार्य्यवृत्तेषु शौचे चैवा रमेत् सदा।
शिष्यांश्च शिष्याद्धर्मेण वाग्वाहूदरसंयतः॥ १७५
परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ।
धर्मञ्चाप्यसुखोदर्कं लोकविक्रुष्टमेव च॥ १७६
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः।
न स्याद्वाक्चपलश्चैव न परद्रोहकर्मधीः॥ १७७
येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः।
तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्नरिष्यते॥ १७८
ऋत्विक्पुरोहिताचार्य्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः।
बालवृद्धातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसम्बन्धिबान्धवैः॥ १७९
मातापितृभ्यां यामीभिर्भ्रात्रा पुत्त्रेण भार्य्यया।
दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत्॥ १८०
एतैर्विवादान् सन्त्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते।
एभिर्जितैश्च जयति सर्वान् लोकानिमान् गृही॥ १८१
आचार्य्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः।
अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः॥ १८२
यामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः।
सम्बन्धिनो ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृमातुलौ॥ १८३
आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः।
भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्य्या पुत्रः स्वका तनुः॥ १८४
छाया स्वो दासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम्।
तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेतासंज्वरः सदा॥ १८५

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत्।
प्रतिग्रहेण ह्यस्याशु ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति॥ १८६
न द्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्म्यं प्रतिग्रहे।
प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्य्यादवसीदन्नपि क्षुधा॥ १८७
हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासस्तिलान् घृतम्।
प्रतिगृह्णन्नविद्वांस्तु भस्मीभवति दारुवत्॥ १८८
हिरण्यमायुरन्नं च भूर्गौश्चाप्योषतस्तनुम्।
अश्वश्चक्षुस्त्वचं वासो घृतं तेजस्तिलाः प्रजाः॥ १८९
अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः।
अम्भस्यश्मप्लवेनेव सह तेनैव मज्जति॥ १९०
तस्मादविद्वान्बिभियाद्यस्मात् तस्मात् प्रतिग्रहात्।
स्वल्पकेनाप्यविद्वान् हि पङ्के गौरिव सीदति। १९१
न वार्य्यपि प्रयच्छेत्तु वैड़ालव्रतिके द्विजे।
न वकव्रतिके विप्रे नावेदविदि धर्मवित्॥ १९२
त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाप्यर्जितं धनम्।
दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च॥ १९३
यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन्।
तथा निमज्जतोऽधस्तादज्ञौ दातृप्रतीच्छकौ॥ १९४
धर्मध्वजी सदालुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः।
वैड़ालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः॥ १९५
अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः।
शठो मिथ्याविनीतश्च वकव्रतचरो द्विजः॥ १९६
ये वकव्रतिनो विप्रा ये च मार्जारलिङ्गिनः।
ते पतन्त्यन्धतामिस्रे तेन पापेन कर्मणा॥ १९७

न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत्।
व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशूद्रदम्भनम्॥ १९८
प्रेत्येह चेदृशा विप्रा गर्ह्यन्ते ब्रह्मवादिभिः।
छद्मनाचरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति॥ १९९
अलिङ्गी लिङ्गिवेशेन यो वृत्तिमुपजीवति।
स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्य्यग्योनौ च जायते॥ २००
परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन।
निपानकर्त्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते॥ २०१
यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च।
अदत्तान्युपयुञ्जान एनसः स्यात्तुरीयभाक्॥ २०२
नदीषु देवखातेषु तड़ागेषु सरःसु च।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च॥ २०३
यमान् सेवेत सततं न नित्यं नियमान् बुधः।
यमान् पतत्यकुर्व्वाणो नियमान् केवलान् भजन्॥ २०४
नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिहुते तथा।
स्त्रिया क्लीबेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित्॥ २०५
अश्लीकमेतत् साधूनां यत्र जुह्वत्यमी हविः।
प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत् परिवर्जयेत्॥ २०६
मत्तक्रुद्धातुराणांच न भुञ्जीत कदाचन।
केशकीटावपन्नंच पदास्पृष्टंच कामतः॥ २०७
भ्रूणघ्नावेक्षितंचैव संस्पृष्टञ्चाप्युदक्यया।
पतत्रिणावलीढ़ञ्च शुना संस्पृष्टमेव च॥ २०८
गवा चान्नमुपघ्रातं घुष्टान्नंच विशेषतः।
गणान्नं गणिकान्नंच विदुषा च जुगुप्सितम्॥ २०९

स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णोवार्द्धुषिकस्य च ।
दीक्षितस्य कदर्य्यस्य बद्धस्य निगड़स्य च ॥ २१०
अभिशस्तस्य षण्ढस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च ।
शुक्तं पर्य्युषितंचैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ॥ २११
चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ।
उग्रान्नं सूतिकान्नंच पर्य्याचान्तमनिर्द्दशम् ॥ २१२
अनर्च्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः ।
द्विषदन्नं नगर्य्यन्नं पतितान्नमवक्षुतम् ॥ २१३
पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा ।
शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ॥ २१४
कर्म्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ।
सुवर्णकर्त्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥ २१५
श्ववतां शौण्डिकानांच चैलनिर्णेजकस्य च ।
रञ्जकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ २१६
मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानांच सर्व्वशः ।
अनिर्द्दशंच प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च ॥ २१७
राजान्नं तेजआदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्च्चसम् ।
आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्म्मावकर्त्तिनः ॥ २१८
कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।
गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिकृन्तति ॥ २१९
पूयंचिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् ।
विष्ठा वार्द्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणोमलम् ॥ २२०
यएतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः ।
तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥ २२१

भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम्।
मत्या भुक्त्वाचरेत् कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च॥ २२२
नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनोद्विजः।
आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम्॥ २२३
श्रोत्रियस्य कदर्य्यस्य वदान्यस्य च वार्द्धुषेः।
मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन्॥ २२४
तान् प्रजापतिराहेत्य माकृढ्वं विषमं समम्।
श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत्॥ २२५
श्रद्धयेष्टं च पूर्त्तं च नित्यं कुर्य्यादतन्द्रितः।
श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः॥ २२६
दानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकम्।
परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः॥ २२७
यत्किंचिदपि दातव्यं याचितेनानसूयया।
उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः॥ २२८
वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः।
तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम्॥ २२९
भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः।
गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदोरूपमुत्तमम्॥ २३०
वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः।
अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य पिष्टपम्॥ २३१
यानशय्याप्रदो भार्य्यामैश्वर्य्यमभयप्रदः।
धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसार्ष्टिताम्॥ २३२
सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते।
वार्य्यन्नगोमहीवासस्तिलकांचनसर्पिषाम्॥ २३३

येन येन तु भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति।
तत्तत्तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः॥ २३४
योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव च।
तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकन्तु विपर्य्यये॥ २३५
न विस्मयेत तपसा वदेदिष्ट्वा च नानृतम्।
नार्त्तोऽप्यपवदेद्विप्रान्न दत्त्वा परिकीर्त्तयेत्॥ २३६
यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात्।
आयुर्विप्रापवादेन दानंच परिकीर्त्तनात्॥ २३७
धर्मं शनैः सञ्चिनुयाद्वल्मीकमिव पुत्तिकाः।
परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीड़यन्॥ २३८
नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः।
न पुत्रदारं न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः॥ २३९
एकः प्रजायते जन्तुरेकएव प्रलीयते।
एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेकएव च दुष्कृतम्॥ २४०
मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ट्रसमं क्षितौ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति॥ २४१
तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं सञ्चिनुयाच्छनैः।
धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम्॥ २४२
धर्मप्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्विषम्।
परलोकं नयत्याशु भास्वन्तं खशरीरिणम्॥ २४३
उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं सम्बन्धानाचरेत् सह।
निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत्॥ २४४
उत्तमानुत्तमान् गच्छन् हीनान् हीनांश्चवर्जयन्।
ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम्॥ २४५

दृढ़कारी मृदुर्दान्तः क्रूराचारैरसंवसन्।
अहिंस्रो दमदानाभ्यां जयेत् स्वर्गं तथाव्रतः॥ २४६
एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतंच यत्।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाभयदक्षिणाम्॥ २४७
आहृताभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम्।
मेने प्रजापतिर्ग्राह्यामपि दुष्कृतकर्मणः॥ २४८
नाश्नन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पञ्च च।
नच हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते॥ २४९
शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन्दधि।
धाना मत्स्यान् पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेत्॥ २५०
गुरून् भृत्यांश्चोज्जिहीर्षन्नर्चिष्यन् देवतातिथीन्।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्नतु तृप्येत् स्वयन्ततः॥ २५१
गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन्।
आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन् गृह्णीयात् साधुतः सदा॥ २५२
आर्द्धिकः कुलमित्रंच गोपालो दासनापितौ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत्॥ २५३
यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशंच चिकीर्षितम्।
यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत्॥ २५४
योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते।
स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः॥ २५५
वाच्यर्था नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्विनिःसृताः।
तान्तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः॥ २५६
महर्षिपितृदेवानां गत्वानृण्यं यथाविधि।
पुत्रे सर्वं समासज्य वसेन्माध्यस्थमाश्रितः॥ २५७

एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ।
एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥ २५८
एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ।
स्नातकव्रतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकरः शुभः ॥ २५९
अनेन विप्रो वृत्तेन वर्त्तयन् वेदशास्त्रवित् ।
व्यपेतकल्मषोनित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥ २६०

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४

पञ्चमोऽध्यायः ।

श्रुत्वैतानृषयो धर्मान् स्नातकस्य यथोदितान् ।
इदमूचुर्महात्मानमनलप्रभवं भृगुम् ॥ १
एवं यथोक्तं विप्राणां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।
कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो ॥ २
स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन् मानवो भृगुः ।
श्रूयतां येन दोषेण मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥ ३
अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥ ४
लशुनं गृञ्जनंचैव पलाण्डुं कवकानि च ।
अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवानि च ॥ ५
लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।
शेलुं गव्यञ्च पेयुषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ६

वृथाकृसरसंयावं पायसापूपमेव च।
अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च॥ ७
अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा।
आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः॥ ८
आरण्यानाञ्च सर्वेषां मृगाणां माहिषं विना।
स्त्रीक्षीरञ्चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि॥ ९
दधि भक्ष्यञ्च शुक्तेषु सर्वञ्च दधिसम्भवम्।
यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः॥ १०
क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वांस्तथा ग्रामनिवासिनः।
अनिर्दिष्टांश्चैकशफांष्टिट्टिभञ्च विवर्जयेत्॥ ११
कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम्।
सारसं रज्जुवालञ्च दात्यूहं शुकसारिके॥ १२
प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्।
निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च॥ १३
बकञ्चैव बलाकाञ्च काकोलं खञ्जरीटकम्।
मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः॥ १४
यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते।
मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विवर्जयेत्॥ १५
पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः।
राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः॥ १६
न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान्।
भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान् सर्वान् पंचनखांस्तथा॥ १७
श्वाविधं शल्यकं गोधां खड़्गकूर्मशशांस्तथा।
भक्ष्यान् पंचनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः॥ १८

छत्राकं विड्वराहंच लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।
पलाण्डुं गृञ्जनंचैव मत्या जग्ध्वा पतेद्विजः ॥ १९
अमत्यैतानि षड्जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनंचरेत् ।
यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः ॥ २०
संवत्सरस्यैकमपि चरेत् कृच्छ्रं द्विजोत्तमः ।
अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥ २१
यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः ।
भृत्यानांचैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत् पुरा ॥ २२
बभूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां मृगपक्षिणां ।
पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च ॥ २३
यत्किंचित् स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् ।
तत्पर्य्युषितमप्याद्यं हविःशेषंच यद्भवेत् ॥ २४
चिरस्थितमपि त्वाद्यमस्नेहाक्तं द्विजातिभिः ।
यवगोधूमजं सर्वं पयसंचैव विक्रिया ॥ २५
एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ।
मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥ २६
प्रोक्षितं भक्षयेमांसं ब्राह्मणानांच काम्यया ।
यथाविधि नियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये ॥ २७
प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।
स्थावरं जङ्गमंचैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ २८
चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः ।
अहस्ताश्च सहस्तानां शूरानांचैव भीरवः ॥ २९
नात्ता दूष्यत्यदन्नाद्यान् प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।
धात्रैव सृष्टा ह्याद्याश्चप्राणिनोऽत्तार एव च ॥ ३०

यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवोविधिः स्मृतः ।
अतोऽन्यथाप्रवृत्तिस्तु राक्षसोविधिरुच्यते ॥ ३१
क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा ।
देवान् पितॄंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥ ३२
नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः ।
जग्ध्वा ह्यविधिनामांसं प्रेत्य तैरद्यतेऽवशः ॥ ३३
न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः ।
यादृशं भवति प्रेत्य वृथामांसानि खादतः ॥ ३४
नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।
स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥ ३५
असंस्कृतान् पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कदाचन ।
मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥ ३६
कुर्याद्घृतपशुं सङ्गे कुर्यात् पिष्टपशुं तथा ।
नत्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत् कदाचन ॥ ३७
यावन्ति पशुरोमाणि तावत् कृत्वोह मारणम् ।
वृथा पशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥ ३८
यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
यज्ञोऽस्यभूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥ ३९
ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्य्यञ्चः पक्षिणस्तथा ।
यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितीः पुनः ॥ ४०
मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।
अत्रैव पशवो हिंस्यानान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥ ४१
एष्वर्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थविद्द्विजः ।
आत्मानंच पशुञ्चैवगमयत्युत्तमां गतिम् ॥ ४२

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः ।
नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥ ४३
या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे ।
अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ ॥ ४४
योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया ।
स जीवंश्च मृतश्चैव न क्वचित् सुखमेधते ॥ ४५
यो बन्धनवधक्लेशान् प्राणिनां न चिकीर्षति ।
स सर्वस्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ ४६
यद्ध्यायति यत्कुरुते धृतिं बध्नाति यत्र च ।
तदवाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किंचन ॥ ४७
नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् ।
न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥ ४८
समुत्पत्तिं च मांसस्य वधबन्धौ च देहिनाम् ।
प्रसमीक्ष्य निवर्त्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥ ४९
न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥ ५०
अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।
संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥ ५१
स्वमांसं परमांसेन यो वर्द्धयितुमिच्छति ।
अनभ्यर्च्य पितॄन् देवान् ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यकृत् ॥ ५२
वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥ ५३
फलमूलाशनैर्मेध्यैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः ।
न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥ ५४

मां स भक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम्।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः॥ ५५
न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला॥ ५६
प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च।
चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशः॥ ५७
दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूड़े च संस्थिते।
अशुद्धा बान्धवाः सर्वे सूतके च तथोच्यते॥ ५८
दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते।
अर्वाक् संचयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव च॥ ५९
सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते।
समानोदकभावस्तु जन्मानाम्नोरवेदने॥ ६०
यथेदं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते।
जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छताम्॥ ६१
सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम्।
सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः॥ ६२
निरस्य तु पुमान् शुक्रमुपस्पृश्यैव शुध्यति।
बैजिकादभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम्॥ ६३
अह्ना चैकेन रात्रा च त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः।
शवस्पृशो विशुध्यन्ति त्र्यहादुदकदायिनः॥ ६४
गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन्।
प्रेताहारैः समन्तत्र दशरात्रेण शुध्यति॥ ६५
रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति।
रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला॥ ६६

नृणामकृतचूड़ानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ।
निर्वृत्तचूड़कानान्तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ६७
ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा वहिः ।
अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिसंचयनादृते ॥ ६८
नास्य कार्य्योऽग्निसंस्कारो न च कार्य्योदकक्रिया ।
अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षपेयुस्त्र्यहमेव च ॥ ६९
नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।
जातदन्तस्य वा कुर्य्युर्नाम्नि वापि कृते सति ॥ ७०
स ब्रह्मचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम् ।
जन्मन्येकोदकानान्तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ७१
स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु त्र्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः ।
यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः ॥ ७२
अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहम् ।
मांसाशनंच नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ ॥ ७३
सन्निधावेष वै कल्पः शावाशौचस्य कीर्त्तितः ।
असन्निधावयं ज्ञेयो विधिः सम्बन्धिबान्धवैः ॥ ७४
विगतन्तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशम् ।
यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥ ७५
अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्यति ॥ ७६
निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥ ७७
बालो देशान्तरस्थे च पृथक् पिण्डे च संस्थिते ।
सवासा जलमाप्लुत्य सद्यएव विशुध्यति ॥ ७८

अन्तर्दशाहे स्यातांचेत् पुनर्म्मरणजन्मनी।
तावत् स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम्॥ ७९
त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्य्ये संस्थिते सति।
तस्य पुत्रे च पत्न्यांच दिवारात्रमिति स्थितिः॥ ८०
श्रोत्रियेतूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्।
मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च॥ ८१
प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः।
अश्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमनूचाने तथा गुरौ॥ ८२
शुध्येद्विप्रोदशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति॥ ८३
न वर्द्धयेदघाहानि प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रिया।
न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत्॥ ८४
दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकांतथा।
शवन्तत्स्पृष्टिनंचैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति॥ ८५
आचम्य प्रयतोनित्यं जपेदशुचिदर्शने।
सौरान्मन्त्रान् यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः॥ ८६
नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति।
आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा॥ ८७
आदिष्टी नोदकं कुर्य्यादाव्रतस्य समापनात्।
समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति॥ ८८
वृथासङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम्।
आत्मनस्त्यागिनांचैव निवर्त्तेतोदकक्रिया॥ ८९
पाषण्डमाश्रितानाञ्च चरन्तीनाञ्च कामतः।
गर्भभर्त्तृद्रुहाञ्चैव सुरापीनांच योषिताम्॥ ९०

आचार्य्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम्।
निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान् न व्रतेन वियुज्यते॥ ९१
दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत्।
पश्चिमोत्तर पूर्वैस्तु यथायोगं द्विजन्मनः॥ ९२
न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्रिणाम्।
ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा॥ ९३
राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते।
प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्र कारणम्॥ ९४
डिम्बाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च।
गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः॥ ९५
सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्यमस्य च।
अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः॥ ९६
लोकेशाधिष्ठितोराजा नास्याशौचं विधीयते।
शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवाप्ययम्॥ ९७
उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च।
सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति स्थितिः॥ ९८
विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम्।
वैश्यः प्रतोदं रश्मीन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः॥ ९९
एतद्वोऽभिहितं शौचं सपिण्डेषु द्विजोत्तमाः।
असपिण्डेषु सर्वेषु प्रेतशुद्धिं निबोधत॥ १००
असपिण्डं द्विजः प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत्।
विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान्॥ १०१
यद्यन्नमत्ति तेषान्तु दशाहेनैव शुध्यति।
अनदन्नन्नमह्नैव नचेत्तस्मिन् गृहे वसेत्॥ १०२

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा।
स्नात्वा सचेलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ १०३
न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण नाययेत्।
अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ॥ १०४
ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृन्मनोवार्य्युपाञ्जनम्।
वायुः कर्म्मार्ककालौ च शुद्धेः कर्त्तॄणि देहिनाम् ॥ १०५
सर्व्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम्।
योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥ १०६
क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्य्यकारिणः।
प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः ॥ १०७
मृत्तोयैः शुध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुद्ध्यति।
रजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्यासेन द्विजोत्तमः ॥ १०८
अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति।
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥ १०९
एष शौचस्य वः प्रोक्तः शरीरस्य विनिर्णयः।
नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत निर्णयम् ॥ ११०
तैजसानां मणीनाञ्च सर्व्वस्याश्ममयस्य च।
भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥ १११
निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति।
अब्जमश्ममयंचैव राजतंचानुपस्कृतम् ॥ ११२
अपामग्नेश्च संयोगाद्धैमं रौप्यंच निर्व्वभौ।
तस्मात्तयो स्वयोन्यैव निर्णेको गुणवत्तरः ॥ ११३
ताम्रायःकांस्यरैत्यानां त्रपुषः सीसकस्य च।
शौचं यथार्हं कर्त्तव्यं क्षारमोदकवारिभिः ॥ ११४

द्रवाणांचैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम्।
प्रोक्षणं संहतानांच दारवाणांच तक्षणम् ॥ ११५
मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि।
चमसानां ग्रहाणांच शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥ ११६
चरूणां स्रुक्स्रुवाणांच शुद्धिरुष्णेन वारिणा।
स्फ्यशूर्पशकटानांच मुषलोलूखलस्य च ॥ ११७
अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम्।
प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते ॥ ११८
चैलवच्चर्मणां शुद्धिर्वैदलानान्तथैव च।
शाकमूलफलानांच धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ॥ ११९
कौषेयाविकयोरूषैः कुतपानामरिष्टकैः।
श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः ॥ १२०
क्षौमवच्छङ्खशृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च।
शुद्धिर्विजानता कार्य्या गोमूत्रेणोदकेन वा ॥ १२१
प्रोक्षणात्तृणकाष्ठंच पलालंचैव शुध्यति।
मार्जनोपाञ्जनैर्वेश्म पुनःपाकेन मृण्मयम् ॥ १२२
मद्यैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा ष्ठिवनैः पूयशोणितैः।
संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनःपाकेन मृण्मयम् ॥ १२३
सम्मार्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च।
गवांच परिवासेन भूमिः शुध्यति पंचभिः ॥ १२४
पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम्।
दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥ १२५
यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धोलेपश्च तत्कृतः।
तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥ १२६

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन्।
अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते॥१२७
आपः शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत्।
अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः॥१२८
नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम्।
ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यमेध्यमिति स्थितिः॥१२९
नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने।
प्रस्रवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः॥१३०
श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत्।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः॥१३१
ऊर्द्धं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः।
यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युताः॥१३२
मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्यरश्मयः।
रजोभूर्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्दिशेत्॥१३३
विणमूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृद्वार्य्यादेयमर्थवत्।
दैहिकानां मलानांच शुद्धिषु द्वादशस्वपि॥१३४
वसाशुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविट्घ्राणकर्णविट्।
श्लेष्माश्रुदूषिकास्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः॥१३५
एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता॥१३६
एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्।
त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनान्तु चतुर्गुणम्॥१३७
कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत्।
वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमश्नंश्च सर्वदा॥१३८

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततोमुखम् ।
शारीरं शौचमिच्छन् हि स्त्री शूद्रस्तु सकृत्सकृत् ॥ १३९
शूद्राणां मासिकं कार्य्यं वपनं न्यायवर्त्तिनाम् ।
वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टंच भोजनम् ॥ १४०
नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गे पतन्ति याः ।
न श्मश्रूणि गतान्यास्यन्न दन्तान्तरधिष्ठितम् ॥ १४१
स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।
भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतोभवेत् ॥ १४२
उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टोद्रव्यहस्तः कथंचन ।
अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥ १४३
वान्तोविरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।
आचामेदेव भुक्त्वान्नं स्नानात् मैथुनिनः स्मृतम् ॥ १४४
सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वानृतानि च ।
पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥ १४५
एष शौचविधिः कृत्स्नो द्रव्यशुद्धिस्तथैव च ।
उक्तो वः सर्ववर्णानां स्त्रीणां धर्मान्निबोधत । १४६
बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता ।
न स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यं किंचित् कार्य्यं गृहेष्वपि ॥ १४७
बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य यौवने ।
पुत्राणां भर्त्तरि प्रेते न भजेत् स्त्री स्वतन्त्रताम् ॥ १४८
पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः ।
एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्य्यादुभे कुले ॥ १४९
सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्य्येषु दक्षया ।
सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥ १५०

यस्मै दद्यात् पिता त्वेनां भ्राता वानुमते पितुः।
तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितंच न लङ्घयेत्॥ १५१
मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः।
प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणम्॥ १५२
अनृतावृतुकाले च मन्त्रसंस्कारकृत् पतिः।
सुखस्य नित्यं दातेह परलोके च योषितः॥ १५३
विशीलः कामवृत्तोवा गुणैर्वा परिवर्जितः।
उपचर्य्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत् पतिः॥ १५४
नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञोन व्रतं नाप्युपोषितम्।
पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते॥ १५५
पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतोवा मृतस्य वा।
पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत् किंचिदप्रियम्॥ १५६
कामन्तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः।
न तु नामापि गृह्णीयात् पत्यौ प्रेते परस्य तु॥ १५७
आसीतामरणात् क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी।
योधर्म्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम्॥ १५८
अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम्।
दिवंगतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्॥ १५८
मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थिता।
स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः॥ १६०
अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्त्तारमतिवर्त्तते।
सेह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते॥ १६१
नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह न चाप्यन्यपरिग्रहे।
न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्त्तोपदिश्यते॥ १६२

पतिं हित्वापकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेवते ।
निन्द्यैव सा भवेल्लोके परपूर्वेति चोच्यते ॥ १६३
व्यभिचारात्तु भर्त्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।
शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥ १६४
पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ।
सा भर्तृलोकानाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥ १६५
अनेन नारीवृत्तेन मनोवाग्देहसंयता ।
इहाग्र्यां कीर्त्तिमाप्नोति पतिलोकं परत्र च ॥ १६६
एवंवृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ।
दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥ १६७
भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ।
पुनर्दारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च ॥ १६८
अनेन विधिना नित्यं पंच यज्ञान्न हापयेत् ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ १६९

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां
शौचविधिः पंचमोऽध्यायः ॥ ५

षष्ठोऽध्यायः ॥

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत् स्नातको द्विजः ।
वने वसेत्तु नियतो यथावद्विजितेन्द्रियः ॥ १
गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥ २

सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वंचैव परिच्छदम्।
पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा ॥ ३
अग्निहोत्रं समादाय गृह्यञ्चाग्निपरिच्छदम्।
ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ॥ ४
मुन्यन्नैर्विविधैर्मेध्यैः शाकमूलफलेन वा।
एतानेव महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥ ५
वसीत चर्मचीरं वा सायं स्नायात्प्रगे तथा।
जटाश्च बिभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च ॥ ६
यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्बलिं भिक्षांच शक्तितः।
अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान् ॥ ७
स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः।
दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥ ८
वैतानिकंच जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि।
दर्शमस्कन्दयन् पर्व पौर्णमासंच योगतः ॥ ९
ऋक्षेष्ट्याग्रयणंचैव चातुर्मास्यानि चाहरेत्।
उत्तरायणंच क्रमशो दाक्षस्यायनमेव च ॥ १०
वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः।
पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्वपेत् पृथक् ॥ ११
देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः।
शेषमात्मनि भुञ्जीत लवणंच स्वयं कृतम् ॥ १२
स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च।
मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात् स्नेहांश्च फलसम्भवान् ॥ १३
वर्जयेन्मधुमांसंच भौमानि कवकानि च।
भूस्तृणं शिग्रुकंचैव श्लेष्मातकफलानि च ॥ १४

त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नः पूर्वसंचितम्।
जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च॥ १५
न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केनचित्।
न ग्रामजातान्यार्त्तोऽपि मूलानि च फलानि च॥ १६
अग्निपक्वाशनोवा स्यात् कालपक्वभुगेव वा।
अश्मकुट्टोभवेद्वापि दन्तोलूखलिकोपिवा॥ १७
सद्यःप्रक्षालकोवा स्यान्माससंचयिकोपि वा।
षण्मासनिचयोवा स्यात् समानिचयएव वा॥ १८
नक्तंचान्नं समश्नीयाद्दिवा वाहृत्य शक्तितः।
चतुर्थकालिकोवा स्यात् स्याद्वाप्यष्टमकालिकः॥ १९
चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत्।
पक्षान्तयोर्वाप्यश्नीयाद्यवागूः क्वथितां सकृत्॥ २०
पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्त्तयेत् सदा।
कालपक्वैः स्वयं शीर्णैर्वैखानसमते स्थितः॥ २१
भूमौ विपरिवर्त्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम्।
स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवनेषूपयन्नपः॥ २२
ग्रीष्मे पंचतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः।
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयंस्तपः॥ २३
उपस्पृशं स्त्रिषवणं पितॄन् देवांश्च तर्पयेत्।
तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेद्देहमात्मनः॥ २४
अग्नीनात्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि।
अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः॥ २५
अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः।
शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः॥ २६

तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ।
गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥ २७
ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् ।
प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ २८
एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् ।
विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः ॥ २९
ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः ।
विद्यातपोविवृद्ध्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये ॥ ३०
अपराजितां वास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः ।
आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्य्यनिलाशनः ॥ ३१
आसां महर्षिचर्य्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम् ।
वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३२
वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।
चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत् ॥ ३३
आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः ।
भिक्षाबलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य वर्द्धते ॥ ३४
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥ ३५
अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ ३६
अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् ।
अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥ ३७
प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।
आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ॥ ३८

यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृहात् ।
तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ ३९

यस्मादण्वपि भूतानां द्विजान्नोत्पद्यते भयम् ।
तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ ४०

आगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः ।
समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ ४१

एकएव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ।
सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥ ४२

अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।
उपेक्षकोऽसङ्कसुको मुनिर्भावसमाहितः ॥ ४३

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
समता चैव सर्वस्मिन्नेतमुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४४

नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतकोयथा ॥ ४५

दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ ४६

अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ४७

क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
सप्तद्वारावकीर्णाञ्च न वाच मनृतां वदेत् ॥ ४८

अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥ ४९

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।
नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥ ५०

न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः ।
आकीर्णं भिक्षुकैर्वान्यैरगारमुपसंव्रजेत् ॥ ५१
क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ।
विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीड़यन् ॥ ५२
अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ।
तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥ ५३
अलावुं दारुपात्रंच मृन्मयं वैदलन्तथा ।
एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ५४
एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे ।
भैक्षे प्रसक्तोहि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ ५५
विधूमे सन्नमूषले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ ५६
अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥ ५७
अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः ।
अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥ ५८
अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।
ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्त्तयेत् ॥ ५९
इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ६०
अवेक्षेत गतीर्नॄणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।
निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥ ६१
विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगंच तथाप्रियैः ।
जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीड़नम् ॥ ६२

देहादुत्क्रमणंचास्मात् पुनर्गर्भे च सम्भवम् ।
योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥ ६३
अधर्मप्रभवंचैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।
धर्मार्थप्रभवंचैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥ ६४
सूक्ष्मतांचान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः ।
देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥ ६५
दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।
समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥ ६६
फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बु प्रसादकम् ।
न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥ ६७
संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ।
शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधाञ्चरेत् ॥ ६८
अह्ना रात्र्या च यान् जन्तून् हिनस्त्यज्ञानतो यतिः ।
तेषां स्नात्वा विशुद्ध्यर्थं प्राणायामान् षडाचरेत् ॥ ६९
प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत् कृताः ।
व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमन्तपः ॥ ७०
दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥ ७१
प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥ ७२
उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।
ध्यानयोगेन संपश्येद्गतिमस्यान्तरात्मनः ॥ ७३
सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्ननिबध्यते ।
दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥ ७४

अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः।
तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत्पदम्॥ ७५
अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम्।
चर्मावनद्धं दुर्गन्धिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः॥ ७६
जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम्।
रजस्वलमनित्यंच भूतावासमिमं त्यजेत्॥ ७७
नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा।
तथा त्यजन्निमन्देहं कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते॥ ७८
प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम्।
विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम्॥ ७९
यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निष्पृहः।
तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम्॥ ८०
अनेन विधिना सर्वांस्त्यक्त्वा सङ्गान् शनैःशनैः।
सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते॥ ८१
ध्यानिकं सर्वमेवैतत् यदेतदभिशब्दितम्।
न ह्यनध्यात्मवित् कश्चित् क्रियाफलमुपाश्नुते॥ ८२
अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च।
आध्यात्मिकंच सततं वेदान्ताभिहितंच यत्॥ ८३
इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम्।
इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम्॥ ८४
अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः।
स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति॥ ८५
एष धर्मोऽनुशिष्टो वो यतीनां नियतात्मनाम्।
वेदसंन्यासिकानान्तु कर्मयोगं निबोधत॥ ८६

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥ ८७

सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः ।
यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥ ८८

सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः ।
गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान् बिभर्त्ति हि ॥ ८९

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ ९०

चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः ।
दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥ ९१

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ ९२

दश लक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः समधीयते ।
अधीत्य चानुवर्त्तन्ते ते यान्ति परमाङ्गतिम् ॥ ९३

दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन् समाहितः ।
वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः ॥ ९४

संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदन् ।
नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्य्ये सुखं वसेत् ॥ ९५

एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकार्य्यपरमोऽस्पृहः ।
संन्यासेनापहत्यैनः प्राप्नोति परमाङ्गतिम् ॥ ९६

एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ।
पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राज्ञां धर्मं निबोधत ॥ ९७

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां
षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः ।
सम्भवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ १
ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।
सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्त्तव्यं परिरक्षणम् ॥ २
अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः ॥ ३
इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च ।
चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥ ४
यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ ५
तपत्यादित्यवच्चैष चक्षूंषि च मनांसि च ।
न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥ ६
सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥ ७
बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ८
एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥ ९
कार्य्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः ।
कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥ १०

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे।
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयोहि सः॥ ११
तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात् स विनश्यत्यसंशयम्।
तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः॥ १२
तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिपः।
अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत्॥ १३
तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम्।
ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत् पूर्वमीश्वरः॥ १४
तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च।
भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च॥ १५
तं देशकालौ शक्तिंच विद्यांचावेक्ष्य तत्त्वतः।
तथार्हतः सम्प्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्त्तिषु॥ १६
स राजा पुरुषोदण्डः स नेता शासिता च सः।
चतुर्णामाश्रमाणाञ्च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः॥ १७
दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति।
दण्डः सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः॥ १८
समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्वा रञ्जयति प्रजाः।
असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः॥ १९
यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः॥ २०
अद्यात् काकः पुरोडाशं श्वावलिह्याद्धविस्तथा।
स्वाम्यंच न स्यात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्तेताधरोत्तरम्॥ २१
सर्वोदण्डजितो लोको दुर्लभोहि शुचिर्नरः।
दण्डस्य हि भयात् सर्वं जगद्भोगाय कल्पते॥ २२

देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतगोरगाः।
तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीड़िताः॥ २३
दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन् सर्वसेतवः।
सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात्॥ २४
यत्र श्यामोलोहिताक्षोदण्डश्चरति पापहा।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति॥ २५
तस्याहुः सम्प्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम्।
समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम्॥ २६
तं राजा प्रणयन् सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्द्धते।
कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते॥ २७
दण्डोहि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभिः।
धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम्॥ २८
ततोदुर्गंच राष्ट्रञ्च लोकंच सचराचरम्।
अन्तरीक्षगतांश्चैव मुनीन् देवांश्च पीड़येत्॥ २९
सोऽसहायेन मूढ़ेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना।
न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च॥ ३०
शुचिना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा।
प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता॥ ३१
स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्भृशदण्डश्च शत्रुषु।
सुहृत्स्वजिह्मः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः॥ ३२
एवं वृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः।
विस्तीर्य्यते यशो लोके तैलविन्दुरिवाम्भसि॥ ३३
अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः।
संक्षिप्यते यशो लोके घृतविन्दुरिवाम्भसि॥ ३४

स्वे स्वे धर्म्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः।
वर्णानामाश्रमाणांच राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ॥ ३५

तेन यद्य यत् सभृत्येन कर्त्तव्यं रक्षता प्रजाः।
तत्तद्वोऽहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ३६

ब्राह्मणान् पर्य्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः।
त्रैविद्यवृद्धान् विदुषस्तिष्ठेत्तेषांच शासने ॥ ३७

वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन्।
वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥ ३८

तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनितात्मापि नित्यशः।
विनितात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ॥ ३९

बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः।
वनस्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥ ४०

वेणो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः।
सुदासो यावनिश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥ ४१

पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् मनुरेव च।
कुवेरश्च धनैश्वर्य्यं ब्राह्मण्यञ्चैव गाधिजः ॥ ४२

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिंच शाश्वतीम्।
आन्वीक्षिकींचात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः ॥ ४३

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम्।
जितेन्द्रियोहि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥ ४४

दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च।
व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत्। ४५

कामजेषु प्रसक्तोहि व्यसनेषु महीपतिः।
वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥ ४६

मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियोमदः ।
तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशकोगणः ॥ ४७
पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्षासूयार्थदूषणम् ।
वाग्दण्डजंच पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ ४८
द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कवयोविदुः ।
तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतावुभौ गणौ ॥ ४९
पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत् कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ ५०
दण्डस्य पातनंचैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥ ५१
सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषङ्गिणः ।
पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मवान् ॥ ५२
व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।
व्यसन्यधोऽधोव्रजति स्वर्य्यात्यव्यसनी मृतः ॥ ५३
मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान् कुलोद्गतान् ।
सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीतपरीक्षितान् ॥ ५४
अपि यत् सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
विशेषतोऽसहायेन किन्तु राज्यं महोदयम् ॥ ५५
तैः सार्द्धं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्धिविग्रहम् ।
स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥ ५६
तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।
समस्तानांच कार्य्येषु विदध्याद्धितमात्मनः ॥ ५७
सर्वेषान्तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ॥ ५८

नित्यं तस्मिन् समाश्वस्तः सर्वकार्य्याणि निक्षिपेत् ।
तेन सार्द्धं विनिश्चित्य ततः कर्म्म समारभेत् ॥ ५९

अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान् ।
सम्यगर्थसमाहर्तॄनमात्यान् सुपरीक्षितान् ॥ ६०

निर्वर्त्तेतास्य यावद्भिरिति कर्त्तव्यता नृभिः ।
तावतोऽन्द्रितान् दक्षान् प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥ ६१

तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान् दक्षान् कुलोद्गतान् ।
शुचीनाकरकर्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने ॥ ६२

दूतंचैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ।
इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ॥ ६३

अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् ।
वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥ ६४

अमात्ये दण्ड आयत्तो दण्डे वैनयिकी क्रिया ।
नृपतौ कोषराष्ट्रे च दूते सन्धिविपर्य्ययौ ॥ ६५

दूत एव हि सन्धत्ते भिनत्त्येव च संहतान् ।
दूतस्तत् कुरुते कर्म्म भिद्यन्ते येन मानवा ॥ ६६

स विद्यादस्य कृत्येषु निगूढेङ्गितचेष्टितैः ।
आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥ ६७

बुद्ध्वा च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ।
तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीड़येत् ॥ ६८

जाङ्गलं शस्यसम्पन्नमार्य्यप्रायमनाविलम् ।
रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ॥ ६९

धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम् ॥ ७०

सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत्।
एषां हि बहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते॥ ७१
त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्त्ताश्रयाप्सराः।
त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः॥ ७२
यथा दुर्गाश्रितानेतान्नोपहिंसन्ति शत्रवः।
तथारयो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम्॥ ७३
एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्द्धरः।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते॥ ७४
तत् स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः।
ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रै र्यवसेनोदकेन च॥ ७५
तस्य मध्ये सुपर्य्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः।
गुप्तं सर्व्वर्त्तुकं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितम्॥ ७६
तदध्यास्योद्वहेद्भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्।
कुले महति सम्भूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम्॥ ७७
पुरोहितंच कुर्वीत वृणुयादेव चर्त्विजम्।
तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्य्युर्वैतानिकानि च॥ ७८
यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः।
धर्मार्थंचैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च॥ ७९
सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम्।
स्याच्चाम्नायपरो लोके वर्त्तेत पितृवन्नृषु॥ ८०
अध्यक्षान् विविधान् कुर्य्यात्तत्र तत्र विपश्चितः।
तेऽस्य सर्व्वाण्यवेक्षेरन्नृणां कार्य्याणि कुर्वताम्॥ ८१
आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजको भवेत्।
नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते॥ ८२

न तं स्तेना न चामित्रा हरन्ति न च नश्यति ।
तस्माद्राज्ञा निधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥ ८३
न स्कन्दते न व्यथते न विनश्यति कर्हिचित् ।
वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ॥ ८४
सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥ ८५
पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्दधानतयैव च ।
अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावाप्यते फलम् ॥ ८६
समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पालयन् प्रजाः ।
न निवर्त्तेत संग्रामात् क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥ ८७
संग्रामेष्वनिवर्त्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् ।
शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥ ८८
आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।
युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥ ८९
न कूटैरायुधैर्हन्यात् युध्यमानो रणे रिपून् ।
न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥ ९०
न च हन्यात् स्थलारूढं न क्लीवं न कृताञ्जलिम् ।
न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम् ॥ ९१
न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् ।
नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥ ९२
नायुधव्यसनप्राप्तं नार्त्तं नातिपरिक्षतम् ।
न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ९३
यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः ।
भर्त्तुर्यद्दुष्कृतं किंचित् तत् सर्वं प्रतिपद्यते ॥ ९४

यच्चास्य सुकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपार्जितम् ।
भर्त्ता तत् सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥ ९५
रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पशून् स्त्रियः ।
सर्वद्रव्याणि कुप्यंच यो यज्जयति तस्य तत् ॥ ९६
राज्ञश्च दद्युरुद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
राज्ञा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्जितम् ॥ ९७
एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः ।
अस्माद्धर्मान्न च्यवेत क्षत्रियो घ्नन् रणे रिपून् ॥ ९८
अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत् प्रयत्नतः ।
रक्षितं वर्द्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ९९
एतच्चतुर्विधं विद्यात् पुरुषार्थप्रयोजनम् ।
अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्य्यादतन्द्रितः ॥ १००
अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया ।
रक्षितं वर्द्धयेद्वृद्ध्या वृद्धं दानेन निक्षिपेत् ॥ १०१
नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ।
नित्यं संवृतसंवार्य्यो नित्यं छिद्रानुसार्य्यरेः ॥ १०२
नित्यमुद्यतदण्डस्य कृत्स्नमुद्विजते जगत् ।
तस्मात् सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् ॥ १०३
अमाययैव वर्त्तेत न कथंचन मायया ।
बुध्येतारिप्रयुक्तांच मायां नित्यं स्वसंवृतः ॥ १०४
नास्य छिद्रं परोविद्यात् विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
गूहेत् कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ १०५
बकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ।
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥ १०६

एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः ।
तानानयेद्वशं सर्वान् सामादिभिरुपक्रमैः ॥ १०७
यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैस्त्रिभिः ।
दण्डेनैव प्रसह्यैतान्छनकैर्वशमानयेत् ॥ १०८
सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः ।
सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये ॥ १०९
यथोद्धरति निर्दाता कक्षं धान्यञ्च रक्षति ।
तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिनः ॥ ११०
मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।
सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ॥ १११
शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥ ११२
राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत् ।
सुसंगृहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥ ११३
द्वयोस्त्रयाणां पंचानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।
तथा ग्रामशतानांच कुर्य्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम् ॥ ११४
ग्रामस्याधिपतिं कुर्य्याद्दशग्रामपतिं तथा ।
विंशतीशं शतेशंच सहस्रपतिमेव च ॥ ११५
ग्रामे दोषान् समुत्पन्नान् ग्रामिकः शनकैः स्वयम् ।
शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशोविंशतीशिने ॥ ११६
विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत् ।
शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ॥ ११७
यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः ।
अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात् ॥ ११८

दशी कुलं तु भुञ्जीत विंशी पंच कुलानि च ।
ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥ ११९

तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक्कार्याणि चैव हि ।
राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रितः ॥ १२०

नगरे नगरे चैकं कुर्यात् सर्वार्थचिन्तनम् ।
उच्चैः स्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥ १२१

स तानुपरिक्रामेत् सर्वानेव सदा स्वयम् ।
तेषां वृत्तं परिणयेत् सम्यग्राष्ट्रेषु तच्चरैः ॥ १२२

राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः ।
भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥ १२३

ये कार्यिकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः ।
तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात् प्रवासनम् ॥ १२४

राजकर्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च ।
प्रत्यहं कल्पयेद्वृत्तिं स्थानकर्मानुरूपतः ॥ १२५

पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम् ।
षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः ॥ १२६

क्रयविक्रयमध्वानं भक्तंच सपरिव्ययम् ।
योगक्षेमंच सम्प्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करान् ॥ १२७

यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्मणाम् ।
तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान् ॥ १२८

यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्य्योकोवत्सषट्पदाः ।
तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः ॥ १२९

पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।
धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा ॥ १३०

आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् ।
गन्धौषधिरसानांच पुष्पमूलफलस्य च ॥ १३१
पत्रशाकतृणानांच वैदलस्य च चर्मणां ।
मृण्मयानांच भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ॥ १३२
म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करम् ।
न च क्षुधाऽस्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन् ॥ १३३
यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।
तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥ १३४
श्रुतवृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ।
संरक्षेत् सर्वतश्चैनं पिता पुत्त्रमिवौरसम् ॥ १३५
संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्ममन्वहम् ।
तेनायुर्वर्द्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥ १३६
यत्किंचिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंज्ञितम् ।
व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥ १३७
कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः ।
एकैकं कारयेत् कर्म मासि मासि महीपतिः ॥ १३८
नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषांचातितृष्णया ।
उच्छिन्दन् ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीड़येत् ॥ १३९
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात् कार्य्यं वीक्ष्य महीपतिः ।
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति सम्मतः ॥ १४०
अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतम् ।
स्थापयेदासने तस्मिन् खिन्नः कार्य्येक्षणे नृणाम् ॥ १४१
एवं सर्वं विधायेदमितिकर्त्तव्यमात्मनः ।
युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥ १४२

विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्ध्रियन्ते दस्युभि: प्रजा: ।
संपश्यत: सभृत्यस्य चत: स न तु जीवति ॥ १४३
क्षत्रियस्य परो धर्म: प्रजानामेव पालनम् ।
निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्म्मेण युज्यते ॥ १४४
उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौच: समाहित: ।
हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत् स शुभां सभाम् ॥ १४५
तत्र स्थित: प्रजा: सर्वा: प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ।
विसृज्य च प्रजा: सर्वामन्त्रयेत् सह मन्त्रिभि: ॥ १४६
गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगत: ।
अरण्ये नि:शलाके वा मन्त्रयेदविभावित: ॥ १४७
यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जना: ।
स कृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोषहीनोऽपि पार्थिव: ॥ १४८
जड़मुकान्धबधिरांस्तिर्य्यग्योनान् वयोगतान् ।
स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान् मन्त्रकालेऽपसारयेत् ॥ १४९
भिन्दन्त्यवमतामन्त्रं तैर्य्यग्योनास्तथैव च ।
स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्राद्दतोभवेत् ॥ १५०
मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लम: ।
चिन्तयेद्धर्म्मकामार्थान् सार्द्धं तैरेकएव वा ॥ १५१
परस्परविरुद्धानां तेषांच समुपार्जनम् ।
कन्यानां सम्प्रदानंच कुमाराणाञ्च रक्षणम् ॥ १५२
दूतसम्प्रेषणंचैव कार्य्यशेषं तथैव च ।
अन्त:पुरप्रचारंच प्रणिधीनाञ्च चेष्टितम् ॥ १५३
कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पंच वर्गञ्च तत्त्वत: ।
अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥ १५४

मध्यमस्य प्रचारंच विजिगीषोश्च चेष्टितम्।
उदासीनप्रचारंच शत्रोश्चैव प्रयत्नत:॥ १५५
एता: प्रकृतयो मूलं मंडलस्य समासत:।
अष्टौ चान्या: समाख्याता द्वादशैव तु ता: स्मृता:॥ १५६
अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्या: पंच चापरा:।
प्रत्येकं कथिताह्येता: संक्षेपेण द्विसप्तति:॥ १५७
अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च।
अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयो: परम्॥ १५८
तान् सर्वानभिसन्दध्यात् सामादिभिरुपक्रमै:।
व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च॥ १५९
सन्धिञ्च विग्रहञ्चैव यानमासनमेव च।
द्वैधीभावं संश्रयञ्च षड्गुणांश्चिन्तयेत् सदा॥ १६०
आसनञ्चैव यानञ्च सन्धिं विग्रहमेव च।
कार्य्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च॥ १६१
सन्धिन्तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च।
उभे यानासने चैव द्विविध: संश्रय: स्मृत:॥ १६२
समानयानकर्म्मा च विपरीतस्तथैव च।
तदा त्वायतिसंयुक्त: सन्धिर्ज्ञेयो द्विलक्षण:॥ १६३
स्वयं कृतश्च कार्य्यार्थमकाले कालएव वा।
मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रह: स्मृत:॥ १६४
एकाकिनश्चात्ययिके कार्य्ये प्राप्ते यदृच्छया।
संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते॥ १६५
क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात् पूर्वकृतेन वा।
मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम्॥ १६६

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्य्यार्थसिद्धये।
द्विविधं कीर्त्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः॥ १६७
अर्थसम्पादनार्थंच पीद्यमानस्य शत्रुभिः।
साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः॥ १६८
यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः।
तदात्वे चाल्पिकां पीड़ां तदा सन्धिं समाश्रयेत्॥ १६९
यदा प्रहृष्टामन्येत सर्वास्तु प्रकृतीर्भृशम्।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम्॥ १७०
यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम्।
परस्य विपरीतंच तदा यायाद्रिपुं प्रति॥ १७१
यदा तु स्यात् परिक्षीणो वाहनेन बलेन च।
तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्नरीन्॥ १७२
मन्येतारिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम्।
तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत् कार्य्यमात्मनः॥ १७३
यदा परबलानान्तु गमनीयतमोभवेत्।
तदा तु संश्रयेत् क्षिप्रं धार्म्मिकं बलिनं नृपम्॥ १७४
निग्रहं प्रकृतीनांच कुर्य्याद्योऽरिबलस्य च।
उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नैर्गुरुं यथा॥ १७५
यदि तत्रापि सम्पश्येद्दोषं संश्रयकारितम्।
सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत्॥ १७६
सर्वोपायैस्तथा कुर्य्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः।
यथास्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः॥ १७७
आयतिं सर्वकार्य्याणां तदात्वंच विचारयेत्।
अतीतानांच सर्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः॥ १७८

आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ।
अतीते कार्य्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥ १७९

यथैनं नाभिसन्दध्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ।
तथा सर्वं संविदध्यादेष सामासिको नयः ॥ १८०

यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।
तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥ १८१

मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद् यात्रां महीपतिः ।
फाल्गुनं अथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथाबलम् ॥ १८२

अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्ध्रुवं जयम् ।
तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥ १८३

कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकंच यथाविधि ।
उपगृह्यास्पदंचैव चारान् सम्यग्विधाय च ॥ १८४

संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधंच बलं स्वकम् ।
साम्परायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ॥ १८५

शत्रुसेविनि मित्रे च गूढ़े युक्ततरो भवेत् ।
गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥ १८६

दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुड़ेन वा ॥ १८७

यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्बलम् ।
पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयम् ॥ १८८

सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।
यतश्च भयमाशङ्केत् प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥ १८९

गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।
स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः ॥ १९०

संहतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद्बहून्।
सूच्या वज्रेण चैवैतान् व्यूहेन व्यूह्य योधयेत्॥ १९१

स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले॥ १९२

कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पंचालान् शूरसेनजान्।
दीर्घान् लघूंश्चैव नरानग्रानीकेषु योधयेत्॥ १९३

प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत्।
चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि॥ १९४

उपरुध्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीड़येत्।
दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम्॥ १९५

भिन्द्याच्चैव तड़ागानि प्राकारपरिखास्तथा।
समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा॥ १९६

उपजप्यानुपजपेद्बुध्येतैव च तत्कृतम्।
युक्ते च दैवे युध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः॥ १९७

साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक्।
विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन॥ १९८

अनित्योविजयोयस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः।
पराजयश्च संग्रामे तस्माद् युद्धं विवर्जयेत्॥ १९९

त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसम्भवे।
तथा युध्येत संयतो विजयेत रिपून् यथा॥ २००

जित्वा सम्पूजयेद्देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान्।
प्रदद्यात् परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च॥ २०१

सर्वेषान्तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम्।
स्थापयेत्तत्र तद्वंश्यं कुर्य्याच्च समयक्रियाम्॥ २०२

प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्म्यान् यथोदितान् ।
रत्नैश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह ॥ २०३

आदानमप्रियकरं दानं च प्रियकारकम् ।
अभीप्सितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते ॥ २०४

सर्वं कर्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे ।
तयोर्दैवमचिन्त्यन्तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥ २०५

सह वापि व्रजेद् युक्तः सन्धिं कृत्वा प्रयत्नतः ।
मित्रं हिरण्यं भूमिं वा सम्पश्यंस्त्रिविधं फलम् ॥ २०६

पार्ष्णिग्राहंच संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दंच मण्डले ।
मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात् ॥ २०७

हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते ।
यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम् ॥ २०८

धर्मज्ञंच कृतज्ञंच तुष्टप्रकृतिमेव च ।
अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघु मित्रं प्रशस्यते ॥ २०९

प्राज्ञं कुलीनं शूरंच दक्षं दातारमेव च ।
कृतज्ञं धृतिमन्तंच कष्टमाहुररिं बुधाः ॥ २१०

आर्यता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता ।
स्थौललक्ष्यंच सततमुदासीनगुणोदयः ॥ २११

क्षेम्यां सस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।
परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन् ॥ २१२

आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान् रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ २१३

सह सर्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भृशम् ।
संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्वोपायान् सृजेद् बुधः ॥ २१४

उपेतारमुपेयंच सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः।
एतत्त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ॥ २१५

एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्र्य मन्त्रिभिः।
व्यायाम्याप्लुत्यमध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥ २१६

तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्य्यैः परिचारकैः।
सुपरिक्षीतमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः ॥ २१७

विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत्।
विषघ्नानि च रत्नानि नियतोधारयेत् सदा ॥ २१८

परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः।
वेशाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥ २१९

एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने।
स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ॥ २२०

भुक्तवान् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह।
विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्य्याणि चिन्तयेत् ॥ २२१

अलङ्कृतश्च सम्पश्येदायुधीयं पुनर्जनम्।
वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥ २२२

सन्ध्यांचोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत्।
रहस्याख्यायिनांचैव प्रणिधीनांच चेष्टितम् ॥ २२३

गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यं समनुज्ञाप्य तं जनम्।
प्रविशेद्भोजनार्थंच स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥ २२४

तत्र भुक्त्वा पुनः किंचित्तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥ २२५

एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः।
अस्वस्थः सर्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत्॥ २२६

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां
राजधर्मो नाम सप्तमोऽध्यायः॥ ७

अष्टमोऽध्यायः।

व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः।
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत् सभाम्॥ १
तत्रासीनः स्थितोवापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम्।
विनीतवेशाभरणः पश्येत् कार्य्याणि कार्यिणाम्॥ २
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः।
अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक्॥ ३
तेषामाद्यमृणादानं निःक्षेपोऽस्वामिविक्रयः।
सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च॥ ४
वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः।
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः॥ ५
सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके।
स्तेयंच साहसंचैव स्त्रीसंग्रहणमेव च॥ ६
स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह॥ ७
एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादंचरतां नृणाम्।
धर्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्य्यात् कार्य्यविनिर्णयम्॥ ८

यदा स्वयं न कुर्य्यात्तु नृपतिः कार्य्यदर्शनम्।
तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्य्यदर्शने॥ ९

सोऽस्य कार्य्याणि सम्पश्येत् सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः।
सभामेव प्रविश्याग्र्यामासीनः स्थित एव वा॥ १०

यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः।
राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान् ब्रह्मणस्तां सभां विदुः॥ ११

धर्मो विद्धस्त्वधर्म्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते।
शल्यं चास्य न कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः॥ १२

सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम्।
अब्रुवन् विब्रुवन् वापि नरो भवति किल्बिषी॥ १३

यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च।
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः॥ १४

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः।
तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतोऽवधीत्॥ १५

वृषो हि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम्।
वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत्॥ १६

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः।
शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति॥ १७

पादोऽधर्मस्य कर्त्तारं पादः साक्षिणमृच्छति।
पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति॥ १८

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः।
एनो गच्छति कर्त्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते॥ १९

जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः।
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्नतु शूद्रः कथंचन॥ २०

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम्।
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः॥ २१
यद्राष्ट्रं शूद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमद्विजम्।
विनश्यत्याशु तत् कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीड़ितम्॥ २२
धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्य्यदर्शनमारभेत्॥ २३
अर्थानर्थावुभौ बुद्धा धर्माधर्मौ च केवलौ।
वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत् कार्य्याणि कार्य्यिणाम्॥ २४
बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम्।
स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च॥ २५
आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः॥ २६
बालदायादिकं रिक्थं तावद्राजानुपालयेत्।
यावत् स स्यात् समावृत्तो यावच्चातीतशैशवः॥ २७
वशापुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च।
पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च॥ २८
जीवन्तीनान्तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः।
ताञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः॥ २९
प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत्।
अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत् स्वामी परेण नृपतिर्हरेत्॥ ३०
ममेदमिति यो ब्रूयात् सोऽनुयोज्यो यथाविधि।
संवाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्द्रव्यमर्हति॥ ३१
अवेदयानो नष्टस्य देशं कालंच तत्त्वतः।
वर्णं रूपं प्रमाणंच तत्समं दण्डमर्हति॥ ३२

आददीताथ षड्‌भागं प्रनष्टाधिगतान्नृपः ।
दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ३३

प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्युक्तैरधिष्ठितम् ।
यांस्तत्र चौरान् गृह्णीयात् तान्राजेभेन घातयेत् ॥ ३४

ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।
तस्याददीत षड्‌भागं राजा द्वादशमेव वा ॥ ३५

अनृतन्तु वदन् दण्ड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमम् ।
तस्यैव वा निधानस्य संख्यायाल्पीयसीं कलाम् ॥ ३६

विद्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम् ।
अशेषतोऽप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥ ३७

यन्तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ ।
तस्मात् द्विजेभ्योदत्त्वार्धमर्धं कोषे प्रवेशयेत् ॥ ३८

निधिनान्तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ।
अर्धभाग्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥ ३९

दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् ।
राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ ४०

जातिजानपदान् धर्मान् श्रेणीधर्मांश्च धर्मवित् ।
समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ४१

स्वानि कर्माणि कुर्वाणा दूरे सन्तोऽपि मानवाः ।
प्रियाभवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः ॥ ४२

नोत्पादयेत् स्वयं कार्य्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः ।
न च प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथंचन ॥ ४३

यथा नयत्यसृक्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम् ।
नयेत् तथानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ ४४

सत्यमर्थंच सम्पश्येदात्मानमथ साक्षिण:।
देशं रूपंच कालंच व्यवहारविधौ स्थित: ॥ ४५
सद्भिराचरितं यत् स्याद्धार्मिकैश्च द्विजातिभि:।
तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् ॥ ४६
अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदित:।
दापयेद्धनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम् ॥ ४७
यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिक:।
तैस्तैरुपायै: संगृह्य दापयेदधमर्णिकम् ॥ ४८
धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पंचमेन बलेन च। ८
य: स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात्।
न स राज्ञाभियोक्तव्य: स्वकं संसाधयन् धनम् ॥ ५०
अर्थेऽपव्ययमानन्तु करणेन विभावितम्।
दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तित: ॥ ५१
अपह्नवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि।
अभियोक्ता दिशेद्देश्यं करणं वान्यदुद्दिशेत् ॥ २
अदेश्यं यश्च दिशति निर्दिश्यापह्नुते च य:।
यश्चाधरोत्तरानर्थान् विगीतान्नावबुध्यते ॥ ५३
अपदिश्यापदेश्यंच पुनर्यस्त्वपधावति।
सम्यक् प्रणिहितञ्चार्थं पृष्ट: सन् नाभिनन्दति ॥ ५४
असम्भाष्ये साक्षिभिश्च देशे सम्भाषते मिथ:।
निरुच्यमानं प्रश्नञ्च नेच्छेत् यश्चापि निष्पतेत् ॥ ५५
ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयात् उक्तंच न विभावयेत्।
न च पूर्वापरं विद्यात् तस्मादर्थात् स हीयते ॥ ५६

साक्षिणः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तोदिशेन्न यः ।
धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनं तमपि निर्दिशेत् ॥ ५७
अभियोक्ता न चेद्ब्रूयाद्बध्योदण्ड्यश्च धर्मतः ।
न चेत्त्रिपक्षात् प्रब्रूयाद्धर्मं प्रतिपराजितः ॥ ५८
योयावन्निह्नवीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत् ।
तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्द्विगुणं दमम् ॥ ५९
पृष्टोऽपव्ययमानस्तु कृतावस्थो धनैषिणा ।
त्र्यवरैः साक्षिभिर्भाव्योनृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ ६०
यादृशा धनिभिः कार्य्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।
तादृशान् सम्प्रवक्ष्यामि यथावाच्यमृतं च तैः ॥ ६१
गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविट्शूद्रयोनयः ।
अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥ ६२
आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्य्याः कार्य्येषु साक्षिणः ।
सर्वधर्मविदोऽलुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत् ॥ ६३
नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः ।
न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्यार्त्ता न दूषिताः ॥ ६४
न साक्षी नृपतिः कार्य्यो न कारुककुशीलवौ ।
न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्योविनिर्गतः ॥ ६५
नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्नविकर्मकृत् ।
न वृद्धो न शिशुर्नैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियः ॥ ६६
नार्त्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः ।
न श्रमार्त्तो न कामार्त्तो न क्रुधो नापि तस्करः ॥ ६७
स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्य्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः ।
शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥ ६८

अनुभावी तु यः कश्चित् कुर्य्यात् साक्ष्यं विवादिनाम् ।
अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥ ६९
स्त्रियाप्यसम्भवे कार्य्यं बालेन स्थविरेण वा ।
शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥ ७०
बालवृद्धातुराणांच साक्ष्येषु वदतां मृषा ।
जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसान्तथा ॥ ७१
साहसेषु च सर्व्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।
वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥ ७२
बहुत्वं परिगृह्णीयात् साक्षिद्वैधे नराधिपः ।
समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥ ७३
समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति ।
तत्र सत्यं ब्रुवन् साक्षी धर्म्मार्थाभ्यां न हीयते ॥ ७४
साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्य्यसंसदि ।
अवाङ्नरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥ ७५
यत्रानिबद्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वापि किंचन ।
पृष्टस्तत्रापि तद्ब्रूयाद् यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ ७६
एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्याद्बह्व्यः शुच्योऽपि न स्त्रियः ।
स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः ॥ ७७
स्वभावेनैव यत् ब्रूयुस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकम् ।
अतो यदन्यद्विब्रूयुर्धर्म्मार्थं तदपार्थकम् ॥ ७८
सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ।
प्राड्विवाकोऽनुयुञ्जीत विधानानेन सान्त्वयन् ॥ ७९
यद्द्वयोरनयोर्व्वेत्थ कार्य्येऽस्मिन् चेष्टितं मिथः ।
तद्ब्रूत सर्व्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥ ८०

सत्यं साक्ष्ये ब्रुवन् साक्षी लोकानाप्नोति पुष्कलान्।
इह चानुत्तमां कीर्त्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥ ८१
साक्ष्येऽनृतं वदन् पाशैर्बध्यते वारुणैर्भृशम्।
विवशः शतमाजातीस्तस्मात् साक्ष्यं वदेद्दृतम ॥ ८२
सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्द्धते।
तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥ ८३
आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः।
मावमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥ ८४
मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित् पश्यतीति नः।
तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ॥ ८५
द्यौर्भूमिरापोहृदयं चन्द्रार्काग्नियमानिलाः।
रात्रिः सन्ध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥ ८६
देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेद्दृतं द्विजान्।
उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्वाह्णे वै शुचिः शुचीन् ॥ ८७
ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम्।
गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ८८
ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिनः।
मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्ब्रुवतो मृषा ॥ ८९
जन्मप्रभृति यत्किंचित् पुण्यं भद्र त्वया कृतम्।
तत् ते सर्वं शुनो गच्छेद्यदि ब्रूयास्त्वमन्यथा ॥ ९०
एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यत्त्वं कल्याण मन्यसे।
नित्यं स्थितस्ते हृद्येष पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥ ९१
यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः।
तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरून् गमः ॥ ९२

नग्नो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।
अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद् यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ९३
अवाक्शिरास्तमस्यन्धे किल्बिषी नरकं व्रजेत् ।
यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात् पृष्टः सन् धर्मनिश्चये ॥ ९४
अन्धो मत्स्यानिवाश्नाति स नरः कण्टकैः सह ।
यो भाषतेऽर्थवैकल्यमप्रत्यक्षं सभाङ्गतः ॥ ९५
यस्य विद्वान् हि वदतः क्षेत्रज्ञो नाभिशङ्कते ।
तस्मान्न देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥ ९६
यावतो बान्धवान् यस्मिन् हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन् ।
तावतः संख्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥ ९७
पंच पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ९८
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति मास्म भूम्यनृतं वदीः ॥ ९९
अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने ।
अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्ममयेषु च ॥ १००
एतान् दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे ।
यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाञ्जसा वद ॥ १०१
गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् ।
प्रेष्यान् वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥ १०२
तद्वदन् धर्मतोऽर्थेषु जानन्नप्यन्यथा नरः ।
न स्वर्गाच्च्यवते लोकाद्दैवीं वाचां वदन्ति ताम् ॥ १०३
शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यत्रर्त्तोक्तौ भवेद्वधः ।
तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्याद्विशिष्यते ॥ १०४

वाग्दैवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् ।
अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिं पराम् ॥ १०५
कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद् घृतमग्नौ यथाविधि ।
उदित्यृचा वा वारुण्या तृचेनाब्दैवतेन वा ॥ १०६
त्रिपक्षादब्रुवन् साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः ।
तदृणं प्राप्नुयात् सर्वं दश बन्धं च सर्वतः ॥ १०७
यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्योदमं च सः ॥ १०८
असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथोविवदमानयोः ।
न विन्दंस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनापि लम्भयेत् ॥ १०९
महर्षिभिश्च देवैश्च कार्य्यार्थं शपथाः कृताः ।
वशिष्ठश्चापि शपथं शेपे पैयवने नृपे ॥ ११०
न वृथा शपथं कुर्य्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरोबुधः ।
वृथा हि शपथं कुर्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ १११
कामिनीषु विवाहेषु गवाभक्ष्ये तथेन्धने ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥ ११२
सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
गोबीजकांचनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ११३
अग्निं वा हारयेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत् ।
पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक् ॥ ११४
यमिद्धो न दहत्यग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च ।
न चार्त्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥ ११५
वत्सस्य ह्यभिशस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा ।
नाग्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगतः स्पशः ॥ ११६

यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत् ।
तत्तत् कार्य्यं निवर्त्तेत कृतंचाप्यकृतं भवेत् ॥ ११७

लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रां कामात् क्रोधात्तथैव च ।
अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥ ११८

एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ११९

लोभात् सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात् पूर्वन्तु साहसम् ।
भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्ड्यौ मैत्रात् पूर्वं चतुर्गुणम् ॥ १२०

कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् ।
अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ॥ १२१

एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान् मनीषिभिः ।
धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥ १२२

कौटसाक्ष्यन्तु कुर्वाणांस्त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृपः ।
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत् ॥ १२३

दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ १२४

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पंचमम् ।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥ १२५

अनुबन्धं परिज्ञायो देशकालौ च तत्त्वतः ।
सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥ १२६

अधर्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्त्तिनाशनम् ।
अस्वर्ग्यंच परत्रापि तस्मात् तत् परिवर्जयेत् ॥ १२७

अदण्ड्यान् दण्डयन राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन ।
अयशोमहदाप्नोति नरकंचैव गच्छति ॥ १२८

वाग्दण्डं प्रथमं कुर्य्याद्धिग्दण्डं तदनन्तरम्।
तृतीयं धनदण्डन्तु बधदण्डमतः परम्॥१२९

बधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात्।
तदैषु सर्वमप्येतं प्रयुञ्जीत चतुष्टयम्॥१३०

लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि।
ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः॥१३१

जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः।
प्रथमन्तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते॥१३२

त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः।
ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयोगौरसर्षपः॥१३३

सर्षपाः षट् यवोमध्यस्त्रियवन्त्वेककृष्णलम्।
पंचकृष्णलकोमाषस्ते सुवर्णस्तु षोड़श॥१३४

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश।
द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः॥१३५

ते षोड़श स्याद्धरणं पुराणंचैव राजतम्।
कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः॥१३६

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः।
चतुःसौवर्णिकोनिष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः॥१३७

पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः।
मध्यमः पंच विज्ञेयः सहस्रन्त्वेव चोत्तमः॥१३८

ऋणे देये प्रतिज्ञाते पंचकं शतमर्हति।
अपह्नवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम्॥१३९

वशिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्द्धिनीम्।
अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्द्धुषिकः शते॥१४०

द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्ममनुस्मरन्।
द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्विषी॥ १४१
द्विकन्त्रिकंचतुष्कंच पंचकंच शतं समम्।
मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः॥ १४२
न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयात्।
न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः॥ १४३
न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत्।
मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत्॥ १४४
आधिश्चोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हतः।
अवहार्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ॥ १४५
सम्प्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन।
धेनुरुष्ट्रोवहन्नश्वोयश्च दम्यः प्रयुज्यते॥ १४६
यत् किंचिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति॥ १४७
अजड़श्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते।
भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्द्रव्यमर्हति॥ १४८
आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः।
राजस्वं श्रोत्रियस्वञ्च न भोगेन प्रणश्यति॥ १४९
यः स्वामिनाननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः।
तेनार्द्धवृद्धिर्मोक्तव्या तस्य भागस्य निष्कृतिः॥ १५०
कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता।
धान्ये सदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पंचताम्॥ १५१
कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिद्ध्यति।
कुसीदपथमाहुस्तं पंचकं शतमर्हति॥ १५२

नातिसांवत्सरीं वृद्धिं न चादृष्टां पुनर्हरेत् ।
चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या ॥ १५३
ऋणं दातुमशक्तो यः कर्त्तुमिच्छेत् पुनः क्रियाम् ।
स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत् ॥ १५४
अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् ।
यावती सम्भवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हति ॥ १५५
चक्रवृद्धिं समारूढो देशकालव्यवस्थितः ।
अतिक्रामन् देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात् ॥ १५६
समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः ।
स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति ॥ १५७
यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः ।
अदर्शयन् स तं तस्य प्रयच्छेत् स्वधनादृणम् ॥ १५८
प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकंच यत् ।
दण्डशुल्कावशेषंच न पुत्रोदातुमर्हति ॥ १५९
दर्शनप्रातिभाव्ये तु विधिः स्यात् पूर्वचोदितः ।
दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥ १६०
अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृणम् ।
पश्चात् प्रतिभुवि प्रेते परीप्सेत् केन हेतुना ॥ १६१
निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभूः स्यादलंधनः ।
स्वधनादेव तद्दद्यान्निरादिष्ट इति स्थितिः ॥ १६२
मत्तोन्मत्तार्त्ताध्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा ।
असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥ १६३
सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात् प्रतिष्ठिता ।
बहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्नियताद्व्यवहारिकात् ॥ १६४

যোগাধমনবিক্রীতং যোগদানপ্রতিগ্রহম্।
যত্র বাপ্যুপধিং পশ্যেৎ তৎসর্ব্বং বিনিবর্ত্তয়েৎ॥ ১৬৫
গ্রহীতা যদি নষ্টঃ স্যাৎ কুটুম্বার্থে কৃতোব্যয়ঃ।
দাতব্যং বান্ধবৈস্তৎ স্যাৎ প্রবিভক্তৈরপি স্বতঃ॥ ১৬৬
কুটুম্বার্থেঽধ্যধীনোঽপি ব্যবহারং যমাচরেৎ।
স্বদেশে বা বিদেশে বা তং জ্যায়ান্ন বিচালয়েৎ॥ ১৬৭
বলাদ্দত্তং বলাদ্ভুক্তং বলাদ্‌যচ্চাপি লেখিতম্।
সর্ব্বান্ বলকৃতানর্থানকৃতান্মনুরব্রবীৎ॥ ১৬৮
ত্রয়ঃ পরার্থে ক্লিশ্যন্তি সাক্ষিণঃ প্রতিভূঃ কুলম্।
চত্বারস্তূপচীয়ন্তে বিপ্র আঢ্যো বণিঙ্‌নৃপঃ॥ ১৬৯
অনাদেয়ং নাদদীত পরিক্ষীণোঽপি পার্থিবঃ।
ন চাদেয়ং সমৃদ্ধোঽপি সূক্ষ্মমপ্যর্থমুৎসৃজেৎ॥ ১৭০
অনাদেয়স্য চাদানাদাদেয়স্য চ বর্জ্জনাৎ।
দৌর্ব্বল্যং খ্যাপ্যতে রাজ্ঞঃ স প্রেত্যেহ চ নশ্যতি॥ ১৭১
স্বাদানাদ্বর্ণসংসর্গাত্ত্ববলানাঞ্চ রক্ষণাৎ।
বলং সঞ্জায়তে রাজ্ঞঃ স প্রেত্যেহ চ বর্দ্ধতে॥ ১৭২
তস্মাদ্‌যম ইব স্বামী স্বয়ং হিত্বা প্রিয়াপ্রিয়ে।
বর্ত্তেত যাম্যয়া বৃত্ত্যা জিতক্রোধো জিতেন্দ্রিয়ঃ॥ ১৭৩
যস্ত্বধর্ম্মেণ কার্য্যাণি মোহাৎ কুর্য্যান্নরাধিপঃ।
অচিরাত্তং দুরাত্মানং বশে কুর্ব্বন্তি শত্রবঃ॥ ১৭৪
কামক্রোধৌ তু সংযম্য যোঽর্থান্ ধর্ম্মেণ পশ্যতি।
প্রজাস্তমনুবর্ত্তন্তে সমুদ্রমিব সিন্ধবঃ॥ ১৭৫
যঃ সাধয়ন্তং ছন্দেন বেদয়েদ্ধনিকং নৃপে।
স রাজ্ঞা তচ্চতুর্ভাগং দাপ্যস্তস্য চ তদ্ধনম্॥ ১৭৬

कर्म्मणापि समं कुर्य्याद्धनिकायाधमर्णिकः ।
समोऽवकृष्टजातिस्तु दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः ॥ १७७
अनेन विधिना राजा मिथोविवदतां नृणाम् ।
साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्य्याणि समतां नयेत् ॥ १७८
कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्म्मज्ञे सत्यवादिनि ।
महापक्षे धनिन्यार्य्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः ॥ १७९
यो यथा निक्षिपेद्धस्ते यमर्थं यस्य मानवः ।
स तथैव ग्रहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १८०
यो निक्षेपं याच्यमानोनिक्षेप्तुर्न प्रयच्छति ।
स याच्यः प्राड्विवाकेन तन्निक्षेप्तुरसन्निधौ ॥ १८१
साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्वितैः ।
अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वतः ॥ १८२
स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाकृतम् ।
न तत्र विद्यते किंचिद्यत् परैरभियुज्यते ॥ १८३
तेषां न दद्याद्यदि तु तद्धिरण्यं यथाविधि ।
उभौ निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्म्मस्य धारणा ॥ १८४
निक्षेपोपनिधी नित्यं न देयौ प्रत्यनन्तरे ।
नश्यतोविनिपाते तावनिपाते त्वनाशिनौ ॥ १८५
स्वयमेव तु योदद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।
न स राज्ञाभियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः ॥ १८६
अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।
विचार्य्य तस्य वा वृत्तं साम्नैव परिसाधयेत् ॥ १८७
निक्षेपेष्वेषु सर्व्वेषु विधिः स्यात् परिसाधने ।
समुद्रे नाप्नुयात् किंचिद्यदि तस्मान्न संहरेत् ॥ १८८

चौरैर्हृतं जलेनोढमग्निना दग्धमेव वा ।
न दद्याद्यदि तस्मात् स न संहरति किंचन ॥ १८९

निक्षेपस्यापहर्त्तारमनिक्षेप्तारमेव च ।
सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः ॥ १९०

यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥ १९१

निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्दमम् ।
तथोपनिधिहर्त्तारमविशेषेण पार्थिवः ॥ १९२

उपधाभिश्च यः कश्चित् परद्रव्यं हरेन्नरः ।
ससहायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः ॥ १९३

निक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसन्निधौ ।
तावानेव स विज्ञेयो विब्रुवन् दण्डमर्हति ॥ १९४

मिथोदायः कृतोयेन गृहीतोमिथएव वा ।
मिथएव प्रदातव्योयथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १९५

निक्षिप्तस्य धनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च ।
राजा विनिर्णयं कुर्य्यादक्षिण्वन्न्यासधारिणम् ॥ १९६

विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसम्मतः ।
न तन्नयेत साक्ष्यस्तु स्तेनमस्तेनमानिनम् ॥ १९७

अवहार्य्योभवेच्चैव सान्वयः षट् शतं दमम् ।
निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥ १९८

अस्वामिना कृतोयस्तु दायोविक्रय एव वा ।
अकृतः स तु विज्ञेयोव्यवहारे यथा स्थितिः ॥ १९९

सम्भोगोदृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् ।
आगमः कारणं तत्र न सम्भोग इति स्थितिः ॥ २००

विक्रयाद्योधनं किंचिद्गृह्णीयात् कुलसन्निधौ।
क्रयेण स विशुद्धं हि न्यायतोलभते धनम्॥ २०१
अथ मूलमनाहार्य्यं प्रकाशक्रयशोधितः।
अदण्ड्योमुच्यते राज्ञा नाष्टिकोलभते धनम्॥ २०२
नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति।
न च सारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्॥ २०३
अन्यांचेद्दर्शयित्वान्या वोढुः कन्या प्रदीयते।
उभे ते एकशुल्केन वहेदित्यब्रवीन्मनुः॥ २०४
नोन्मत्ताया न कुष्ठिन्या न च या स्पृष्टमैथुना।
पूर्वं दोषानभिख्याप्य प्रदाता दण्डमर्हति॥ २०५
ऋत्विग् यदि वृतोयज्ञे स्वकर्म परिहापयेत्।
तस्य कर्मानुरूपेण देयोऽंशः सह कर्त्तृभिः॥ २०६
दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयन्।
कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत्॥ २०७
यस्मिन् कर्मणि यास्तु स्युरुक्ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः।
सएव ता आददीत भजेरन् सर्व एव वा॥ २०८
रथं हरेत चाध्वर्य्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम्।
होता वापि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये॥ २०९
सर्वेषामर्द्धिनोमुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे।
तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः॥ २१०
सम्भूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः।
अनेन विधियोगेन कर्त्तव्यांशप्रकल्पना॥ २११
धर्मार्थं येन दत्तं स्यात् कस्मैचिद्याचते धनम्।
पश्चाच्च न तथा तत् स्यान्न देयं तस्य तद्भवेत्॥ २१२

यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पाल्लोभेन वा पुनः।
राज्ञा दाप्यः सुवर्णं स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः॥ २१३
दत्तस्यैषोदिता धर्म्या यथावदनपक्रिया।
अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेतनस्यानपक्रियाम्॥ २१४
भृतो नार्त्तो न कुर्य्याद्यो दर्पात् कर्म यथोदितम्।
स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं चास्य वेतनम्॥ २१५
आर्त्तस्तु कुर्य्यात् स्वस्थः सन् यथाभाषितमादितः।
सुदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम्॥ २१६
यथोक्तमार्त्तः स्वस्थो वा यस्तत् कर्म न कारयेत्।
न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः॥ २१७
एष धर्मोऽखिलेनोक्तो वेतनादानकर्मणः।
अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि धर्मं समयभेदिनाम्॥ २१८
यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम्।
विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्॥ २१९
निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम्।
चतुःसुवर्णान् षड़्निष्कांश्छतमानंच राजतम्॥ २२०
एतं दण्डविधिं कुर्य्याद्धार्मिकः पृथिवीपतिः।
ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम्॥ २२१
क्रीत्वा विक्रीय वा किंचिद् यस्येहानुशयो भवेत्।
सोऽन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा॥ २२२
परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत्।
आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट्॥ २२३
यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति।
तस्य कुर्य्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान्॥ २२४

अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः ।
स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥ २२५

पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः ।
नाकन्यासु क्वचित् नृणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः ॥ २२६

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।
तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥ २२७

यस्मिन् यस्मिन् कृते कार्ये यस्येहानुशयो भवेत् ।
तमनेन विधानेन धर्म्ये पथि निवेशयेत् ॥ २२८

पशुषु स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे ।
विवादं सम्प्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वतः ॥ २२९

दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे ।
योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥ २३०

गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः ॥ २३१

नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् ।
हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात् पाल एव तु ॥ २३२

विघुष्य तु हृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति ।
यदि देशेच कालेच स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥ २३३

कर्णौ चर्म च वालांश्च बस्तिं स्नायुं च रोचनाम् ।
पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्कानि दर्शयेत् ॥ २३४

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।
यां प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत् किल्बिषं भवेत् ॥ २३५

तासांचेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने ।
यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी ॥ २३६

धनुःशतं परीहारो ग्रामस्य स्यात् समन्ततः ।
शम्यापातास्त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥ २३७
तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।
न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥
वृतिं तत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रो न विलोकयेत् ।
छिद्रं च वारयेत् सर्वं श्वसूकरमुखानुगम् ॥
पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः ।
सपालः शतदण्डार्हो विपालान् चारयेत् पशून् ॥
क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः सपादं पणमर्हति ।
सर्वत्र तु सदो देयः क्षेत्रिकस्येति धारणा ॥
अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान् देवपशूंस्तथा ।
सपालान् वा विपालान् वा न दण्ड्यान् मनुरब्रवीत् ॥
क्षेत्रिकस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणो भवेत् ।
ततोऽर्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात् क्षेत्रिकस्य तु ॥
एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः पृथिवीपतिः ।
स्वामिनांच पशूनांच पालानांच व्यतिक्रमे ॥
सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।
ज्यैष्ठे मासि नयेत् सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥
सीमावृक्षांश्च कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।
शाल्मलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥
गुल्मान् वेणूंश्च विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च ।
शरान् कुब्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति ॥
तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च ।
सीमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥ २४८

उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् ।
सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्य्ययम् ॥ २४८
अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान् भस्मकपालिकाः ।
करीषमिष्टकाङ्गाराञ्छर्करा वालुकास्तथा ॥
यानि चैवं प्रकाराणि कालाद्भूमिर्नभक्षयेत् ।
तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥
एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः ।
पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥
यदि संशय एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने ।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः ॥
ग्रामीयककुलानाञ्च समक्षं सीम्नि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सीमालिङ्गानि यतोश्चैव विवादिनोः ॥
ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निश्चयम् ।
निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वांस्तांश्चैव नामतः ॥
शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रग्विणोरक्तवाससः ।
सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम् ॥
यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।
विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम् ॥
साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः ।
सीमाविनिर्णयं कुर्य्युः प्रयता राजसन्निधौ ॥
सामन्तनामभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षिणाम् ।
इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान् ॥
व्याधाञ्छाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान्मूलखानकान् ।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥ २६०

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासन्धिषु लक्षणम् ।
तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः ॥ २६१

क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ।
सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥

सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् ।
सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥

गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
शतानि पंच दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः ॥

सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।
प्रदिशेद्भूमिमेकेषामुपकारादिति स्थितिः ॥

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये ।
अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम् ॥

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।
वैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥

पंचाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ।
वैश्ये स्यादर्द्धपंचाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।
वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥

एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥

नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।
निःक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥

धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।
तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥ २७२

श्रुतं देशं च जातिं च कर्म शारीरमेव च ।
वितथेन ब्रुवन् दर्पाद्दाप्यः स्याद्द्विशतं दमम् ॥ २७३
काणं वाप्यथ वा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥
मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।
आक्षारयञ्छतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥
ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्य्यो विजानता ।
ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥
विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः ।
छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥
एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ।
अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥
येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्त्यजः ।
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ।
पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति ॥
सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।
कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वास्यावकर्त्तयेत् ॥
अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदम् ।
केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।
पादयोर्दाढिकायाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥
त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः ।
मांसभेत्ता तु षण्निष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥ २८४

वनस्पतीनां सर्व्वेषामुपभोगोयथा यथा ।
तथा तथा दमः कार्य्यो हिंसायामिति धारणा ॥ २८५
मनुष्याणां पशूनांच दुःखाय प्रहृते सति ।
यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्य्यात्तथा तथा ॥
अङ्गावपीड़नायांच व्रणशोणितयोस्तथा ।
समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्व्वदण्डमथापि वा ॥
द्रव्याणि हिंस्याद्योयस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञोदद्याच्च तत्समम् ॥
चर्म्मचार्म्मिक भाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।
मूल्यात् पंचगुणोदण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥
यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिनु एव च ।
दशातिवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डोविधीयते ॥
छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्य्यक् प्रतिमुखागते ।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥
छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च ।
आक्रन्दे चाप्यपेहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥
यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।
तत्र स्वामि भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥
प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजकोदण्डमर्हति ।
युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्व्वे दण्ड्याः शतं शतम् ॥
स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्व्वा रथेन वा ।
प्रमापयेत् प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥
मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत् किल्विषं भवेत् ।
प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥ २९६

क्षुद्रकाणां पशूनान्तु हिंसायां द्विशतोदमः।
पंचाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु॥ २९७
गर्द्दभाजाविकानान्तु दण्डः स्यात् पंचमाषिकः।
माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने॥
भार्य्या पुत्रश्च दासश्च शिष्योभ्राता च सोदरः।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यूरज्ज्वा वेणुदलेन वा॥
पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथंचन।
अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्विषम्॥
एषोऽखिलेनाभिहितो दण्डपारुष्यनिर्णयः।
स्तेन यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये॥
परमं यत्नमातिष्ठेत् स्तेनानां निग्रहे नृपः।
स्तेनानां निग्रहादस्य यशोराष्ट्रंच वर्द्धते॥
अभयस्य हि योदाता संपूज्यः सततं नृपः।
सत्रं हि वर्द्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम्॥
सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः।
अधर्मादपि षड्भागोभवत्यस्य ह्यरक्षतः॥
यदधीते यद्‌यजते यद्ददाति यदर्चति।
तस्य षड्भागभाग्राजा सम्यग्भवति रक्षणात्॥
रक्षन् धर्मेण भूतानि राजा वध्यांश्च घातयन्।
यजतेऽहरहर्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः॥
योऽरक्षन् बलिमादत्ते करं शुल्कञ्च पार्थिवः।
प्रतिभागंच दण्डंच स सद्योनरकं व्रजेत्॥
अरक्षितारं राजानं बलिषड्भागहारिणम्।
तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम्॥ ३०८

अनपेक्षितमर्य्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् ।
अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥ ३०९
अधार्म्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीयात् प्रयत्नतः ।
निरोधनेन बन्धेन विविधेन बधेन च ॥
निग्रहेण हि पापानां साधूनां संग्रहेण च ।
द्विजातय इवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥
क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्य्यिणां नृणाम् ।
बालवृद्धातुराणाञ्च कुर्वता हितमात्मनः ॥
यः क्षिप्तो मर्षयत्यार्त्तैस्तेन स्वर्गे महीयते ।
यस्त्वैश्वर्य्यान्न क्षमते नरकन्तेन गच्छति ॥
राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।
आचक्षाणेन तत् स्तेयमेवङ्कर्म्मास्मि शाधि माम् ॥
स्कन्धेनादाय मुषलं लगुडं वापि खादिरम् ।
शक्तिञ्चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥
शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ।
अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किल्विषम् ॥
अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्य्यापचारिणी ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्विषम् ॥
राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्म्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥
यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तञ्च तस्मिन् समाहरेत् ॥
धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं बधः ।
शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ ३२०

तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः।
सुवर्ण रजतादीनामुत्तमानांच वाससाम्॥ ३२१
पंचाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते।
शेषे त्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत्॥
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणांच विशेषतः।
मुख्यानांचैव रत्नानां हरणे बधमर्हति॥
महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च।
कालमासाद्य कार्य्यंच दण्डं राजा प्रकल्पयेत्॥
गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छुरिकायाश्च भेदने।
पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्य्योऽर्द्धपादिकः॥
सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुड़स्य च।
दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च॥
वेणुवैदलभाण्डानां लवणानां तथैवच।
मृण्मयानांच हरणे मृदोभस्मनएव च॥
मत्स्यानां पक्षिणांचैव तैलस्य च घृतस्य च।
मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसम्भवम्॥
अन्येषांचैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च।
पक्वान्नानांच सर्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणोदमः॥
पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च।
अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात् पंचकृष्णलः॥
परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च।
निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दमः॥
स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत् कृतम्।
निरन्वयं भवेत् स्तेयं हृत्वापह्नूयते च यत्॥ ३२२

यस्त्वेतान्युपक्लृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ।
तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् ॥ ३३४
येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।
तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥
पिताचार्य्यः सुहृन्माता भार्य्या पुत्रः पुरोहितः ।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥
कार्षापणं भवेद्दण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतो जनः ।
तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा ॥
अष्टापाद्यन्तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्विषम् ।
षोड़शैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य च ॥
ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत् ।
द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः ॥
वानस्पत्यं मूलफलं दार्व्वग्न्यर्थं तथैव च ।
तृणञ्च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥
योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।
याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥
द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके ।
आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ॥
असन्धितानां सन्धाता सन्धितानाञ्च मोक्षकः ।
दासाश्वरथहर्त्ता च प्राप्तः स्याच्चौरकिल्विषम् ॥
अनेन विधिना राजा कुर्व्वाणः स्तेननिग्रहम् ।
यशोऽस्मिन् प्राप्नुयाल्लोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥
ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेप्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम् ।
नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम् ॥ ३४४

वाग्दुष्टात्तस्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसतः ।
साहसस्य नरः कर्त्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥ ३४५
साहसे वर्त्तमानन्तु योमर्षयति पार्थिवः ।
स विनाशं व्रजत्याशु विद्वेषञ्चाधिगच्छति ॥
न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात् ।
समुत्सृजेत् साहसिकान् सर्वभूतभयावहान् ॥
शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्म्मो यत्रोपरुध्यते ।
द्विजातीनाञ्च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥
आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानाञ्च सङ्गरे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धर्म्मेण घ्नन्न दुष्यति ॥
गुरुं बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥
नाततायिवधे दोषोहन्तुर्भवति कश्चन ।
प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥
परदाराभिमर्षेषु प्रवृत्तान् नॄन् महीपतिः ।
उद्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत् ॥
तत्समुत्थोहि लोकस्य जायते वर्णसङ्करः ।
येन मूलहरोऽधर्म्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥
परस्य पत्न्या पुरुषः सम्भाषां योजयन् रहः ।
पूर्वमाक्षारितोदोषैः प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥
यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ।
न दोषं प्राप्नुयात् किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥
परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नदीनां वापि सम्भेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥ ३५६

उपचारक्रिया केलिः स्पर्शोभूषणवाससाम् ।
सहखट्वासनञ्चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५७
स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टोवा मर्षयेत्तया ।
परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥
अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति ।
चतुर्णामपि वर्णानां दारारक्ष्यतमाः सदा ॥
भिक्षुका वन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा ।
सम्भाषणं सह स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥
न सम्भाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् ।
निषिद्धोभाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥
नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।
सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥
किंचिदेव तु दाप्यः स्यात् सम्भाषां ताभिराचरन् ।
प्रैष्यासु चैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च ॥
योऽकामां दूषयेत् कन्यां स सद्योवधमर्हति ।
सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ॥
कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किंचिदपि दापयेत् ।
जघन्यं सेवमानन्तु संयतां वासयेद्गृहे ॥
उत्तमां सेवमानन्तु जघन्योवधमर्हति ।
शुल्कं दद्यात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि ॥
अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्याद्दर्पेण मानवः ।
तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥
सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
द्विशतन्तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥ ३६८

कन्यैव कन्यां या कुर्य्यात्तस्याः स्याद्द्विशतोदमः। ३६९
शुल्कंच द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दश॥
या तु कन्यां प्रकुर्य्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति।
अङ्गुल्योरेव च च्छेदं खरेणोद्वहनन्तथा॥
भर्त्तारं लङ्घयेद्‌ या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते॥
पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त आयसे।
अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत्॥
संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणोदमः।
व्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु॥
शूद्रोगुप्तमगुप्तं वा दैजातं वर्णमावसन्।
अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते॥
वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सरनिरोधतः।
सहस्रं क्षत्रियोदण्ड्योमौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति॥
ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ।
वैश्यं पंचशतं कुर्य्यात् क्षत्रियन्तु सहस्रिणम्॥
उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह।
विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना॥
सहस्रं ब्राह्मणोदण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन्।
शतानि पंच दंड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गत॥
मौंड्यं प्राणान्तिकोदंडोब्राह्मणस्य विधीयते।
इतरेषान्तु वर्णानां दंडः प्राणान्तिकोभवेत्॥
न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम्।
राष्ट्रादेनं बहिः कुर्य्यात् समग्रधनमक्षतम्॥ ३८०

न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मोविद्यते भुवि ।
तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् ॥ ३८१
वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियोव्रजेत् ।
योब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दंडमर्हतः ॥
सहस्रं ब्राह्मणोदंडं दाप्योगुप्ते तु ते व्रजन् ।
शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः ॥
क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पंचशतं दमः ।
मूत्रेण मौण्ड्यमिच्छेत्तु क्षत्रियोदण्डमेव वा ॥
अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणोव्रजन् ।
शतानि पंच दण्ड्यः स्यात् सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम् ॥
यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् ।
न साहसिकदण्डघ्नौ स राजा शक्रलोकभाक् ॥
एतेषां निग्रयोराज्ञः पंचानां विषये स्वके ।
साम्राज्यकृत् सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥
ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यं चर्त्विक् त्यजेद्यदि ।
शक्तं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्दंडः शतंशतम् ॥
न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।
त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दंड्यः शतानि षट् ॥
आश्रमेषु द्विजातिनां कार्य्ये विवदतां मिथः ।
न विब्रूयान्नृपोधर्मं चिकीर्षन् हितमात्मनः ॥
यथार्हमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥
प्रतिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे ।
अर्हावभोजयन्विप्रोदंडमर्हति माषकम् ॥ ३९२

श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभोजयन्।
तदन्नं द्विगुणं दाप्यो हिरण्यंचैव माषकम्॥ ३९३
अन्धो जड़ः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः।
श्रोत्रियेषूपकुर्वंश्च न दाप्याः केनचित् करम्॥
श्रोत्रियं व्याधितार्त्तौ च बालवृद्धावकिंचनम्।
महाकुलीनमार्य्यञ्च राजा संपूजयेत् सदा॥
शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे नेनिज्यान्नेजकः शनैः।
न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत्॥
तन्तुवायोदशपलं दद्यादेकपलाधिकम्।
अतोऽन्यथावर्त्तमानो दाप्योद्वादशकं दमम्॥
शुल्कस्थानेषु कुशला सर्वपण्यविचक्षणाः।
कुर्य्युरर्घं यथा पण्यं ततोविंशं नृपोहरेत्॥
राज्ञः प्रख्यातभांडानि प्रतिषिद्धानि यानिच।
तानि निर्हरतोलोभात् सर्वहारं हरेन्नृपः॥
शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी।
मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम्॥
आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ।
विचार्य्य सर्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ॥
पंचरात्रे पंचरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते।
कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः॥
तुलामानं प्रतीमानं सर्वंच स्यात् सुलक्षितम्।
षटसु षटसुच मासेषुपुनरेव परीक्षयेत्॥
पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्द्धपणं तरे।
पादं पशुश्च योषिच्च पादार्द्धं रिक्तकः पुमान्॥ ४०४

भांडपूर्णानि यानानि तार्य्यं दाप्यानि सारत:।
रिक्तभांडानि यत्किंचित् पुमांसश्चापरिच्छदा:॥ ४०५
दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरोभवेत्।
नदीतीरेषु तद्विद्यात् समुद्रे नास्ति लक्षणम्॥
गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितोमुनि:।
ब्राह्मणालिङ्गिनश्चैव नं दाप्यास्तारिकं तरे॥
यान्नावि किंचिद्दाशानां विशीर्य्येतापराधत:।
तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोऽंशत:॥
एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णय:।
दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रह:॥
वाणिज्यं कारयेद्वैश्यं कुसीदं कृषिमेव च।
पशूनां रक्षणञ्चैव दास्यं शूद्रं द्विजन्मनाम्॥
क्षत्रियंचैव वैश्यंच ब्राह्मणोवृत्तिकर्षितौ।
बिभृयादानृशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयन्॥
दास्यन्तु कारयल्लोभाद्ब्राह्मण: संस्कृतान् द्विजान्।
अनिच्छत: प्राभवत्याद्राज्ञा दंड्य: शतानि षट्॥
शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा।
दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवा॥
न स्वामिना निसृष्टोऽपि शूद्रोदास्याद्विमुच्यते।
निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति॥
ध्वजाहृतोभक्तदासो गृहज: क्रीतदत्रिमौ।
पैत्रिकोदंडदासश्च सप्तैते दासयोनय:॥
भार्य्या पुत्रश्च दासश्च त्रयएवाधना स्मृता:।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम्॥ ४१६

विस्रब्धं ब्राह्मणः शूद्राद्द्रव्योपादानमाचरेत्।
न हि तस्यास्ति किंचित् स्वं भर्तृहार्य्यधनो हि सः॥४१७

वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत्।
तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षोभयेतामिदं जगत्॥

अहन्यहन्यवेक्षेत कर्मान्तान् वाहनानि च।
आयव्ययौ च नियतावाकरान् कोषमेव च॥

एवं सर्वानिमान्राजा व्यवहारान् समापयन्।
व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम्॥४२०

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां
संहितायामष्टमोऽध्यायः॥ ८

नवमोऽध्यायः।

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः। १
संयोगे विप्रयोगे च धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान्॥

अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम्।
विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या आत्मनोवशे॥

पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने।
रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति॥

कालेऽदाता पिता वाच्योवाच्यश्चानुपयन् पतिः।
मृते भर्तरि पुत्रस्तु वाच्योमातुररक्षिता॥

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियोरक्ष्या विशेषतः।
द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः॥ ५

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तोधर्ममुत्तमम्।
यतन्ते रक्षितुं भार्य्यां भर्त्तारोदुर्बला अपि॥ ६

स्वां प्रसूतिं चरित्रञ्च कुलमात्मानमेव च।
स्वंच धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति॥
पतिर्भार्य्यां संप्रविश्य गर्भोभूत्वेह जायते।
जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः॥
यादृशं भजते हि स्त्री सुतं सूते तथाविधम्।
तस्मात् प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत् प्रयत्नतः॥
न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम्।
एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम्॥
अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत्।
शौचे धर्मेऽन्नपक्त्याञ्च पारिणाह्यस्य वेक्षणे॥
अरक्षितागृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः।
आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः॥
पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम्।
स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीसंदूषणानि षट्॥
नैतारूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः।
सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते॥
पौंश्चल्याच्चलचित्ताच्च नैःस्नेह्याच्च स्वभावतः।
रक्षितायत्नतोऽपीह भर्तृष्वेताविकुर्वते॥
एवं स्वभावं ज्ञात्वासां प्रजापतिनिसर्गजम्।
परमं यत्नमातिष्ठेत् पुरुषोरक्षणं प्रति॥
शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्जवम्।
द्रोहभावं कुचर्य्याञ्च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत्॥ १७

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मो व्यवस्थितः।
निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः॥ १८
तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि।
स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः॥
यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता।
तन्मे रेतः पिता वृङ्क्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम्॥
ध्यायत्यनिष्टं यत्किंचित् पाणिग्राहस्य चेतसा।
तस्यैष व्यभिचारस्य निह्नवः सम्यगुच्यते॥
यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा॥
अक्षमाला वसिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा।
शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम्॥
एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः।
उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः॥
एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा।
प्रेत्येह च सुखोदर्कान् प्रजा धर्मान्निबोधत॥
प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः।
स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन॥
उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम्।
प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम्॥
अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा।
दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितॄणामात्मनश्च ह॥
पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता।
सा भर्तृलोकानाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते॥ २९

व्यभिचारात्तु भर्त्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।
सृगालयोनिं चाप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥ ३०
पुत्रं प्रत्युदितं सद्भिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः ।
विश्वजन्यमिमं पुण्यमुपन्यासं निबोधत ॥
भर्त्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधन्तु भर्त्तरि ।
आहुरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ॥
क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।
क्षेत्रबीजसमायोगात् सम्भवः सर्वदेहिनाम् ॥
विशिष्टं कुत्रचिद्बीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित् ।
उभयन्तु समं यत्र सा प्रसूतिः प्रशस्यते ॥
बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ।
सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥
यादृशं तूप्यते बीजं क्षेत्रे कालोपपादिते ।
तादृग्रोहति तत्तस्मिन् बीजं स्वैर्व्यञ्जितं गुणैः ॥
इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते ।
न च योनिगुणान् कांश्चिद्बीजं पुष्यति पुष्टिषु ॥
भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः ।
नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥
व्रीहयः शालयो मुद्गास्तिला माषास्तथा यवाः ।
यथाबीजं प्ररोहन्ति लशुनानीक्षवस्तथा ॥
अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ।
उप्यते यद्धि यद्बीजं तत्तदेव प्ररोहति ॥
तत् प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ।
आयुष्कामेन वप्तव्यं न जातु परयोषिति ॥ ४१

अत्र गाथा वायुगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः।
यथा बीजं न वप्तव्यं पुंसा परपरिग्रहे ॥ ४२
नश्यतीषुर्यथा विद्ध खे विद्ध मनुविध्यतः।
तथा नश्यति वै चिप्रं बीजं परपरिग्रहे ॥
पृथोरपीमां पृथिवीं भार्य्यां पूर्वविदो विदुः।
स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहुः शल्यवतो मृगम् ॥
एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति च।
विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्त्ता सा स्मृताङ्गना ॥
न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्त्तुर्भार्य्या विमुच्यते।
एवं धर्मं विजानीमः प्राक् प्रजापतिनिर्म्मितम् ॥
सकृदंशोनिपतति सकृत् कन्या प्रदीयते।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥
यथा गोश्वोष्ट्रदासीषु महिष्यजाविकासु च।
नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि ॥
येऽक्षेत्रिणो बीजवन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः।
ते वै शस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥
यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम्।
गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम् ॥
तथैवाक्षेत्रिणोबीजं परक्षेत्रप्रवापिणः।
कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥
फलन्त्वनभिसन्धाय क्षेत्रिणां बीजिनान्तथा।
प्रत्यक्षं क्षेत्रिनामर्थोबीजाद्योनिर्गरीयसी ॥
क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद्बीजार्थं यत् प्रदीयते।
तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिकएव च ॥ ५२

ओघवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।
क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न वप्ता लभते फलम् ॥ ५४
एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ।
विहङ्गमहिषीणाञ्च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥
एतद्वः सारफल्गुत्वं बीजयोन्योः प्रकीर्त्तितम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि ॥
भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्य्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा ।
यवीयसस्तु या भार्य्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥
ज्येष्ठोयवीयसोभार्य्यां यवीयान् वाग्रजस्त्रियम् ।
पतितौ भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥
देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ।
प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥
विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तोवाग्यतो निशि ।
एकमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥
द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ।
अनिर्वृत्तं नियोगार्थं पश्यन्तोधर्मतस्तयोः ॥
विधवायां नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथाविधि ।
गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्त्तेयातां परस्परम् ॥
नियुक्तो यो विधिं हित्वा वर्त्तेयातान्तु कामतः ।
तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुतल्पगौ ॥
नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।
अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥
नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।
न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ ६५

अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।
मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥ ६६
स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ।
वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥
ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।
नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥
यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥
यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् ।
मिथो भजेताप्रसवात् सकृत् सकृदृतावृतौ ॥
न दत्त्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।
दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतम् ॥
विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत् कन्यां विगर्हिताम् ।
व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम् ॥
यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ।
तस्य तद्वितथं कुर्य्यात् कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥
विधाय वृत्तिं भार्य्यायाः प्रवसेत् कार्य्यवान्नरः ।
अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि ॥
विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ।
प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ॥
प्रोषितो धर्मकार्य्यार्थं प्रतीक्ष्योऽष्टौ नरः समाः ।
विद्यार्थं षड् यशोऽर्थं वा कामार्थं त्रींस्तु वत्सरान् ॥
संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पतिः ।
ऊर्द्ध्वं संवत्सरात्त्वेनां दायं हृत्वा न संवसेत् ॥ ७७

अतिक्रामेत् प्रमत्तं या मत्तं रोगार्त्तमेव वा।
सा त्रीन् मासान् परित्याज्याविभूषणपरिच्छदा॥ ७८
उन्मत्तं पतितं क्लीवमवीजं पापरोगिणम्।
न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दायापवर्त्तनम्॥
मद्यपासाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत्।
व्याधिता वाधिवेत्तव्या हिंस्राऽर्थघ्नी च सर्वदा॥
वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याब्दे दशमे तु मृतप्रजा।
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी॥
या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः।
सानुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित्॥
अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात्।
सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ॥
प्रतिषिद्धापि चेद् या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि।
प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा दण्ड्या कृष्णलानि षट्॥
यदि स्वाश्चापराश्चैव विन्देरन् योषितो द्विजाः।
तासां वर्णक्रमेण स्याज्ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेश्म च॥
भर्त्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्य्यंच नैत्यिकम्।
स्वा चैव कुर्य्यात् सर्वेषां नास्वजातिः कथंचन॥
यस्तु तत्कारयेन्मोहात् स्वजात्या स्थितयान्यया।
यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः॥
उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि॥
काममामरणात्तिष्ठेद् गृहे कन्यार्त्तुमत्यपि।
न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित्॥ ८९

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ।
ऊर्द्धन्तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥ ९०
अदीयमाना भर्त्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।
नैनः किंचिदवाप्नोति न च यं साधिगच्छति ॥
अलङ्कारं नाददीत पित्र्यं कन्या स्वयंवरा ।
मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥
पित्रे न दद्याच्छुल्कन्तु कन्यामृतुमतीं हरन् ।
स हि स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिरोधनात् ॥
त्रिंशद्वर्षोद्वहेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥
देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः ।
तां साध्वीं बिभृयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥
प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थंच मानवाः ।
तस्मात् साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ॥
कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः ।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥
आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददत् ।
शुल्कं हि गृह्णन् कुरुते छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥
एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः ।
यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥
नानुशुश्रुम जात्वेतत् पूर्वेष्वपि हि जन्मसु ।
शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥
अन्योन्यस्याव्यभिचारोभवेदामरणान्तिकः ।
एषधर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ १०१

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ।
यथा नाभिचरेतां तौ वियुक्तावितरेतरम् ॥ १०२
एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः ।
आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत ॥
ऊर्द्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।
भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥
ज्येष्ठएव तु गृह्णीयात् पित्र्यं धनमशेषतः ।
शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरन्तथा ॥
ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।
पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात् सर्वमर्हति ॥
यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानन्त्यमश्नुते ।
स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः ॥
पितेव पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठोभ्रातॄन् यवीयसः ।
पुत्रवच्चापि वर्त्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥
ज्येष्ठः पूज्यतमोलोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः ।
ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः ।
यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।
अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात् स सम्पूज्यस्तु बन्धुवत् ॥
एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।
पृथग्विवर्द्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक् क्रिया ॥
ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।
ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यवीयसः ॥
ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् ।
येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम् ॥ ११३

सर्वेषां धनजातानामाददीताग्र्यमग्रजः ।
यच्च सातिशयं किंचिद्दशतश्चाप्नुयाद्वरम् ॥ ११४
उद्धारो न दशस्वस्ति सम्पन्नानां स्वकर्मसु ।
यत्किंचिदेव देयन्तु ज्यायसे मानवर्द्धनम् ॥
एवं समुद्धृतोद्धारे समानांशान् प्रकल्पयेत् ।
उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ॥
एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्धं ततोऽनुजः ।
अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ॥
स्वेभ्योंऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् ।
स्वात् स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥
अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत् ।
अजाविकन्तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥
यवीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।
समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥
उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ।
पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण तं भजेत् ॥
पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः ।
कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत् संशयो भवेत् ॥
एकं वृषभमुद्धारं संहरेत स पूर्वजः ।
ततोऽपरे ज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमातृतः ॥
ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां हरेद्वृषभषोडशाः ।
ततः स्वमातृतः शेषा भजेरन्निति धारणा ॥
सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः ।
न मातृतो ज्येष्ठमस्ति जन्मतो ज्येष्ठमुच्यते ॥ १२५

जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् ।
यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतोज्येष्ठता स्मृता ॥ १२६
अपुत्त्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्त्रिकाम् ।
यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम् ॥
अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्रिकाः ।
विवृद्ध्यर्थं स्ववंशस्य स्वयं दक्षः प्रजापतिः ॥
ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम् ॥
यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।
तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥
मातुस्तु यौतुकं यत् स्यात् कुमारीभागएव सः ।
दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनम् ॥
दौहित्रोह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।
सएव दद्याद्द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥
पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥
पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥
अपुत्त्रायां मृतायान्तु पुत्रिकायां कथंचन ।
धनं तत्पुत्रिकाभर्त्ता हरेतैवाविचारयन् ॥
अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतम् ।
पौत्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्धनम् ॥
पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥ १३७

पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्त्रायते पितरं सुत:।
तस्मात् पुत्रइति प्रोक्त: स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ १३८
पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते।
दौहित्रोऽपिह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवत् ॥
मातु: प्रथमत: पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकासुत:।
द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयन्तत् पितु: पितु: ॥
उपपन्नोगुणै: सर्वै: पुत्रोयस्य तु दत्रिम:।
स हरेतैव तद्रिक्थं सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोत्रत: ॥
गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्रिम: क्वचित्।
गोत्ररिक्थानुग: पिंडोव्यपैति ददत: स्वधा ॥
अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्याप्तश्च देवरात्।
उभौ तौ नार्हतोभागं जारजातककामजौ ॥
नियुक्तायामपि पुमान्नार्य्यां जातोऽविधानत:।
नैवार्ह: पैतृकं रिक्थं पतितोत्पादितो हि:स: ॥
हरेत्तत्र नियुक्तायां जात: पुत्रोयथौरस:।
क्षेत्रिकस्य तु तद्वीजं धर्मत: प्रसवश्च स: ॥
धनं योविभृयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव च।
सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥
या नियुक्तान्यत: पुत्रं देवराद्वाप्यवाप्नुयात्।
तं कामजरीक्थीयं वृथोत्पन्नं प्रचक्षते ॥
एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु।
बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥
ब्राह्मणस्यानुपूर्व्वेण चतस्रस्तु यदि स्त्रिय:।
तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेयं विधि: स्मृत: ॥ १४८

कीनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ।
विप्रस्यौद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः ॥ १५०
त्र्यंशं दायाद्धरेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः ।
वैश्याजः सार्द्धमेवांशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥
सर्व्वं वा रिक्थजातन्तु दशधा परिकल्प्य च ।
धर्म्म्यं विभागं कुर्व्वीत विधिनानेन धर्म्मवित्
चतुरोऽंशान् हरेद्विप्रस्त्रीनंशान् क्षत्रियासुतः ।
वैश्यापुत्रो हरेद्‌द्व्यंशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥
यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रोऽप्यसत्पुत्रोपि वा भवेत् ।
नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय धर्म्मतः ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।
यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥
समवर्णासु ये जाताः सर्व्वे पुत्रा द्विजन्मनाम् ।
उद्धारं ज्यायसे दत्त्वा भजेरन्नितरे समम् ॥
शूद्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्य्या विधीयते ।
तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥
पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः ।
तेषां षड़् बन्धुदायादाः षड़दायादबान्धवाः ॥
औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥
कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयन्दत्तश्च शौद्रश्च षड़दायादबान्धवाः ॥
यादृशं फलमाप्नोति कुप्लवैः सन्तरन् जलम् ।
तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरंस्तमः ॥ १६१

यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।
यस्य यत् पैतृकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥ १६२
एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।
शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम ॥
षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात पैतृकाद्धनात ।
औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पंचममेव वा ॥
औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ।
दशापरे न क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥
स्वे क्षेत्रे संस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् ।
तमौरसं विजानीयात पुत्रं प्रथमकल्पितम ॥
यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा ।
स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥
माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः ॥
सदृशन्तु प्रकुर्य्याद्यं गुणदोषविचक्षणम ।
पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥
उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
स गृहे गूढ़उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥
मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥
पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।
तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढ़ुः कन्यासमुद्भवम ॥
या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती ।
वोढुः स गर्भो भवति सहोढ़ इति चोच्यते ॥ १७२

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा॥ १७४
या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया।
उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते॥
सा चेदक्षतयोनिः स्याद्गतप्रत्यागतापि वा।
पौनर्भवेण भर्त्रा सा पुनः संस्कारमर्हति॥
मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात्।
आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयन्दत्तस्तु स स्मृतः॥
यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत् सुतम्।
स पारयन्नेव शवस्तस्मात् पारशवः स्मृतः॥
दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत्।
सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः॥
क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान्।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः॥
य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः।
यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु॥
भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत्।
सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्॥
सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत्।
सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः॥
श्रेयसः श्रेयसोऽभावे पापीयान्रिक्थमर्हति।
बहवश्चेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः॥
न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः।
पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च॥ १८५

त्रयाणामुदकं कार्य्यं त्रिषु पिंडः प्रवर्त्तते।
चतुर्थः सम्प्रदातैषां पंचमो नोपपद्यते॥ १८६
अनन्तरः सपिंडाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्।
अतऊर्द्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्य्यः शिष्यएव वा॥
सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः।
त्रैविद्याः शुचयो दान्ता स्तथाधर्मो न हीयते॥
अहर्य्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः।
इतरेषान्तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः॥
संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात् पुत्रमाहरेत्।
तत्र यद्रिक्थजातं स्यात्तत्तस्मिन् प्रतिपादयेत्॥
द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने।
तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात्तत् स गृह्णीत नेतरः॥
जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वे सहोदराः।
भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः॥
यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः।
मातामह्या धनात् किंचित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्॥
अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्मणि।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड़्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्॥
अन्वाधेयंच यद्दत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत्।
पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत्॥
ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वसु।
अप्रजायामतीतायां भर्त्तुरेव तदिष्यते॥
यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु।
अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते॥ १९७

स्त्रियान्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथंचन ।
ब्राह्मणी तद्धरेत् कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥ १९८
न निर्हारं स्त्रियः कुर्य्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात् ।
स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्त्तुरनाज्ञया ॥
पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।
न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥
अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।
उन्मत्तजड़मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥
सर्व्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा ।
ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ॥
यद्यर्थिता तु दारैः स्यात् क्लीवादीनां कथंचन ।
तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥
यत् किंचित् पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति ।
भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः ॥
अविद्यानान्तु सर्व्वेषामीहातश्चेद्धनं भवेत् ।
समस्तत्र विभागः स्यादपित्र्य इति धारणा ॥
विद्याधनन्तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् ।
मैत्रमौद्वाहिकंचैव माधुपर्किकमेव च ॥
भ्रातॄणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा ।
स निर्भाज्यः स्वकादंशात् किञ्चिद्दत्त्वोपजीवनम् ॥
अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्ज्जयेत् ।
स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥
पैतृकन्तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।
न तत् पुत्रैर्भजेत् सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥ २०९

विभक्ता सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि।
समस्तत्र विभाग: स्याज्जैष्ठं तत्र न विद्यते॥ २१०
येषां ज्येष्ठ: कनिष्ठोवा हीयेतांशप्रदानत:।
म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते॥
सोदर्य्या विभजेरंस्तं समेत्य सहिता समम्।
भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिनश्च सनाभय:॥
यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद्भ्रातॄन यवीयस:।
सोऽज्येष्ठं स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभि:॥
सर्वएव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरोधनम्।
न चादत्त्वा कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठ कुर्वीत यौतकम्॥
भ्रातॄणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत् सह।
न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात् कथंचन॥
ऊर्द्ध्वं विभागाज्जातन्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम्।
संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तै: सह॥
अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात्।
मातर्य्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम्॥
ऋणे धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि।
पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित् तत्सर्वं समतां नवेत्॥
वस्त्रं पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रिय:।
योगक्षेमं प्रचारंच न विभाज्यं प्रचक्षते॥
अयमुक्तोविभागोव: पुत्राणाञ्च क्रियाविधि:।
क्रमश: क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्मान्निबोधत॥
द्यूतं समाह्वयंचैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत्।
राज्यान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम्॥ २२१

प्रकाशमेतत् तास्कर्य्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।
तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥ २२२
अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥
द्यूतं समाह्वयंचैव यः कुर्य्यात् कारयेत वा ।
तान् सर्व्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥
कितवान् कुशीलवान् क्रूरान् पाषण्डस्थांश्च मानवान् ।
विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत् पुरात् ॥
एते राष्ट्रे वर्त्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।
विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥
द्यूतमेतत् पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।
तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥
प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत योनरः ।
तस्य दण्डविकल्पः स्याद् यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥
क्षत्रविट् शूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ।
आनृण्यं कर्म्मणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः ॥
स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणाञ्च रोगिणाम् ।
शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमम् ॥
ये नियुक्तास्तु कार्य्येषु हन्युः कार्य्याणि कार्य्यिणाम् ।
धनोष्मणा पच्यमानास्तान्निस्वान् कारयेन्नृपः ॥
कूटशासनकर्त्तॄंश्च प्रकृतिनांच दूषकान् ।
स्त्रीबालब्राह्मणघ्नांश्च हन्याद्द्विट्सेविनस्तथा ॥
तीरितञ्चानुशिष्टंच यत्र क्वचन यद्भवेत् ।
कृतं तद्धर्मतोविद्यान्न तद्भूयोनिवर्त्तयेत् ॥ २३३

अमात्याः प्राड्विवाकोवा यत् कुर्य्युः कार्य्यमन्यथा।
तत् स्वयं नृपतिः कुर्य्यात्तान् सहस्रञ्च दण्डयेत् ॥ २३४
ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः।
एते सर्व्वे पृथक् ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥
चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्व्वताम्।
शारीरं धनसंयुक्तं दंड धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥
गुरुतल्पे भगः कार्य्यः सुरापाने सुराध्वजः।
स्तेये च श्वपदं कार्य्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान् ॥
असम्भोज्या ह्यसंयाज्या असंपाठ्या विवाहिनः।
चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्व्वधर्म्मबहिस्कृताः ॥
ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः।
निर्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥
प्रायश्चित्तन्तु कुर्व्वाणाः सर्व्वे वर्णा यथोदितम्।
नांक्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्य स्तूत्तमसाहसम् ॥
आगःसु ब्राह्मणस्यैव कार्य्योमध्यम साहसः।
विवास्योवा भवेद्राष्ट्रात् सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥
इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः।
सर्व्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥
नाददीत नृपः साधुर्महापातकिनोधनम्।
आददानस्तु तल्लोभात्तेन दोषेण लिप्यते ॥
अप्सु प्रवेश्य तं दंडं वरुणायोपपादयेत्।
श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥
ईशो दंडस्य वरुणो राज्ञां दंडधरोहि सः।
ईशः सर्व्वस्य जगतो ब्राह्मणोवेदपारगः ॥ २४५

यत्र वर्जयते राजा पापकृद्भ्यो धनागमम् ।
तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥ २४६
निष्पद्यन्ते च शस्यानि यथोप्तानि विशां पृथक् ।
बालाश्च न प्रमीयन्ते विकृतं न च जायते ॥
ब्राह्मणान् बाधमानस्तु कामादवरवर्णजम् ।
हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ॥
यावानवध्यस्य वधे तावान् वध्यस्य मोक्षणे ।
अधर्मो नृपतेर्दृष्टो धर्मस्तु विनियच्छतः ॥
उदितोऽयं विस्तरशो मिथो विवदमानयोः ।
अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥
एवं धर्म्याणि कार्य्याणि सम्यक्कुर्वन्महीपतिः ।
देशानलब्धान्लिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् ॥
सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ।
कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥
रक्षणादार्य्यवृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात् ।
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥
अशासंस्तस्करान् यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥
निर्भयन्तु भवेत्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ।
तस्य तद्वर्द्धते नित्यं सिच्यमानइव द्रुमः ॥
द्विविधां स्तस्करान् विद्यात परद्रव्यापहारकान् ।
प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥
प्रकाशवंचकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।
प्रच्छन्नवंचकास्त्वे ते ये स्तेनाटविकादयः ॥ २५७

उत्कोचकाश्चोपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा ।
मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह ॥ २५८

असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः ।
शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः ॥

एवमादीन् विजानीयात् प्रकाशाँल्लोककण्टकान् ।
निगूढचारिणश्चान्याननार्य्यानार्य्यलिङ्गिनः ॥

तान् विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः ।
चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत् ॥

तेषां दोषानभिख्याप्य स्वे स्वे कर्मणि तत्त्वतः ।
कुर्वीत शासनं राजा सम्यक्सारापराधतः ॥

न हि दण्डादृते शक्यः कर्त्तुं पापविनिग्रहः ।
स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ ॥

सभाप्रपापूपशाला वेशमद्यान्नविक्रयाः ।
चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥

जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ।
शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥

एवम्विधान्नृपो देशान् गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।
तस्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥

तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः ।
विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतस्करैः ॥

भक्ष्यभोज्यापदेशैश्च ब्राह्मणानांच दर्शनैः ।
शौर्य्यकर्मापदेशैश्च कुर्य्युस्तेषां समागमम् ॥

ये तत्र नोपसर्पेयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये ।
तान् प्रसह्य नृपो हन्यात् समित्रज्ञातिबान्धवान् ॥ २६८

न होढ़ेन विना चौरं घातयेद्धार्म्मिको नृपः ।
सहोढ़ं सोपकरणं घातयेदविचारयन् ॥ २७०
ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ।
भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वांस्तानपि घातयेत् ॥
राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान् समन्तांश्चैव चोदितान् ।
अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिव द्रुतम् ॥
यश्चापि धर्म्मसमयात् प्रच्युतोधर्म्मजीवनः ।
दंडेनैव तमप्योषेत् स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम् ॥
ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ।
शक्तितो नाभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥
राज्ञः कोषापहर्तॄंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।
घातयेद्विविधैर्दंडैररीणाञ्चोपजापकान् ॥
सन्धिं छित्वा तु ये चौर्य्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।
तेषां छित्वा नृपोहस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत् ॥
अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥
अग्निदान् भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान् ।
सन्निधातॄंश्च मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः ॥
तड़ागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ।
तद्वापि प्रतिसंस्कुर्य्याद्दाप्यस्तूत्तमसाहसम् ॥
कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।
हस्त्यश्वरथहर्तॄंश्च हन्यादेवाऽविचारयन् ॥
यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तड़ागस्योदकं हरेत् ।
आगमं वाप्यपां भिन्द्यात् स दाप्य पूर्वसाहसम् ॥ २८१

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि।
स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यञ्चाशु शोधयेत्॥ २८२
आपद्गतोऽथवा वृद्धो गर्भिणी बाल एव वा।
परिभाषणमर्हन्ति तंच शोध्यमिति स्थितिः॥
चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः।
अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः॥
संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानांच भेदकः।
प्रतिकुर्य्याच्च तं सर्वं पंच दद्याच्छतानि च॥
अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा।
मणीनामपवेधे च दंड प्रथमसाहसः॥
समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्वै मूल्यतोऽपि वा।
स प्राप्नुयाद्दमं पूर्व्वं नरोमध्यममेव वा॥
बन्धनानि च सर्वाणि राजमार्गे निवेशयेत्।
दुःखिता यत्र दृश्येरन् विकृताः पापकारिणः॥
प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणाञ्च पूरकम्।
द्वाराणांचैव भङ्क्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत्॥
अभिचारेषु सर्वेषु कर्त्तव्यो द्विशतोदमः।
मूलकर्मणि चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च॥
अबीज विक्रयीचैव बीजोत्कृष्टन्तथैव च।
मर्य्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्वधम्॥
सर्वकण्टकपापिष्टं हेमकारन्तु पार्थिवः।
प्रवर्त्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैः॥
सीताद्रव्यापहरेण शस्त्राणामौषधस्य च।
कालमासाद्य कार्य्यञ्च राजा दंडं प्रकल्पयेत्॥ २९३

स्वाम्यामात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदंडौ सुहृत्तथा ।
सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥ २९४
सप्तानां प्रकृतानान्तु राज्यसासां यथाक्रमम् ।
पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्व्यसनं महत् ॥
सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदंडवत् ।
अन्योन्यगुणवैशेष्यान्न किंचिदतिरिच्यते ॥
तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते ।
येन यत् साध्यते कार्य्यं तत्तस्मिन् श्रेष्ठमुच्यते ॥
चारेणोत्साहयोगेन क्रियथैव च कर्मणाम् ।
स्वशक्तिं परशक्तिंच नित्यं विद्यान्महीपतिः ॥
पीड़नानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च ।
आरभेत ततः कार्य्यं संचिन्त्य गुरुलाघवम् ॥
आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः ।
कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्निषेवते ॥
कृतं त्रेतायुगंचैव द्वापरं कलिरेव च ।
राज्ञो वृत्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥
कलिः प्रसुप्तो भवति स जाग्रद्द्वापरं युगम् ।
कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता विचरंस्तु कृतं युगम् ॥
इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।
चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥
वार्षिकांश्चतुरो मासान् यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति ।
तथाभिवर्षेत् स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥
अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
तथा हरेत् करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥ ३०५

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।
तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम् ॥ ३०६
यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।
तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम् ॥
वरुणेन यथा पाशैर्बद्ध एवाभिदृश्यते ।
तथा पापान्निगृह्णीयाद्व्रतमेतद्धि वारुणम् ॥
परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः ।
तथा प्रकृतयो यस्मिन् स चान्द्रव्रतिको नृपः ॥
प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्मसु ।
दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतम् ॥
यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ।
तथा सर्वाणि भूतानि बिभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥
एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः ।
स्तेनान् राजा निगृह्णीयात् स्वराष्ट्रे परएव च ।
परामप्यापदं प्राप्तो ब्राह्मणान्न प्रकोपयेत् ।
ते ह्येनं कुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनम् ॥
यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।
क्षयी चाप्यायितः सोमः को न नश्येत् प्रकोप्य तान् ॥
लोकानन्यान् सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः ।
देवान् कुर्युरदेवांश्च कः क्षिण्वंस्तान् समृध्नुयात् ॥
यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा ।
ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्तान् जिजीविषु ॥
अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् ॥ ३१७

श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।
हूयमानश्च यज्ञेषु भूयएवाभिवर्द्धते ॥ ३१८
एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्त्तन्ते सर्वकर्मसु ।
सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् ॥
क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान् प्रति सर्वशः ।
ब्रह्मैव सन्नियन्तृ स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसम्भवम् ॥
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥
नाब्रह्म क्षत्रमृध्नोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्द्धते ।
ब्रह्म क्षत्रंच सम्पृक्तमिह चामुत्र वर्द्धते ॥
दत्त्वा धनन्तु विप्रेभ्यः सर्वदंडसमुत्थितम् ।
पुत्रे राज्यं समासृज्य कुर्वीत प्रायणं रणे ॥
एवंचरन् सदायुक्तो राजधर्मेषु पार्थिवः ।
हितेषु चैव लोकस्य सर्वान् भृत्यान्नियोजयेत् ॥
एषोखिलः कर्मविधिरुक्तोराज्ञः सनातनः ।
इमं कर्मविधिं विद्यात् क्रमशोवैश्यशूद्रयोः ॥
वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ।
वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनांचैव रक्षणे ॥
प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।
ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥
न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति ।
वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथंचन ॥
मणिमुक्ता प्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च ।
गन्धानांच रसानांच विद्यादर्घबलाबलम् । ३२९

बीजानामुप्तिविच्च स्यात् क्षेत्रदोष गुणस्य च । ३३०
मानयोगंच जानीयात्तुलायोगांश्च सर्व्वशः ॥
सारासारंच भाण्डानां देशानांच गुणागुणम् ।
लाभालाभंच पण्यानां पशूनां परिवर्द्धनम् ॥
भृत्यानांच भृतिं विद्याद्भाषाश्च विविधा नृणाम् ।
द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ॥
धर्म्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद् यत्न मुत्तमम् ।
दद्याच्च सर्व्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः ॥
विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।
शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्म्मो नैःश्रेयसः परः ॥
शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्म्मृदुवागनहङ्कृतः ।
ब्राह्मणाद्याश्रयोनित्यमुत्कृष्टां जातिमश्नुते ॥
एषोऽनापदि वर्णानामुक्तः कर्म्मविधिः शुभः ।
आपद्यपि हि यस्तेषां क्रमशःस्तन्निबोधत ॥ ३३६

इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां
संहितायामष्टमोऽध्यायः ॥ ७

दशमोऽध्यायः ।

अधीयीरंस्त्रयोवर्णाः स्वकर्मस्था द्विजातयः ।
प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषां नेतराविति निश्चयः ॥ १
सर्व्वेषां ब्राह्मणोविद्याद्वृत्त्युपायान् यथाविधि ।
वैशेष्यात् प्रकृतिश्रैष्ठ्यात् नियमस्य च धारणात् ॥ ३

वैशेष्यात् प्रकृतिश्रैष्ठ्यात् नियमस्य च धारणात् ।
संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ३
ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यस्त्रयोवर्णा द्विजातयः ।
चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रोनास्ति तु पंचमः ॥ ४
सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।
आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्तएव ते ॥ ५
स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।
सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥ ६
अनन्तरासु जातानां विधिरेष सनातनः ।
द्व्येकान्तरासु जतानां धर्म्यं विद्यादिमं विधिम् ॥ ७
ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठोनाम जायते ।
निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ॥ ८
क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रुराचारविहारवान् ।
क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रोनाम प्रजायते ॥ ९
विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।
वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् षड़ेतेऽपसदाः स्मृता ॥ १०
क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतोभवति जातितः ।
वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥ ११
शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चधमोनृणाम् ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥ १२
एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ यथा स्मृतौ ।
क्षत्तृवैदेहकौ तद्वं प्रातिलोम्येपिजन्मनि ॥ १३
पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।
तानन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात् प्रचक्षतु ॥ १४

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतोनाम जायते ।
आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यान्तु धिग्वणः ॥ १५
आयोगवश्च क्षत्ता च चंडालश्चाधमो नृणाम् ।
प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥ १६
वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियात् सूत एव तु ।
प्रतीपमेते जायन्तेऽपरेऽप्यपसदास्त्रयः ॥ १७
जातोनिषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुक्कसः ।
शूद्राज्जातो निषाद्यान्तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः ॥ १८
क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाकइति कीर्त्यते ।
वैदेहकेन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते ॥ १९
द्विजातयः सवर्णासु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् ।
तान् सावित्री परिभ्रष्टान् व्रात्याइति विनिर्दिशेत् ॥ २०
व्रात्यात्तु जायते विप्रात् पापात्मा भूर्जकण्टकः ।
आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैखएव च ॥ २१
झल्लोमल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च ।
नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड़एव च ॥ २२
वैश्यात्तु जायते व्रात्यात् सुधन्वाचार्य्यएव च ।
कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वतएव च ॥ २३
व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।
स्वकर्मणांच त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥ २४
सङ्कीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २५
सुतो वैदेहकश्चैव चंडालश्च नराधमः ।
मागधः क्षत्तृजातिश्च तथायोगव एव च ॥ २६

एते षट् सदृशान् वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥ २७
यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्मास्य जायते ।
आनन्तर्य्यात् स्वयोन्यान्तु तथा वाह्येष्वपि क्रमात् ॥ २८
ते चापि वाह्यान् सुबहूंस्ततोऽप्यधिकदूषितान् ।
परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ २९
यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां वाह्यं जन्तुं प्रसूयते ।
तथा वाह्यतरं वाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते ॥ ३०
प्रतिकूलं वर्त्तमाना वाह्या वाह्यतरान् पुनः ।
हीना हीनान् प्रसूयन्ते वर्णान् पंचदशैव तु ॥ ३१
प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम ।
सैरिन्ध्रिं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे ॥ ३२
मैत्रेयकन्तु वैदेहो माधूकं सम्प्रसूयते ।
नॄन् प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताडोऽरुणोदये ॥ ३३
निषादो मार्गवं सूते दाशं नौकर्मजीविनम् ।
कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्य्यावर्त्तनिवासिनः ॥ ३४
मृतवस्त्रभृत्सु नारीषु गर्हितान्नाशनासु च ।
भवन्त्यायोगवीष्वेते जातिहीनाः पृथक् त्रयः ॥ ३५
कारवरंनिषादात्तु चर्मकारं प्रसूयते ।
वैदेहिकादन्ध्रमेदौ बहिर्ग्राम प्रतिश्रयो ॥ ३६
चंडालात् पांडुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ।
आहिंडिकोनिषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥ ३७
चंडालेन तु सोपाको मुलव्यसनवृत्तिमान् ।
पुक्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥ ३८

निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्त्यावसायिनम्।
श्मशानगोचरं सूते बाह्यानामपि गर्हितम्॥ ३९
सङ्करे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः।
प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः॥ ४०
सजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः।
शूद्राणान्तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः॥ ४१
तपोबीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे।
उत्कर्षञ्चापकर्षञ्च मनुष्येष्विह जन्मतः॥ ४२
शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः।
वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च॥ ४३
पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविड़ाः काम्बोजा जवनाः शकाः।
पारदापह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः॥ ४४
मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयोबहिः।
म्लेच्छवाचश्चार्य्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृता॥ ४५
ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृताः।
ते निन्दितैर्वर्त्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः॥ ४६
सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सितम्।
वैदेहकानां स्त्रीकार्य्यं मागधानां वणिक्पथः॥ ४७
मत्स्यघातो निषादानां त्वष्टिस्त्वायोगवस्य च।
मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम्॥ ४८
क्षत्त्रुग्रपुक्कसानान्तु बिलौकोबधबन्धनम्।
धिग्वणानां चर्मकार्य्यं वेणानां भांडवादनम्॥ ४९
चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूपवनेषु च।
वसेयुरेते विज्ञाना वर्त्तयन्तः स्वकर्मभिः॥ ५०

चंडालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः ।
अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्दभम् ॥ ५१
वासांसि मृतचेलानि भिन्नभांडेषु भोजनम् ।
कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥ ५२
न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्ममाचरन् ।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३
अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४
दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ।
अबान्धवं शवंचैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥ ५५
वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।
वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥ ५६
वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् ।
आर्य्यरूपमिवानार्य्यं कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥ ५७
अनार्य्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ।
पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ५८
पित्र्यं वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा ।
न कथंचन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥ ५९
कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसङ्करः ।
संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥ ६०
यत्र त्वेते परिध्वंसा जायन्ते वर्णदूषकाः ।
राष्ट्रिकैः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ६१
ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ।
स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥ ६२

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ ६३
शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत् प्रजायते ।
अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्यासप्तमाद्युगात् ॥ ६४
शूद्रोब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् ।
क्षत्रियाज्जातमेवन्तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च ॥ ६५
अनार्य्यायां समुत्पन्नोब्राह्मणात्तु यदृच्छया ।
ब्राह्मण्यामप्यनार्य्यात्तु श्रेयस्त्वं क्वेति चेद्भवेत् ॥ ६६
जातोनार्य्यामनार्य्यायामार्य्यादार्य्योभवेद्गुणैः ।
जातोऽप्यनार्य्यादार्य्यायामनार्य्य इति निश्चय ॥ ६७
तावुभावप्यसंस्कार्य्याविति धर्मो व्यवस्थितः ।
वैगुण्याज्जन्मनः पूर्व उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ ६८
सुबीजं चैव सुक्षेत्रे जातं सम्पद्यते यथा ।
तथार्य्याज्जात आर्य्यायां सर्वं संस्कारमर्हति ॥ ६९
बीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः ।
बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयन्तु व्यवस्थितिः ॥ ७०
अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति ।
अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ॥ ७१
यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्य्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।
पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते ॥ ७२
अनार्य्यमार्य्यकर्माणमार्य्यं चानार्य्यकर्मिणम् ।
सम्प्रधार्य्याब्रवीद्धाता न समौ नासमाविति ॥ ७३
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्मण्यवस्थिताः ।
ते सम्यगुपजीवेयुः षट् कर्माणि यथाक्रमम् ॥ ७४

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनन्तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट् कर्माण्यग्रजन्मनः ॥ ७५
षण्णान्तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥ ७६
त्रयो धर्मा निवर्त्तन्ते ब्राह्मणात् क्षत्रियं प्रति ।
अध्यापनं याजनंच तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥ ७७
वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्त्तेरन्निति स्थितिः ।
न तौ प्रति हि तान् धर्मान्मनुराह प्रजापतिः ॥ ७८
शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक् पशुकृषिर्विशः ।
आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः ॥ ७९
वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम् ।
वार्त्ता कर्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥ ८०
अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।
जीवेत् क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥ ८१
उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥ ८२
वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।
हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥ ८३
कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्विगर्हिता ।
भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥ ८४
इदन्तु वृत्तिवैकल्यात्त्यजतोधर्मनैपुणम् ।
विट्पण्यमुद्धृतोद्धारं विक्रेयं वित्तवर्द्धनम् ॥ ८५
सर्वान् रसानपोहेत कृतान्नञ्च तिलैः सह ।
अश्मनो लवणंचैव पशवो ये च मानुषाः ॥ ८६

सर्वञ्च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च ।
अपि चेत् स्युररक्तानि फलमूले तथौषधी ॥ ८७
अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्वशः ।
क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥ ८८
आरण्यांश्च पशून् सर्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।
मद्यं नीलिंच लाक्षाञ्च सर्वांश्चैकशफांस्तथा ॥ ८९
काममुत्पाद्य कृष्यान्तु स्वयमेव कृषीबलः ।
विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥ ९०
भोजनाभ्यञ्जनाद्दानाद्यदन्यत् कुरुते तिलैः ।
कृमिभूतः श्वविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति ॥ ९१
सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।
त्र्यहेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ ९२
इतरेषान्तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।
ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥ ९३
रसा रसैर्निमातव्या नत्वेव लवणं रसैः ।
कृतान्नञ्चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥ ९४
जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयं गतः ।
नत्वेवं ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥ ९५
योलोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ।
तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ ९६
वरं स्वधर्मोविगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः ।
परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥ ९७
वैश्योऽजीवन् स्वधर्मेण शूद्रवृत्त्यापि वर्त्तयेत् ।
अनाचरन्नकार्य्याणि निवर्त्तेत च शक्तिमान् ॥ ९८

अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम् ।
पुत्रदारात्ययं प्राप्तोजीवेत् कारुककर्मभिः ॥ ९९

यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ।
तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥ १००

वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।
अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् ॥ १०१

सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मणस्त्वनयं गतः ।
पवित्रं दुष्यतीत्येतत् धर्मतोनोपपद्यते ॥ १०२

नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।
दोषोभवति विप्राणां ज्वलनाम्बुसमा हि ते ॥ १०३

जीवितात्ययमापन्नोयोऽन्नमत्ति यतस्ततः ।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥ १०४

अजीगर्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद्बुभुक्षितः ।
न चालिप्यत पापेन क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ॥ १०५

श्वमांसमिच्छन्नार्तोऽत्तुं धर्माधर्मविचक्षणः ।
प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्तवान् ॥ १०६

भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपुत्रोविजने वने ।
बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह वृधोस्तक्ष्णोमहातपाः ॥ १०७

क्षुधार्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।
चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥ १०८

प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि ।
प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ॥ १०९

याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनाम् ।
प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मनः ॥ ११०

जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम्।
प्रतिग्रहनिमित्तन्तु त्यागेन तपसैव च॥ १११
शिलोञ्छमप्याददीत विप्रोऽजीवन् यतस्ततः।
प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युञ्छः प्रशस्यते॥ ११२
सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनं वा पृथिवीपतिः।
याच्यः स्यात् स्नातकैर्विप्रैरदित्संस्त्यागमर्हति॥ ११३
अकृतं च कृतात् क्षेत्राद्गौरजाविकमेव च।
हिरण्यं धान्यमन्नञ्च पूर्वं पूर्वमदोषवत्॥ ११४
सप्त वित्तागमा धर्म्या दायोलाभः क्रयोजयः।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च॥ ११५
विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः।
धृतिर्भैक्ष्यं कुसीदं च दश जीवनहेतवः॥ ११६
ब्राह्मणः क्षत्रियोवापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत्।
कामन्तु खलु धर्मार्थं दद्यात् पापीयसेऽल्पिकाम्॥ ११७
चतुर्थमाददानोऽपि क्षत्रियो भागमापदि।
प्रजारक्षन् परं शक्त्या किल्बिषात् प्रतिमुच्यते॥ ११८
स्वधर्मोविजयस्तस्य नाहवे स्यात् पराङ्मुखः।
शस्त्रेण वैश्यान्रक्षित्वा धर्म्यमाहारयेद्बलिम्॥ ११९
धान्येऽष्टमं विशां शुल्कं विंशं कार्षापणावरम्।
कर्मोपकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा॥ १२०
शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षेत् क्षत्रमाराधयेद्यदि।
धनिनं वाप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रोजिजीविषेत्॥ १२१
स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः।

जात-ब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ १२२
विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्त्यते ।
यदतोऽन्यद्धि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥ १२३
प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद् यथार्हतः ।
शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानां च परिग्रहम् ॥ १२४
उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।
पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः ॥ १२५
न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हति ।
नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात् प्रतिषेधनम् ॥ १२६
धर्मेप्सवस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः ।
मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥ १२७
यथा यथा हि सद्वृत्तमातिष्ठत्यनसूयकः ।
तथा तथेमं चामुं च लोकं प्राप्नोत्यनिन्दितः ॥ १२८
शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसंचयः ।
शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥ १२९
एते चतुर्णां वर्णानामापद्धर्माः प्रकीर्त्तिताः ।
यान् सम्यगनुतिष्ठन्तो व्रजन्ति परमां गतिम् ॥ १३०
एष धर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्त्तितः ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ॥ १३१

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां
संहितायां दशमोऽध्यायः ॥ १०

एकादशोऽध्यायः।

सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सर्ववेदसम्।
गुर्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः॥ १
नवैतान् स्नातकान् विद्याद्ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान्।
निःस्वेभ्योदेयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः॥ २
एतेभ्योहि द्विजाग्र्येभ्यो देयमन्नं सदक्षिणाम्।
इतरेभ्योबहिर्वेदि कृतान्नं देयमुच्यते॥॥ ३
सर्वरत्नानि राजा तु यथार्हं प्रतिपादयेत्।
ब्राह्मणान् वेदविदुषोयज्ञार्थंचैव दक्षिणाम्॥ ४
कृतदारोऽपरान् दारान् भिक्षित्वा योऽधिगच्छति।
रतिमात्रं फलं तस्य द्रव्यदातुस्तु सन्ततिः॥ ५
धनानि तु यथा शक्ति विप्रेषु प्रतिपादयेत्।
वेदवित्सु विविक्तेषु प्रेत्य स्वर्गं समश्नुते॥ ६
यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति॥ ७
अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः।
स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम्॥ ८
शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि।
मध्वापातो विषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः॥ ९
भृत्यानामुपरोधेन यत् करोत्यौर्द्ध्वदेहिकम्।
तद्भवत्यसुखोदर्कं जीवतश्चमृतस्य च॥ १०

यज्ञश्चेत् प्रतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ ११

यो वैश्यः स्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः ।
कुटुम्बात्तस्य तद्द्रव्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥ १२

आहरेत्त्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेश्मनः ।
न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥ १३

योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।
तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥ १४

आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्रयच्छतः ।
तथा यशोऽस्य प्रथते धर्मश्चैव प्रवर्द्धते ॥ १५

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता ।
अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मणः ॥ १६

खलात् क्षेत्रादगाराद्वा यतोवाप्युपलभ्यते ।
आख्यातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥ १७

ब्राह्मणस्वं न हर्त्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन ।
दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन् हर्त्तुमर्हति ॥ १८

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति ।
स कृत्वा प्लवमात्मानं सन्तारयति तावुभौ ॥ १९

यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः ।
अयज्वनान्तु यद्वित्तमासुरस्वं तदुच्यते ॥ २०

न तस्मिन् धारयेद्दण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ।
क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ॥ २१

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः ।
श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ॥ २२

कल्पयित्वाऽस्य वृत्तिं च रक्षेदेनं समन्ततः ।
राजा हि धर्मषड्भागं तस्मात् प्राप्नोति रक्षितात् ॥ २३

न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रोभिक्षेत कर्हिचित् ।
यजमानोहि भिक्षित्वा चाण्डालः प्रेत्य जायते ॥ २४

यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्वं प्रयच्छति ।
स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥ २५

देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः ।
स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥ २६

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ।
क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे ॥ २७

आपत्कल्पेन योधर्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः ।
स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ॥ २८

विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।
न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥ ३०

न ब्राह्मणोवेदयेत किञ्चिद्राजनि धर्मवित् ।
स्ववीर्य्येणैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ॥ ३१

स्ववीर्य्याद्राजवीर्य्याच्च स्ववीर्य्यं बलवत्तरम् ।
तस्मात् स्वेनैव वीर्य्येण निगृह्णीयादरीन् द्विजः ॥ ३२

श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्य्यादित्यविचारयन् ।
वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन् द्विजः ॥ ३३

क्षत्रियोबाहुवीर्य्येण तरेदापदमात्मनः ।
धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥ ३४

विधाता शासिता वक्ता मैत्रीब्राह्मणउच्यते।
तस्मै नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्कां गिरमीरयेत् ॥ ३५
न वै कन्या न युवतीर्नाल्पविद्योन बालिशः।
होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्त्तो नासंस्कृतस्तथा ॥ ३६
नरके हि पतन्त्येते जुह्वतः स च यस्य तत्।
तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः ॥ ३७
प्राजापत्यमदत्त्वाश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम्।
अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणोविभवे सति ॥ ३८
पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्दधानो जितेन्द्रियः।
न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथंचन ॥ ३९
इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्त्तिं प्रजाः पशून्।
हन्त्यल्पदक्षिणोयज्ञस्तस्मान्नाल्पधनोयजेत् ॥ ४०
अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ ४१
ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते।
ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥ ४२
तेषां सततमज्ञानां वृषलाग्न्युपसेविनाम्।
पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि सन्तरेत् ॥ ४३
अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितंच समाचरन्।
प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४४
अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः।
कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५
अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति।
कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥ ४६

प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात् पूर्वकृतेन वा ।
न संसर्गं व्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥ ४७
इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा ।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्य्ययम् ॥ ४८
सुवर्णचौरः कौनख्यं सुरापः श्यावदन्तताम् ।
ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्चर्म्मं गुरुतल्पगः ॥ ४९
पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्तृताम् ।
धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरैक्यन्तु मिश्रकः ॥ ५०
अन्नहर्त्तामयावित्वं मौक्यं वागपहारकः ।
वस्त्रापहारकः श्वैत्रं पङ्गुतामश्वहारकः ॥ ५१
दीपहर्त्ता भवेदन्धः कानो निर्वापकोभवेत् ।
हिंसया व्याधिभूयस्त्वं स्फीतोऽन्यस्त्र्यभिमर्षकः ॥ ५२
एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्विगर्हिताः ।
जड़मूकान्धबधिरा विकृताकृतयस्तथा ॥ ५३
चरितव्यमतोनित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।
निन्द्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनसः ॥ ५४
ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ ५५
अनृतंच समुत्कर्षे राजगामिच पैशुनम् ।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ५६
ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।
गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ ५७
निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।
भूमिवज्रमणीनांच रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥ ५८

रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
सख्युः पुत्त्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ ५९
गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रयः ।
गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च ॥ ६०
परिवित्तितानुजेनोढे परिवेदनमेव च ।
तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥ ६१
कन्याया दूषणं चैव वार्द्धुष्यं व्रतलोपनम् ।
तड़ागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥ ६२
व्रात्यता बान्धवत्यागो भृत्याध्यापनमेव च ।
भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रयः ॥ ६३
सर्व्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम् ।
हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म च ॥ ६४
इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् ।
आत्मार्थं च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा ॥ ६५
अनाहिताग्निता स्तेयमृणानामनपक्रिया ।
असच्छास्त्राधिगमनं कौशीलव्यस्य च क्रिया ॥ ६६
धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकम् ॥ ६७
ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः ।
जैह्म्यं च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ ६८
खराश्वोष्ट्रमृगेभानामाजाविकवधस्तथा ।
सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥ ६९
निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।
अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ ७०

क्रिमिकीटवयोहत्या मद्यसंसृष्टभोजनम्।
फलैधः कुसुमस्तेयमधैर्य्यंच मलावहम्॥ ७१
एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक् पृथक्।
यैर्य्यैर्व्रतैरपोह्यन्ते तानि सम्यङ्निबोधत॥ ७२
ब्रह्महा द्वादश समा कुटीं कृत्वा वने वसेत्।
भैक्षाश्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम्॥ ७३
लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः।
प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः॥ ७४
यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा।
अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा॥ ७५
जपन् वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत्।
ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्नियतेन्द्रियः॥ ७६
सर्वस्वं वेदविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत्।
धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम्॥ ७७
हविष्यभुग् वानुसरेत् प्रतिस्रोतः सरस्वतीम्।
जपेद्वा नियताहारस्त्रिर्वै वेदस्य संहिताम्॥ ७८
कृतवापनोनिवसेद्ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा।
आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः॥ ७९
ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजन्।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च॥ ८०
त्र्यवरं प्रतियोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा।
विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणलाभे विमुच्यते॥ ८१
एवं दृढव्रतोनित्यं ब्रह्मचारी समाहितः।
समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति॥ ८२

शिष्ट्वा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे।
स्वमेनोऽवभृथस्नातो हयमेधे विमुच्यते॥ ८३
धर्मस्य ब्राह्मणोमूलमग्रं राजन्यउच्यते।
तस्मात् समागमे तेषामेनोविख्याप्य शुध्यति॥ ८४
ब्राह्मणः सम्भवेनैव देवानामपि दैवतम्।
प्रमाणंचैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम्॥ ८५
तेषां वेदविदोब्रूयुस्त्रयोऽप्येनःसु निष्कृतिम्।
सा तेषां पावनाय स्यात् पवित्रं विदुषां हि वाक्॥ ८६
अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः।
ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया॥ ८७
हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतंचरेत्।
राजन्यवैश्यौ चेजानावात्रेयीमेव च स्त्रियम्॥ ८८
उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरुध्य गुरुं तथा।
अपहृत्य च निःक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम्॥ ८९
इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतोद्विजम्।
कामतोब्राह्मणवधे निष्कृतिर्नविधीयते॥ ९०
सुरां पीत्वा द्विजोमोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत्।
तया स्वकाये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः। ९१
गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा।
पयोघृतं वा मरणाद्गोशकृद्रसमेव वा॥ ९२
कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि।
सुरापानापनुत्यर्थं वालवासा जटी ध्वजी॥ ९३
सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्॥ ९४

गौड़ी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥ ९५

यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् ।
तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः ॥ ९६

अमेध्ये वा पतेन्मत्तो वैदिकं वाप्युदाहरेत् ।
अकार्य्यमन्यं कुर्य्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥ ९७

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सकृत् ।
तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च स गच्छति ॥

एषा विचित्राभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ।
अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ॥ ९९

सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु ।
स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥ १००

गृहीत्वा मुषलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ।
वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव तु ॥ १०१

तपसापनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् ।
चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणोव्रतम् ॥ १०२

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।
गुरुस्त्रीगमनीयन्तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १०३

गुरुतल्पाभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये ।
सूर्मीं ज्वलन्तीं स्वाश्लिष्य मृत्युना स विशुध्यति ॥ १०४

स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।
नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्मगः ॥ १०५

खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने ।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः ॥ १०६

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः ।
हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये ॥ १०७
एतैर्व्रतैरपोहेयुर्महापातकिनो मलम् ।
उपपातकिनस्त्वेवमेभिर्नानाविधैर्व्रतैः ॥ १०८
उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान् पिबेत् ।
कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥ १०९
चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणं मितम् ।
गोमूत्रेण चरेत् स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ ११०
दिवानुगच्छेद्गास्तास्तु तिष्ठन्नूर्द्धं रजः पिबेत् ।
शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ १११
तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ।
आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥ ११२
आतुरामभिशस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ।
पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वोपायैर्विमोचयेत् ॥ ११३
उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥ ११४
आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।
भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तञ्चैव वत्सकम् ॥ ११५
अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ।
स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥ ११६
वृषभैकादशा गाश्च दद्यात् सुचरितव्रतः ।
अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत् ॥ ११७
एतदेव व्रतं कुर्य्युरुपपातकिनो द्विजाः ।
अवकीर्णिवर्ज्जं शुद्धार्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥ ११८

अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पदे ।
पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥ ११९

हुत्वाग्नौ विधिवद्धोमानन्ततश्च समेत्यृचा ।
वातेन्द्रगुरुवह्नीनां जुहुयात् सर्पिषाहुतीः ॥ १२०

कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ।
अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः ॥ १२१

मारुतं पुरुहूतं च गुरुं पावकमेव च ।
चतुरो व्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मं तेजोऽवकीर्णिनः ॥ १२२

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।
सप्तागारांश्चरेद्भैक्ष्यं स्वकर्म परिकीर्त्तयन् ॥ १२३

तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वर्त्तयन्नेककालिकम् ।
उपस्पृशंस्त्रिषवणं त्वब्देन स विशुद्ध्यति ॥ १२४

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।
चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ १२५

सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।
मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैस्त्र्यहम् ॥ १२६

तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ।
वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः ॥ १२७

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।
वृषभैकसहस्रा गा दद्यात् सुचरितव्रतः ॥ १२८

त्र्यब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् ।
वसन् दूरतरे ग्रामाद्वृक्षमूलनिकेतनः ॥ १२९

एतदेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।
प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याच्चैकशतं गवाम् ॥ १३०

एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान् शूद्रहा चरेत् ।
वृषभैकादशा वापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः ॥ १३१
मार्जारनकुलौ हत्वा चाषं मंडूकमेव च ।
श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ १३२
पयः पिबेत्त्रिरात्रं वा योजनं वाऽध्वनो व्रजेत् ।
उपस्पृशेत् स्रवन्त्यां वा सूक्तं वाब्दैवतं जपेत् ॥ १३३
अभ्रिं कार्ष्णायसीं दद्यात् सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः ।
पलालभारकं षण्ढे सैसकं चैकमाषकम् ॥ १३४
घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणन्तु तित्तिरौ ।
शुके द्विहायनं वत्सं क्रौंचं हत्वा त्रिहायणम् ॥ १३५
हत्वा हंसं बलाकां च बकं बर्हिणमेव च ।
वानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम् ॥ १३६
वासो दद्याद्धयं हत्वा पंचनीलान् वृषान् गजम् ।
अजमेषावनड्वाहं खरं हत्वैकहायनम् ॥ १३७
क्रव्यादांस्तु मृगान् हत्वा धेनु दद्यात् पयस्विनीम् ।
अक्रव्यादान् वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलम् ॥ १३८
जीनकार्मुकवस्तावीन् पृथग्दद्याद्विशुद्धये ।
चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वानवस्थिताः ॥ १३९
दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन् ।
एकैकशश्चरेत् कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये ॥ १४०
अस्थिमतान्तु सत्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ।
पूर्णे चानस्यनस्थ्नान्तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ १४१
किंचिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे ।
अनस्थ्नांचैव हिंसायां प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ १४२

फलदानान्तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम्।
गुल्मवल्लीलतानांच पुष्पितानांच वीरुधाम् ॥ १४३
अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानांच सर्वशः।
फलपुष्पोद्भवानांच घृतप्राशोविशोधनम् ॥ १४४
कृष्टजानामोषधीनां जातानांच स्वयं वने।
वृथालम्भे ऽनुगच्छेद्गां दिनमेकं पयोव्रतः ॥ १४५
एतैर्व्रतैरपोह्यं स्यादेनोहिंसासमुद्भवम्।
ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं शृणुतानाद्यभक्षणे ॥ १४६
अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुद्ध्यति।
मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥ १४७
अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा।
पंचरात्रं पिबेत् पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः ॥ १४८
स्पृष्ट्वादत्त्वा च मदिरां विधिवत् प्रतिगृह्य च।
शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः कुशवारि पिबेत् त्र्यहम् ॥ १४९
ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः।
प्राणानप्सु त्रिराचम्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ १५०
अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयोवर्णा द्विजातयः ॥ १५१
वपनं मेखला दंडो भैक्ष्यचर्य्या व्रतानि च।
निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि ॥ १५२
अभोज्यानान्तु भुक्तान्नं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च।
जग्ध्वा मांसमभक्ष्यञ्च सप्तरात्रं यवान् पिबेत् ॥ १५३
शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः।
तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन्न व्रजत्यधः ॥ १५४

विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः ।
प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ १५५
शुष्काणि भुक्त्वा मांसानि भौमानि कवकानि च ।
अज्ञातंचैव सूनास्थमेतदेव व्रतञ्चरेत् ॥ १५६
क्रव्यादसूकरोष्ट्राणां कुक्कुटानांच भक्षणे ।
नरकाकखराणांच तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ १५७
मासिकान्नन्तु योऽश्नीयादसमावर्त्तको द्विजः ।
स त्रीण्यहान्युपवसेदेकाहञ्चोदके वसेत् ॥ १५८
ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयान्मधु मांसं कथंचन ।
स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥ १५९
विड़ालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च ।
केशकीटावपन्नं च पिबेद्ब्रह्मसुवर्च्चलाम् ॥ १६०
अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता ।
अज्ञानभुक्तं तूत्तार्य्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः ॥ १६१
एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः ।
स्तेयदोषापहर्तॄणां व्रतानां श्रूयतां विधि ॥ १६२
धान्यान्नधनचौर्य्याणि कृत्वा कामाद्द्विजोत्तमः ।
स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुध्यति ॥ १६३
मनुष्याणान्तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च ।
कूपवापीजलानांच शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ १६४
द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेश्मतः ।
चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्य्यात्यात्मशुद्धये ॥ १६५
भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च ।
पुष्पमूलफलानांच पंचगव्यं विशोधनम् ॥ १६६

इन्धनकाष्ठद्रुमाणांच शुष्कान्नस्य गुड़स्य च।
चेलचर्मामिषाणांच त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥ १६७
मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च।
अय:कांस्योपलानांच द्वादशाहं कणाशता ॥
कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च।
पक्षिगन्धौषधीनाञ्च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहं पय: ॥
एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विज:।
अगम्यागमनीयन्तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥
गुरुतल्पव्रतं कुर्य्याद्रेत: सिक्त्वा स्वयोनिषु।
सख्यु: पुत्त्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥
पैतृष्वस्रेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेव च।
मातुश्च भ्रातुस्तनयां गत्वा चान्द्रायणंचरेत् ॥
एतास्तिस्रस्तु भार्य्यार्थे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान।
ज्ञातित्वेनानुपेयास्ता: पतति ह्युपयन्नध: ॥
अमानुषीषु पुरुषउदक्यायामयोनिषु।
रेत: सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनंचरेत् ॥
मैथुनन्तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विज:।
गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासा: स्नानमाचरेत् ॥
चाण्डालान्त्यस्त्रियोगत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति ॥
विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्त्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि।
यत् पुंस: परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतम् ॥
सा चेत् पुन: प्रदुष्येत्तु सदृशेनोपयन्त्रिता।
कृच्छ्रं चान्द्रायणंचैव तदस्या: पावनं स्मृतम् ॥ १७८

यत् करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्द्विजः ।
तद्भैक्ष्यभुग् जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ १७८
एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः ।
पतितैः सम्प्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥
संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
याजनाध्यापनाद्यौनान्नतु यानासनाशनात् ॥
यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्य्यात् तत्संसर्गविशुद्धये ॥
पतितस्योदकं कार्य्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः ।
निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ ॥
दासीघटमपां पूर्णं पर्य्यस्येत् प्रेतवत् पदा ।
अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह ॥
निवर्त्तेरंश्च तस्मात्तु सम्भाषणसहासने ।
दायाद्यस्य प्रदानंच यात्रा चैव हि लौकिकी ॥
ज्येष्ठता च निवर्त्तेत ज्येष्ठावाप्यञ्च यद्धनं ।
ज्येष्ठांशं प्राप्नुयाच्चास्य यवीयान् गुणतोऽधिकः ॥
प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपां नवं ।
तेनैव सार्द्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥
स त्वप्सु तं घटं प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकं ।
सर्वाणि ज्ञातिकार्य्याणि यथापूर्वं समाचरेत् ॥
एतदेव विधिं कुर्य्याद्योषित्सु पतितास्वपि ।
वस्त्रान्नपानं देयन्तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥
एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं किञ्चित् सहाचरेत् ।
कृतनिर्णेजनांश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित् ॥ १८०

बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।
शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेत् ॥ १८९
येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।
तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत् ॥
प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः ।
ब्रह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् ॥
यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनं ।
तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥
जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।
मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥
उपवासकृशं तन्तु गोव्रजात् पुनरागतं ।
प्रणतं परिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम् ॥
सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु विकिरेद्यवसं गवाम ।
गोभिः प्रवर्त्तिते तीर्थे कुर्य्युस्तस्य परिग्रहम् ॥
व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ।
अभिचारमहीनंच त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥
शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः ।
संवत्सरं यवाहारस्तत् पापमपसेधति ॥
श्वसृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च ।
नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥
षष्ठान्नकालता मासं संहिताजपएव वा ।
होमाश्च शाकला नित्यमपांक्त्यानां विशोधनम् ॥
उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानन्तु कामतः ।
स्नात्वा तु विप्रोदिग्वासाः प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ २०१

विनाद्भिरप्सु वाप्यार्त्तः शारीरं सन्निवेश्य च।
सचेलो वहिराप्लुत्य गामालभ्य विशुद्धति ॥ २०३
वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥
हुंकारं ब्राह्मणस्योक्ता त्वंकारं च गरीयसः।
स्नात्वानश्नन्नहः शेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥
ताड़यित्वा तृणेनापि कण्ठे वाबध्य वाससा।
विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥
अवगूर्य्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य च।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥
शोणितं यावतः पांशून संगृह्णाति महीतले।
तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥
अवगूर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥
अनुक्तनिष्कृतीनान्तु पापिनामपनुत्तये।
शक्तिञ्चावेक्ष्य पापंच प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥
यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति।
तान् वोऽभ्युपायान् वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान् ॥
त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितं।
त्र्यहं परंच नाश्नीयात् प्राजापत्यंचरन् द्विजः ॥
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥
एकैकं ग्रसमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत्।
त्र्यहंचोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः ॥ २१४

तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान्।
प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः ॥ २१५
यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्।
पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनः ॥
एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत्।
उपस्पृशं स्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥
एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे।
शुक्लपक्षादिनियतश्चरं श्चान्द्रायणव्रतम् ॥
अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते।
नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥
चतुरः प्रातरश्नीयात् पिंडान् विप्रः समाहितः।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥
यथाकथचित् पिंडानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः।
मासेनाश्नन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥
एतद्रुद्रास्तथादित्या वसवश्चाचरन् व्रतम्।
सर्वाकुशलमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः ॥
महाव्याहृतिभिर्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहम्।
अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवंच समाचरेत् ॥
त्रिरह्नस्त्रिर्निशायांच सवासा जलमाविशेत्।
स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥
स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधः शयीत वा।
ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजार्च्चकः ॥
सावित्रीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः।
सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः ॥ २२६

एतै र्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः ।
अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् ॥ २२७
ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ।
पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि ॥
यथा यथा नरोऽधर्मं स्वयं कृत्वानुभाषते ।
तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥
यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गर्हति ।
तथा तथा शरीरं तत्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥
कृत्वा पापं हि सन्तप्य तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ।
नैवं कुर्य्यां पुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ॥
एवं संचिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ।
मनोवाङ्मूर्त्तिभिर्नित्यं शुभं कर्म समाचरेत् ॥
अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात् कृत्वा कर्म विगर्हितम् ।
तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन् द्वितीयं न समाचरेत् ॥
यस्मिन् कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवम् ।
तस्मिंस्तावत्तपः कुर्य्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥
तपोमूलमिदं सर्वं दैवमानुषकं सुखम् ।
तपोमध्यं बुधैः प्रोक्तं तपोऽन्तं वेददर्शिभिः ॥
ब्राह्मणस्य तपोज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् ।
वैश्यस्य तु तपोवार्त्ता तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥
ऋषयः संयतात्मानः फलमूलानिलाशनाः ।
तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
औषधान्यगदोविद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।
तपसैव प्रसिद्ध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम् । २३८

यद्दुस्तरं यद्दुरापं यद्दुर्गं यच्च दुष्करम्।
सर्वन्तु तपसा साध्यं तपोहि दुरतिक्रमम्॥ २३८
महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्य्यकारिणः।
तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः॥
कीटाश्चाहिपतङ्गांश्च पशवश्च वयांसि च।
स्थावराणि च भूतानि दिवं यान्ति तपोबलात्॥
यत् किंचिदेनः कुर्वन्ति मनोवाङ्मूर्त्तिभिर्जनाः।
तत् सर्वं निर्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः॥
तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः।
इज्याश्च प्रतिगृह्णन्ति कामान् संवर्द्धयन्ति च॥
प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवासृजत् प्रभुः।
तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे॥
इत्येतत्तपसो देवा महाभाग्यं प्रचक्षते।
सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुत्तमम्॥
वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमा।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि॥
यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात्।
तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित्॥
इत्येतदेनसां मुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि।
अत ऊर्द्धं रहस्यानां प्रायश्चित्तं निबोधत॥
सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोड़श।
अपि भ्रूणहनं मासात् पुनन्त्यहरहः कृताः॥
कौत्सं जप्त्वाप इत्येतद्वाशिष्ठंच प्रतीत्यृचम्।
माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुद्ध्यति॥ २५०

सकृज्जप्त्वास्य वामीयं शिवसङ्कल्पमेव च।
अपहृत्य सुवर्णन्तु क्षणाद्भवति निर्मलः॥ २.१

हविष्यन्तीयमभ्यस्य नतमंह इतीति च।
जपित्वा पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः॥
एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम्।
अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किंचिदमितीति वा॥
प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम्।
जपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्र्यहात्॥
सोमारौद्रन्तु बह्वेना मासमभ्यस्य शुद्ध्यति।
स्रवन्त्यामाचरन् स्नानमर्य्यम्णामिति चात्र्यचम्॥
अब्दार्द्धमिन्द्रमित्येतदेनस्वी सप्तकं जपेत्।
अप्रशस्तन्तु कृत्वाप्सु मासमासीत भैक्षभुक्॥
मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः।
सुगुर्व्वप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्यृचम्॥
महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः।
अभ्यस्याब्दं पावमानीर्भैक्ष्याहारो विशुद्ध्यति॥
अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम्।
मुच्यते पातकैः सर्व्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः॥
त्र्यहन्तूपवसेद्युक्तस्त्रिरह्नोऽभ्युपयन्नपः।
मुच्यते पातकैः सर्व्वैस्त्रिर्जपित्वाऽघमर्षणम्॥
यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्व्वपापापनोदनः।
तथाऽघमर्षणंसूक्तं सर्व्वपापापनोदनम्॥
हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यतस्ततः।
ऋग्वेदं धारयन् विप्रो नैनः प्राप्नोति किंचन॥ २६२

ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः ।
साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६३
यथा महाह्रदं प्राप्य क्षिप्तं लोष्टं विनश्यति ।
तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृति मज्जति ॥ २६४
ऋचोयजूंषि चान्यानि सामानि विविधानि च ।
एष ज्ञेयस्त्रिवृद्वेदो योवेदैनं स वेदवित् ॥ २६५
आद्यं यत्त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।
स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदोयस्तं वेद स वेदवित् ॥ २६६

इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां
संहितायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११

द्वादशोऽध्यायः ।

चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तोधर्मस्त्वयानघ ।
कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥ १
स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन् मानवो भृगुः ।
अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥ २
शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसम्भवम् ।
कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥ ३
तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्त्तकम् ॥ ४

परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५
पारुष्यमनृतंचैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः ।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ६
अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥ ७
मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ।
वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव च कायिकम् ॥ ८
शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥ ९
वागदंडोऽथ मनोदंडः कायदंडस्तथैव च ।
यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदंडीति स उच्यते ॥ १०
त्रिदंडमेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ।
कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ११
योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।
यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥ १२
जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनां ।
येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखंच जन्मसु ॥ १२
तावुभौ भूतसम्पृक्तौ महान् क्षेत्रज्ञएव च ।
उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४
असंख्या मूर्त्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ।
उच्चावचानि भूतानि सततं चेष्टयन्ति याः ॥ १५
पंचभ्य एव मात्राभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिनां नृणां ।
शरीरं यातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६

तेनानुभूय ताः यामीः शरीरेणेह यातनाः ।
तास्वेव भूतमात्रासु प्रलीयन्ते विभागशः ॥ १७
सोऽनुभूयासुखोदर्कान् दोषान् विषयसङ्गजान् ।
व्यपेतकल्मषोऽभ्येति तावेवोभौ महौजसौ ॥ १८
तौ धर्मं पश्यतस्तस्य पापं चातन्द्रितौ सह ।
याभ्यां प्राप्नोति संपृक्तः प्रेत्येह च सुखासुखम् ॥ १९
यद्याचरति धर्मं स प्रायशोऽधर्ममल्पशः ।
तैरेव चावृतो भूतैः स्वर्गे सुखमुपाश्नुते ॥ २०
यदि तु प्रायशोऽधर्मं सेवते धर्ममल्पशः ।
तैर्भूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः ॥ २१
यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः ।
तान्येव पंचभूतानि पुनरप्येति भागशः ॥ २२
एता दृष्ट्वास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।
धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात् सदा मनः ॥ २३
सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन् विद्यादात्मनो गुणान् ।
यैर्व्याप्येमान् स्थितोभावान्महान् सर्वानशेषतः ॥ २४
योयदैषां गुणोदेहे साकल्येनातिरिच्यते ।
स सदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥ २५
सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतं ।
एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ॥ २६
तत्र यत् प्रीतिसंयुक्तं किंचिदात्मनि लक्षयेत् ।
प्रशान्तमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७
यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
तद्रजोऽप्रतिघं विद्यात् सततं हारि देहिनाम् ॥ २८

यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकं ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २९
त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ।
अग्र्यो मध्योजघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ३०
वेदाभ्यासस्तपोज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धर्म्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ ३१
आरम्भरुचिताधैर्य्यमसत्कार्य्यपरिग्रहः ।
विषयोपसेवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥ ३२
लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्य्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३३
त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठतां ।
इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशोगुणलक्षणम् ॥ ३४
यत्कर्म्म कृत्वा कुर्व्वंश्च करिष्यं श्चैव लज्जति ।
तज्ज्ञेयं विदुषा सर्व्वंतामसं गुणलक्षणम् ॥ ३५
येनास्मिन् कर्म्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम् ।
न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम् ॥ ३६
यत् सर्व्वेणेच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् ।
येन तुष्यति चात्मास्य तत् सत्त्वगुणलक्षणम् ॥ ३७
तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते ।
सत्त्वस्य लक्षणं धर्म्मः श्रैष्ठ्यमेषां यथोत्तरम् ॥ ३८
येन यांस्तु गुणेनैषां संसारान् प्रतिपद्यते ।
तान् समासेन वक्ष्यामि सर्व्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ ३९
देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वंच राजसाः ।
तिर्य्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥ ४०

त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः।
अधमा मध्यमाग्र्या च कर्मविद्याविशेषतः॥ ४१

स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः।
पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसी गतिः॥ ४२

हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः।
सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः॥ ४३

चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः॥ ४४

झल्लामल्लानटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः।
द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः॥ ४५

राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञश्चैव पुरोहिताः।
वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः॥ ४६

गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये।
तथैवाप्सरसः सर्वा राजसीषूत्तमा गतिः॥ ४७

तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः।
नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः॥ ४८

यज्वान ऋषयो देवा वेदा ज्योतींषि वत्सराः।
पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः॥ ४९

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च।
उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः॥ ५०

एष सर्वः समुद्दिष्टप्रकारस्य कर्मणः।
त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः॥ ५१

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च।
पापान् संयान्ति संसारानविद्वांसो नराधमाः॥ ५२

यां यां योनिन्तु जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा।
क्रमशो याति लोकेऽस्मिंस्तत्तत् सर्वं निबोधत॥ ५३
बहून् वर्षगणान् घोरान्नरकान् प्राप्य तत्क्षयात्।
संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान्॥ ५४
श्वशूकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम्।
चण्डालपुक्कशानांच ब्रह्महा योनिमिच्छति॥ ५५
कृमिकीटपतङ्गानां विड्भुजाञ्चैव पक्षिणाम्।
हिंस्राणाञ्चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत्॥ ५६
लूताहिसरटानांच तिरश्चां चाम्बुचारिणाम्।
हिंस्राणाञ्च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः॥ ५७
तृणगुल्मलतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि।
क्रूरकर्मकृताञ्चैव शतशो गुरुतल्पगः॥ ५८
हिंस्रा भवन्ति क्रव्यादाः कृमयोऽभक्ष्यभक्षिणः।
परस्परादिनस्तेनाः प्रेतान्त्यस्त्रीनिषेविणः॥ ५९
संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम्।
अपहृत्यच विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः॥ ६०
मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवः।
विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्त्तृषु॥ ६१
धान्यं हृत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसो जलं प्लवः।
मधु दंशः पयः काको रसं श्वा नकुलो घृतम्॥ ६२
मांसो गृध्रो वपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः।
चीरीवाकस्तु लवणं बलाका शकुनिर्दधि॥ ६३
कौषेयं तित्तिरिर्हृत्वा क्षौमं हृत्वा तु दर्दुरः।
कार्पासतान्तवं क्रौञ्च गोधा गां वाग्गुदोगुडम्॥ ६४

छुच्छुन्दरिः शुभान् गन्धान् पत्रशाकन्तु बर्हिणः ।
श्वावित् कृतान्नं विविधमकृतान्नन्तु शल्यकः ॥ ६५

बको भवति हृत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् ।
रक्तानि हृत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥ ६६

वृको मृगेभं व्याघ्रोऽश्वं फलमूलन्तु मर्कटः ।
स्त्रीमृक्षः स्तोककोवारि यानान्युष्ट्रः पशूनजः ॥ ६७

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।
अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥ ६८

स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः ।
एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ ६९

स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्णा ह्यनापदि ।
पापान् संसृत्य संसारान् प्रेष्यतां यान्ति शत्रुषु ॥ ७०

वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात् स्वकाच्च्युतः ।
अमेध्यकुणपाशी च क्षत्रियः कटपूतनः ॥ ७१

मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयभुक् ।
चैलाशकश्च भवति शूद्रो धर्मात् स्वकाच्च्युतः ॥ ७२

यथा यथा निषेवन्ते विषयान् विषयात्मकाः ।
तथा तथा कुशलता तेषां तेषूपजायते ॥ ७३

तेऽभ्यासात् कर्मणां तेषां पापानामल्पबुद्धयः ।
सम्प्राप्नुवन्ति दुःखानि तासु तास्विह योनिषु ॥ ७४

तामिस्रादिषु चोग्रेषु नरकेषु विवर्त्तनम् ।
असिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनानि च ॥ ७५

विविधाश्चैव सम्पीडाः काकोलूकैश्च भक्षणम् ।
करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दारुणान् ॥ ७६

सम्भवांश्च वियोनीषु दुःखप्रायासु नित्यशः ।
शीतातपाभिघातांश्च विविधानि भयानि च ॥ ७७
असकृद्गर्भवासेषु वासं जन्म च दारुणम् ।
बन्धनानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च ॥ ७८
बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासञ्चैव दुर्जनैः ।
द्रव्यार्जनञ्च नाशञ्च मित्रामित्रस्य चार्जनम् ॥ ७९
जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीड़नम् ।
क्लेशांश्च विविधांस्तांस्तान्मृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८०
यादृशेन तु भावेन यद्यत् कर्म निषेवते ।
तादृशेन शरीरेण तत्तत् फलमुपाश्नुते ॥ ८१
एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां वः फलोदयः ।
निःश्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदं निबोधत ॥ ८२
वेदाभ्यासस्तपोज्ञानमिन्द्रियाणांच संयमः ।
अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥ ८३
सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ।
किंचित् श्रेयस्करतरं कर्मोक्तं पुरुषं प्रति ॥ ८४
सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ।
तद्ध्यग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ॥ ८५
षण्णामेषान्तु सर्वेषां कर्मणां प्रेत्य चेह च ।
श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्म वैदिकम् ॥ ८६
वैदिके कर्मयोगे तु सर्वाण्येतान्यशेषतः ।
अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन् क्रियाविधौ ॥ ८७
सुखाभ्युदयिकं चैव नैःश्रेयसिकमेव च ।
प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥ ८८

इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्त्यते।
निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते॥ ८९
प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साम्यताम्।
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पंच वै॥९०
सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति॥ ९१
यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः।
आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान्॥ ९२
एतद्धि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः।
प्राप्यैतत् कृतकृत्योहि द्विजो भवति नान्यथा॥ ९३
पितृदेवमनुष्याणां वेदचक्षुः सनातनम्।
अशक्यं चाप्रमेयंच वेदशास्त्रमिति स्थितः॥ ९४
या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः।
सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः॥ ९५
उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च यान्यतोऽन्यानि कानिचित्।
तान्यर्वाक्कालिकतया निष्फलान्यनृतानि च॥ ९६
चातुर्वर्ण्यं त्रयोलोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक्।
भूतं भवद्भविष्यंच सर्वं वेदात् प्रसिध्यति॥ ९७
शब्दः स्पर्शश्च रूपंच रसोगन्धश्च पंचमः।
वेदादेव प्रसूयन्ते प्रसूतिगुणकर्मतः॥ ९८
बिभर्त्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम्।
तस्मादेतत् परं मन्ये तज्जन्तोरस्य साधनम्॥ ९९
सैनापत्यंच राज्यंच दण्डनेतृत्वमेव च।
सर्वलोकाधिपत्यंच वेदशास्त्रविदर्हति॥ १००

यथा जातबलोवह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।
तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः ॥ १०१
वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।
इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १०२
अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।
धारिभ्योज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥ १०३
तपोविद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् ।
तपसा किल्बिषं हन्ति विद्यया मृतमश्नुते ॥ १०४
प्रत्यक्षंचानुमानंच शास्त्रंच विविधागमम् ।
त्रयं सुविदितं कार्य्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥ १०५
आर्ष्यं धर्मोपदेशंच वेदशास्त्राऽविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते, स धर्मं वेद नेतरः ॥ १०६
नैःश्रेयसमिदं कर्म यथोदितमशेषतः ।
मानवस्यास्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदिश्यते ॥ १०७
अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः सः धर्मः स्यादशङ्कितः ॥ १०८
धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सः परिबृंहणः ।
ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ १०९
दशावरा वा परिषद्द यं धर्मं परिकल्पयेत् ।
त्र्यवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥ ११०
त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावरा ॥ १११
ऋग्वेदविद् यजुर्विच्च सामवेदविदेव च ।
त्र्यवरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ॥ ११२

एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद्द्विजोत्तमः।
स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः॥ ११३

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम्।
सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते॥ ११४

यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्ममतद्विदः।
तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तॄननुगच्छति॥ ११५

एतद्वोऽभिहितं सर्वं निःश्रेयसकरं परम्।
अस्मादप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमां गतिम्॥ ११६

एवं स भगवान् देवो लोकानां हितकाम्यया।
धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान्॥ ११७

सर्वमात्मनि सम्पश्येत् सच्चासच्च समाहितः।
सर्वं ह्यात्मनि सम्पश्यन्नाधर्मे कुरुते मनः॥ ११८

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम्।
आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम्॥ ११९

खं सन्निवेशयेत् खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम्।
पक्तिदृष्ट्योः परं तेजः स्नेहेऽपो गाञ्च मूर्त्तिषु॥ १२०

मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम्।
वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम्॥ १२१

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि।
रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम्॥ १२२

एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम्।
इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम्॥ १२३

एष सर्वाणि भूतानि पंचभिर्व्याप्य मूर्त्तिभिः।
जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत्॥ १२४

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।
स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥ १२५
इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तं पठन् द्विजः ।
भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टां प्राप्नुयाद्गतिम् ॥ १२६

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां
द्वादशोऽध्यायः ॥

मनुसंहिता समाप्ता ।
